AVRAM PINTO

Jevreji Sarajeva

i Bosne i Hercegovine

AVRAM PINTO

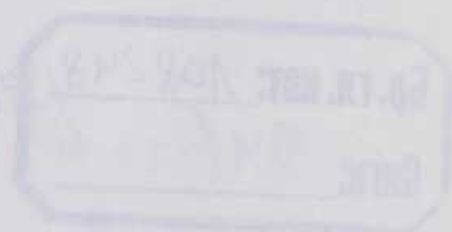
JEVREJI SARAJEVA
I BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

Odgovorni urednik
MILOSAV POPADIĆ

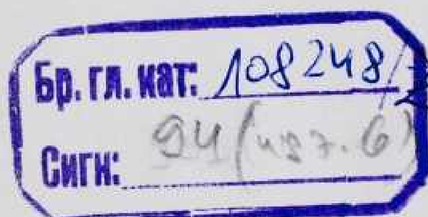
AVRAM PINTO

JEVREJI SARAJEVA I BOSNE I HERCEGOVINE

Veselin Masleša

Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo
Katalogizacija u publikaciji (CIP)

933(497.15)

PINTO, Avram
Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine / Avram Pinto. — Sarajevo : „Veselin Masleša", 1987. — 199 str. : ilustr. ; 23 cm. — (Posebna izdanja)

Rječnik manje poznatih riječi: str. 195—196. — Bibliografija: str. 197.

ISBN 86-21-00090-3

„Jevreji, uprkos svemu što je svijet učinio protiv njih, ostavili su u nasljeđe svim narodima svoj genij i svoju mudrost. Poruke koje su Jevreji dali čovječanstvu kroz svoju religiju i filozofiju glavne su kule svjetilje modernog vjerovanja i kulture."

Vinston Čerčil
Memoari, tom V strana 509.

PREDGOVOR

Ovim bilješkama želimo sačuvati od zaborava život jednog svijeta koga danas više nema. Svijeta, koji je vijekovima davao specifično obilježnje kraju u kome je živeo. Ovo tim više što je preostao neobično mali broj živih svjedoka, koji su taj svijet i njihov život poznavali.

Istorija bosanskih Jevreja još nije napisana, pa je zato svaki rad na ovu temu sada veoma težak, jer su za vrijeme nacističke najezde uništeni gotovo svi arhivi jevrejskih opština, kao i svi istorijski dokumenti koji su se odnosili na Jevreje. Do mnogih potrebnih podataka možda nikada nećemo moći ni doći. Veoma je moguće da su važni originalni dokumenti uništeni ili opljačkani i odneseni iz zemlje. Nema u bibliotekama više ni starih hebrejskih i ladino knjiga, koje su spaljene. One bi nam danas služile kao izvori dokaza o životu i ljudima onoga vremena.

Nijemci i ustaše se nisu zadovoljili samo fizičkim istrebljenjem Jevreja, već su u NDH odlučili da zatru svaki trag svega što je imalo neku oznaku jevrejstva. Uništavali su arhive, matične knjige. Svaku takvu djelatnost smatrali su kulturnom manifestacijom, koju treba ovjekovječiti i objaviti svijetu.

Sefardski Jevreji imaju svoju istoriju zapamćenu najbolje u malom krugu svoje zajednice. Njihova prošlost nije nikada prestala da upliviše i na njihovu budućnost. Oni su po svojoj brojčanoj snazi bili skoro neviđeni, u Bosni nečujeni i zasebni, ali ipak začuđuju svojom vitalnošću.

Jevreji su u doba osmanske vladavine, da bi mogli opstati, morali savladati razne poteškoće. Oni su morali živjeti povučeno, oslanjajući se jedino na međusobnu pomoć.

Jevreji su sačinjavali zajednicu koja je bila u sebe zatvorena i odijeljena od ostalog naroda. Taj ekskluzivizam sefardskih Jevreja sigurno nije bio programski, nego je uslijedio zbog tadanjih političkih, socijalnih, kulturnih i vjerskih prilika. Ovo podvajanje u osmansko doba nije karakteristično samo za život Jevreja, nego i za život nemuslimanske raje (katolika i pravoslavnih). Samo što je kod Jevreja to uočljivije zbog drugačijega jezika. Sefardski Jevreji su nalazili veliku podršku u svome izdvojenom životu u jeziku, kojim su se služili kao maternjim. Međusobno su govorili isključivo španski, koji su sobom donijeli iz Španije. Jezik sredine su savlađivali samo koliko im je bilo potrebno za sporazumijevanje u dodiru sa okolinom.

Sefardi, boreći se za svoju egzistenciju i opavdana ravnopravnost, umjeli su da u tu borbu nadovežu čitav kompleks divnih osobina: znake trpeljivosti i ljubavi za sredinu u kojoj su živjeli. Te su osobine ne malo doprinijele da se na Jevreje nije više gledalo kao na tuđince, nego kao na punopravne prijatelje i braću. Tražili su da svi ljudi bez razlike budu jednako tretirani. To mišljenje su uvijek zastupali i za njega se borili, jer su sami u svojoj mukotrpnoj istoriji iskusili šta znače nejednakost i nepravda.

U logorima je ubijeno i pomrlo od 1941—1945. g. oko 90% Jevreja.[1] Mnogi su dali svoje živote boreći se na strani narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Preživjeli, prekaljeni u patnjama, vratili su se u zemlju sa odlučnom voljom da učestvuju u njenoj obnovi i izgradnji, u uslovima društvenog razvoja, u atmosferi bratstva i jedinstva. Uz pomoć i podršku jugoslovenskih vlasti i široke javnosti, jevrejska zajednica ničim se ne razlikuje od položaja ostalih građana naše socijalističke samoupravne zajednice. Uživamo sva prava, nacionalna i građanska, kao i ostali narodi i narodnosti Jugoslavije.

[1] Izvještaj dr Srećka Bujasa, povjerenika Jevrejske opštine u Sarajevu Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, str. 64.

UVOD

Dolazak Jevreja u Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu

Sudbinu jevrejske zajednice treba gledati i prikazivati u istorijskom kontinuitetu. Događaje valja ocijenti po vremenu kada su se zbivali i po mjestu gdje su oni nastajali.

Polazeći u ove krajeve Jevreji su nosili svoje običaje, vjerovanja, osjećanja, svoju tradiciju i svoj karakter. Oni uzajamno sarađuju i pomažu ljudima u novoj sredini u radu na prosperitetu i uspjehu nove domovine. Oni su bili sastavni dio ovoga dijela jugoslovenske teritorije i doprinosili svojim radom životu i uspjehu zajednice isto tako kao i ostali narodi i narodnosti.

Međutim ne treba zaboraviti da su oni zadržali svoje tradicije vjersko-prosvjetnu i kulturno povezanost sa ostalim grupama u svijetu. Pored svega toga, oni su bili i aktivan sastavni dio stanovništva i društva u kome su živjeli. Obavljali su važnu funkciju u društveno-ekonomskom pogledu ne samo koja je njima odgovarala nego za čijem se ispunjavanjem i realizovanjem osjećala potreba sredine i zajednice u kojoj su živjeli.

Kada su Jevreji iz Španije došli u ove krajeve, oni su zatekli neke Jevreje starosjedioce, koji su vjerovatno poticali iz vremena osnivanja prvih naseobina u dijaspori poslije gubitka državne samostalnosti pod Rimljanima. Možda su poticali i iz vremena osnivanja prvih naseobina pod Feničanima i Grcima. U Rimskoj Imperiji, prema Kaspardu, okolnosti za Jevreje bile su znatno bolje. U Palestini i Rimu vlastodršci su proganjali Jevreje, bojali su se jevrejske propagande zbog vjernosti svojoj naciji i nauci. Jevrejski monoteizam sukobljavao se sa rimskom politeističkom vjerom, osim toga, Jevreji nisu priznavali rimske imperatore kao božanstva.

Međutim, Jevreji su izvan političkih centara nesmetano živjeli po svojoj tradiciji i mogli se slobodno kretati po svim rimskim provincijama i periferijskim mjestima.

Josefus Flavius, istoričar staroga vijeka o Jevrejima u djelu „Antiquitatum Judaicorum" libri (XIV 7 i 2) i u djelu „De bello Judico" (II 16 i 4) kaže: „Ovaj narod je ušao skoro u svaki grad". Na cijelom svijetu nije bilo mjesta gdje on nije bio nastanjen. Jevreji su pratili rimske legije, dijelom kao borci, no poglavito kao trgovci kroz sve zemlje i provincije gdje su Rimljani podizali kolonije.

Gaj Julije Cezar, koji je htio da Rim podigne do kozmopolitskog svjetskog grada, davao je Jevrejima povlastice, te su se prigodom pučkih svečanosti izvodili komadi i na hebrejskom jeziku. O tome iscrpno iznosi istoričar Momsen.[1a]

Jevreji u Španiji

Istorija Jevreja u arapskoj Španiji ispunjena je najsjajnijim stranicama cjelokupne jevrejske istorije. Tu je cvala ne samo arapska kultura nego je i jevrejski duhovni život došao do svoga vrhunca. U Španiji je bilo visokih jevrejskih škola. U njima su jevrejski naučnici izučavali Talmud i ostalu jevrejsku literaturu. Našlo se mecena koji su njihov rad podupirali obilnim sredstvima. Na taj način oni su znatno doprinosili njihovom većem stvaralačkom radu i popularizaciji.

Hazdaj ibn Šaprut rodio se 915. g. u gradu Jaenu u Andaluziji. Živio je u dvoru Kalifa Abdurahmana III, a kasnije na dvoru njegova nasljednika Al Hakema II i bio njihov lični ljekar. Umro je 970. g.

Medicina je u Španiji bila naročito razvijena. Arapi su osnovali medicinske škole u Kordovi, Toledu i Granadi, u kojima su sarađivali i Jevreji. Jevreji su znali, osim arapskog i španskog, još i latinski jezik, pa su se istakli kao prevodioci medicinskih djela sa arapskog na latinski jezik. Time su upoznavali druge narode i tako učvršćivali nauku u srednjem vijeku.

Pored medicine Jeveji u Španiji su se bavili još i filologijom, filozofijom, astronomijom, matematikom, književnošću i proučavanjem hebrejskog jezika. Ljubav prema nauci bila je kod njih usko vezana sa ljubavlju prema vjeri.

Selomon ibn Gabirol rodio se 1021. g. u Malagi, a umro u Valenciji 1070. g. Bio je pjesnik i filozof. Pjesme su mu svjetovne i religiozne, pisao je himne i molitve za sinagoge. Veliki dio njegovih pjesama preveli su na njemački jezik M. Saks, A. Gajger, S. Heler i drugi.

Gabirol je bio i istaknuti filozof. Njegovo glavno djelo je „Mekor Hajim" (Izvor života). Djelo je prevedeno i na latinski jezik, „Fons vitae". Original je napisan na arapskom jeziku, ali je izgubljen.

Valja spomenuti njegovu filozofsku pjesmu „Keter Malhut" („Kraljevska kruna"), koja je ušla u molitvenu knjigu za predvečerje praznika Jom-Kipur, a sadrži filozofska razmatranja o bogu, svijetu i ljudima.

Jehuda han Levi rodio se 1086. g. u Kastiliji u Toledu. Bavio se poezijom, astronomijom, matematikom i prirodnim naukama. Bio je duboki pjesnik, vanredne stvaralačke moći. Najpoznatije su mu pjesme „Cijonide", u kojima izražava svoju veliku ljubav prema narodu. Bio je narodni pjesnik.

[1a] Momsen: Rimska istorija III sveska str. 146 i 549.

Avram ibn Ezra (1092—1167) rodio se u Toledu. Napisao je više knjiga iz oblasti: matematike, astronomije, filozofije, poezije, kritike, gramatike i Biblije. Posjedovao je široko, svestrano i enciklopedijsko znanje.

Moše Majmonides (1136. — 1204.) g. rodio se u Kordovi. Pisao je na hebrejskom i arapskom jeziku. Pristaša je Aristotelove filozofije. Na arapskome jeziku je napisao komentar „Mišne". Glavno mu je djelo „More nevuhina" („Vođa zalutalih"). To se smatra glavnim djelom jevrejske folizofije. 1629. g. ovo je djelo na latinski preveo pofesor herbejskog jezika u Bazelu Johan Buksdorf, naučnik Munk na francuski, a Firstental na njemački. Spomenuli smo ovdje samo nekoliko predstavnika, da bi se dobila bar površna slika o njihovim aktivnostima na polju kulture.

Izgon Jevreja iz Španije

Španski kralj Ferdinand i kraljica Izabela postavili su Tomasa Torkvemadu za velikoga inkvizitora, koji je htio da Španiju pretvori u čistu katoličku državu. Počelo je protjerivanje iz Španije svih onih koji nisu bili katolici. Oni koji su proglašeni krivim bili su živi spaljeni na lomačama. Svečano spaljivanje jeretika zvalo se „auto de fè". U martu 1492. godine izdato je naređenje da svi Jevreji moraju u roku od tri mjeseca napustiti Španiju. Prisiljeni da napuste Španiju oni traže nova obitavališta. Jedni idu prema Francuskoj, Belgiji, Holandiji, drugi u zemlje Mediterana, u Otomansku Carevinu i Balkan. Jevreji dolaze u Bosnu i u Sarajevo preko Soluna, Bitolja, Carigrada i Sofije. Drugi preko Padove, Venecije, Zadra, Splita i Dubrovnika. Oni se počinju nazivati Sefardi.

U početku su dolazili u manjim grupama samo po nekoliko familija. Proučavali su ljude, životne prilike i teren u sredinama gdje su dolazili. Kada su stvorili uslove za svoju egzistenciju i bili sigurni da će moći opsati i da neće biti napadani i proganjani, pozivali su svoje rođake i druge familije da dođu.

Turski sultani Bajazit i njegovi nasljednici Selim I i Sujelman II širom su otvorili vrata svoje države izbjeglicama iz Španije. Oni su im dali punu slobodu i sva građanska prava.

Sultan Bajazit primio je istjerane Jevreje iz Španije sa osobitom naklonošću. Izjasnio se „da kralj Ferdinand postupanjem protiv svojih Jevreja nije učinio nikakvo pametno djelo, jer je svoju zemlju osiromašio, a Tursku Carevinu obogatio najvrednijim elementom".[2] Sultan Bajazit je naredio da se svugdje u njegovom carstvu izađe u susret Jevrejima i da im se dozvoli slobodno naseljavanje gdje god žele.

Svojom radinošću, marljivošću, stručnošću i iskustvom sticali su povjerenje nove sredine u koju su dolazili. „Došljaci su se brzo prilagođavali sredini, ljudima i običajima. Počeli su učiti njihov jezik. Prema sredini koja ih je primila tolerantno pokaziva-

[2] I. Šlang: Jevreji u Beogradu str. 17 Prema Dubnovu.

li su ne samo zahvalnost i priznanje, nego su nastojali da se oduže nudeći joj svoje iskustvo i znanje".[3]

Kada su Jevreji iz Španije došli u naše krajeve, oni su se razlikovali od Jevreja starosjedilaca po broju, obrazovanju, kulturi, jeziku, običajima i obredima.

Španjolski Jevreji, kulturno jači, postepeno su asimilirali starosjedioce, pa se i oni počinju prilagođavati kulturno jačim. Oni su ih španjolizirali i zajedno s njima stvorili posebnu religiozno-etičku grupu sefardskih Jevreja, koja će se služiti španjolskim idiomom kao svojim maternjim jezikom. Na žalost, ne zna se koliki je bio broj starosjedilaca.

Čuvajući svoje vjerske običaje i druge osobenosti došljaci su se brzo prilagođavali široj zajednici. Primali su mnoga njena svojstva i obilježja, počevši od nošnje, jezika, imena, nadimaka, titula itd. Uče jezik svoje nove domovine. Lojalno se odnose prema stanovništvu i vlasti, pa stiču slobodu kretanja i rada. Ubrzo došljaci u nošnji napuštaju svoj trouglasti šešir, dugi kaput, kratke hlače i čarape do koljena. Ovu su nošnju zamijenili uobičajenom nošnjom u Bosni.

Sefardska jevrejska opština u Sarajevu

Sa povećanjem broja Jevreja, javlja se potreba za osnivanjem jevrejske opštine u Sarajevu. Jevreji 1565. g. osnivaju svoju opštinu. Opština će biti ona centralna ustanova koja će okupiti sve Jevreje. Ona će ih reprezentovati u gradu i pred vlastima. Opština će usmjeravati njihov individualni i kolektivni život. Ona će voditi brigu o njihovom društvenom i vjerskom životu, kao i o svim njihovim aktivnostima i potrebama. Opština je bila jedina čvrsta spona između svih Jevreja. Oko opštine odvija se rad socijalnih, humanitarnih i karitativnih ustanova. U odnosu na ostalo stanovništvo u čijoj su sredini živjeli Jevreji su predstavljali mali postotak. Da bi bili sigurniji, oni su se većinom držali gradova i varošica. Život u gradu je uslovljavao i izbor njihovih zanimanja. Gradski život omogućavao je češće kontaktiranje, što neminovno dovodi do povezivanja i udruživanja, kako pojedinaca, tako i grupa. Na taj način dolazi do osnivanja prvih jevrejskih opština, društava i drugih ustanova.

Prvi pisani dokument koji se odnosi na život Jevreja potiče iz godine 1563. To je protokol sarajevskog suda (sidžila). Dokumenat o Jevrejima u Bosni nalazimo kod bosanskog biskupa Marijana Marovića 1855. g. Biskup javlja u Rim „Stanovnici Bosne većim dijelom su Muslimani od poroda, djelomično poturčenjem. Osim njih, ima katolika i hrišćana. Židova ima jedino u Sarajevu, a cigana svuda".[4]

---

[3] Vladislav Skarić: Sarajevo, str. 163/64.
[4] Fra M. Batinić: Starine Jugoslavenska akademija knj. 17 str. 127/128.

Šomet de Fose piše u svome djelu „Voyage en Bosnien dans-annes 1807 — 1808". da je u bosanskom vilajetu bilo 1200 Jevreja. Fra Jukić kaže da je u Bosni 1840. g. bilo oko 2500 Jevreja. Ruski konzul u Mostaru A. Gilferding piše, prema zvaničnom popisu 1850. g. bilo je 2170 Jevreja. Vjekoslav Klaić, istoričar, u svome djelu „Bosna" navodi da je u Bosni bilo 1876. g. 3000 Jevreja.

U „Pinakesu"[5] od 1725. g. spominje se da je u Sarajevu bilo 214 poreskih glava. Svaka poreska glava je imala 5 članova „znači da je u Sarajevu, 1779. godine bilo oko 1100 jevrejskih stanovnika".[6]

Rad i djelovanje Jevrejskih opština bio je statutima uređen. Statut je određivao prava i dužnosti članova opštine i njenih funkcionera.

U Sarajevu su postojale 2 jevrejske opštine: Srefardska i Aškenaska.

Sefard je hebrejska riječ i znači Španija. Od nje potiče i riječ „efardim" — Jevreji porijeklom iz Španije, koji govore španski. Oni se razlikuju od ostalih Jevreja aškenaza tradicijom, ritusom, jezikom i izgovorom klasičnog hebrejskog jezika.

Aškenaz je hebrejska riječ i znači zapad. Prema tome, Aškenazi su Jevreji koji su živjeli u Zapadnoj i Istočnoj Evropi.

Aškenaska jevrejska opština u Sarajevu

Prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine u Sarajevu je bilo samo nekoliko aškenaskih porodica. Nigdje nije precizan broj zatečenih Aškenaza, koji su se doselili u Bosnu u vrijeme reformisane turske uprave. Taj broj, vjerojatno, nije prelazio 20—30 duša.

Do većeg naseljavanja Aškenaza u Bosni i Hercegovini, naročito u Sarajevu, dolazi 1878. g. Aškenazi dolaze iz svih krajeva Austrougarske Monarhije, naročito iz slavenskih pokrajina. Poznavanje nekog od slavenskih jezika omogućio je doseljenicima relativno brzo uspostavljanje kontakata sa domaćim stanovništvom.

Motivi koji su rukovodili da se Aškenazi useljavaju u Bosnu i Hercegovinu bili su ekonomske prirode. Ove okupirane zemlje su ekonomski i tehnički mnogo zaostajale za ostalim pokrajinama Austro-Ugarske. Prema tome, one su privlačile radine ljude svih struka. Austrija je često slala na odsluženja vojnog roka Jevreje u Bosnu i Hercegovinu. Oni su poslije odsluženja ostajali tu, ženili se i stvarali svoju egzistenciju. Osim toga, u ovim krajevima nije bilo antisemitizma.

U početku, kada su Aškenazi dolazili u Bosnu, nisu se mogli odmah zbližiti sa Sefardarima. Tako da su stvorene dvije razli-

[5] Pinakes (Pinkas) je bio knjiga opštinskih zapisnika. To je bila neka vrsta univerzalne opštinske knjige, u koju se bilježilo sve što je imalo neku važnost za život i rad ne samo opštine nego i humanitarno-vjerskih i prosvjetnih institucija koje su djelovale unutar opštine.

[6] Dr. Moric Levi: Sefardi u Bosni str. 24.

čite grupe uslovljene različitim materijalnim, kulturnim i političkim prilikama, u kojima su se u toku vremena formirale karakteristične osobine. Aškenazi su dolazali iz kulturnije sredine pa su bili školovaniji, govorili su jidiš. Dok su se Sefardi više prilagođavali i adaptirali orijentalnoj sredini, Aškenazi su dolazili iz raznih sredina, pa im je i razvoj u prošlosti bio različit.

Aškenazi 24. septembra 1879. g. osnivaju u Sarajevu svoju posebnu Aškenasku vjersku opštinu. Opština je poslije sagradila svoj hram. Uskoro su osnovane aškenaske opštine još u Tuzli i Banjoj Luci. Vlast je potvrdila statute aškenaske opštine u Sarajevu 1883. g., banjalučke aškenaske opštine 1884. g., tuzlanske aškenaske opštine 1896.

Progresivne snage i školovana omladina među Sefardima ubrzo se suprotstavila zaostalim i konzervativnim shvatanjima među Sefardima. Ona je sagledala štete koje je pojedincima i zajednici nanosilo ekskluzivno izdvajanje u kome su do sada živjeli. Oni se sve brže upoznaju sa Aškenazima. U manjim mjestima, gdje su živjeli bila je jedna zajednička opština za Sefarde i Aškenaze. Oni su se uzajamno pomagali, osnivali su zajednička kulturna, sportska, humanitarna i karitativna društva.

Sefardi, ako su htjeli da se privredno održe i da ih vrijeme ne pregazi, morali su da se prilagođavaju zahtjevima novoga vremena. Oni šalju svoju djecu u laičke škole, da uče strane jezike i da steknu više obrazovanje. Oni se ugledaju na preduzimljivije, žilavije i obrazovanije Aškenaze, koji će im biti uzor u mnogim stvarima. Rade na istim poslovima. Međusobno se žene i sklapaju brakove. Kod omladine, koja se zajedno školuje u istim školama, brzo su iščezavale razlike. Aškenaska omladina se jednako uključuje u sve djelatnosti i akcije ne samo jevrejskog rada, stvaralaštva, nego i nejevrejskog. Sve pokrete i stremljenja omladine u Bosni i Hercegovini aškenaska omladina jednako pomaže, za njih se zalaže i bori. Naročito se to osjeća među srednjoškolskom, studentskom i radničkom omladinom.

Sredina u koju su došli Sefardi i Aškenazi, kada se uvjerila u njihove sposobnosti, rezultate rada i iskreno zalaganje, na svim poljima ekonomskog, društvenog i kulturnog života, lijepo ih je primila i pomagala u njihovim akcijama. Njihov pravilan stav prema drugim konfesijama omogućio je miran život bez nekih trzavica, progona i antisemitskih ispada.

U sarajevskoj aškenaskoj opštini 1920/30. g. bilo je 1190 lica. Do 1941. g. ovaj broj je porastao, nešto većim natalitetom, nešto opet novopridošlim Aškenazima.

Od navedenog broja jevrejskih građana Sarajeva, Sefarda je bilo oko 85,5% i Aškenaza 14,5%. Aškenazi su živjeli i u nekim mjestima u unutrašnjosti kao zanatlije, preduzetnici, državni činovnici i namještenici u drvnoj industriji. Pretpostavlja se da je u Bosni i Hercegovini do 1941. g. živjelo oko 2200 aškenskih Jevreja. U državnim statistikama sve do 1895. godine Jevreji se nisu označavali kao Sefardi i Aškenazi.

Pred drugi svjetski rat (1941. g.) broj Jevreja u Sarajevu je porastao na 11 400. To je činilo do 12,30% od ukupnog broja sarajevskog stanovništva.

Do toga broja je došlo doseljenjem iz manjih mjesta Bosne i Hercegovine, prirodnim priraštajem i boljim životnim standardom i doseljenjem Jevreja iz Srbije. Posljednih 30 godina broj Sefarada se gotovo utrostručio. Prema popisu stanovništva 1910. g. od 10. oktobra. (Sarajevo 1912. str. 55) rezultati popisa izgledaju ovako:

Godina popisa	Sefardi	Aškenazi	Svega
1878. g.	3000	30	3030
1879. g.	—	—	3426
1885. g.	—	—	5805
1895. н.	5729	2484	8213
1910. g.	8219	3649	11868

Broj Jevreja u Bosni i Hercegovini Popis 1910. g. (Sarajevo 1912. g)

Godina popisa	Ukupno stanovnika u Bosni i Hercegovini	Jevreja	% Jevreja u ukupnom broju
1879.	1,158.440	3.426	0,29
1885.	1,336.091	5.805	0,43
1895.	1,591.036	8.213	0,52
1910.	1,911.812	11.869	0,62

Prema statističkim podacima u Bosni i Hercegovini od 1879—1910 stanje je bilo ovako:

Konfesija	1879.	1885.	1895.	1910.
Srpsko-pravoslav.	496.761	571.250	673.246	825.418
Rimokatolici	209.391	265.788	334.142	434.061
Grčko-katolici	—	—	163	8.136
Evangelici	—	—	3.596	6.342
Muslimani	448.613	492.710	548.632	612.137
Jevreji	3.426	5.805	8.213	11.868
Razni	249	538	88	63
Bez konfesije	—	—	12	19
SVEGA:	1,158.440	1,336.091	1,568.092	1,898.004

Prema državnoj statistici od godine 1921, u Bosni i Hercegovini Jevreja je bilo:

1.	U godini	1913.	12.735	Jevreja
2.	„	1914.	12.936	„
3.	„	1915.	13.055	„
4.	„	1916.	13.037	„
5.	„	1917.	13.070	„
6.	„	1918.	12.994	„
7.	„	1919.	13.007	„
8.	„	1920.	13.049	„
9.	„	1921.	13.142	„
10.	„	1922.	13.287	„
11.	„	1924.	13.491	„
12.	„	1925.	13.554	„
13.	„	1926.	13.643	„

Opština	1879. Svih Jevreja	1910. Sefarada	Aškenaza	Svega
Sarajevo	2077	4985	1412	6397
Travnik	380	412	60	472
Bijeljina	149	389	40	429
Banja Luka	187	222	199	421
Tuzla	17	80	269	349
Zenica	48	178	116	294
Višegrad	37	178	87	265
Mostar	35	84	170	254
Visoko	38	174	12	186
Brčko	46	55	127	182
Bihać	72	128	37	165
Bosanski Brod	52	52	111	163
Zvornik	50	106	42	148
Zavidovići	—	55	82	137
Derventa	30	76	60	136
Žepče	16	97	8	105
Doboj	13	79	22	101
SVEGA:	3.427	7.370	2.854	10.204

Jevrejske opštine u Bosni i Hercegovini 1940. g.

Opština	Broj duša	Hram sagrađeno	Groblje utemeljeno	Predsjednik opštine	Ime rabina
Aškenaska Banja Luka	179	1902.	1883	Moric Hercog	Sigmund Kon
Sefardska Banja Luka	244	1902.	1883.	Josef Nahmijas	Mihael Atijas
Bihać	168	1906.	1875.	Dr. Emil Levi Sabataj Levi	Avram Atijas
Bijeljina	410	1895.	1878.	Sadik Baruh	Aron Altarac
Brčko	150	1881.	1879.	Haim Salom	Leon Katan
Derventa	200	1911.	1884.	Levi Pesah	Jakob Papo
Doboj	100	1898.	1888.	Josef Pesah	Avram Finci
Mostar	310	1910.	1825.	David Perera	David Koen
Sanski Most	118	nema hrama	1880.	Isak Atijas	Isak Papo
Rogatica	54	1929.	1900.	Santo Papo	Salamon Pardo
Aškenaska Sarajevo	1300	1902.	1930. 1883.	Bernard Klajn	Dr Hinko Urbah
Sefardska	7066	I 1581. II 1746. III 1891. IV 1930.	1660. 1680.	Dr Samuel Pinto	Dr Moric Levi
Travnik	375	1769.	1762.	Dr Josef Konforte	Isak Baruh
Tuzla	373	1910.	1900.	Dr I Razner	A. Fingerhut
Visoko	126	1905.	1888.	Elijas Kabiljo	Majer Kasorla
Višegrad	110	1905.	1889.	Gabriel Papo	Josef Levi
Vlasenica	71	nema hrama	1875.	Albert Altarac	Hajim Altarac
Zenica	270	1903.	1875.	Samuel Tvinki	Juda Finci
Zvornik	118	1902.	1890.	H. Grizberger	Benjamin Hasan
Žepče	58	1903.	1820.	Mošo Mušafija	Mošo Havio

Pred II svjetski rat u Jugoslaviji je bilo 117 jevrejskih opština, od čega je 105 bilo učlanjeno u Savezu jevrejskih vjeroispovjednih opština, a 12 u Udruženju jevrejskih ortodoksnih opština. Ukupno je u Jugoslaviji 1938. g. bilo 71.342. Jevreja. U Bosni i Hercegovini bilo je 20 jevrejskih opština sa 11.800.

Poslije rata najveći broj preživjelih Jevreja naselio se po većim gradovima. U mnogim mjestima gdje su prije rata postojale jevrejske opštine, nije više bilo Jevreja. Manje opštine su se potpuno ugasile ili se broj članova toliko smanjio, da nisu imale više uslova za postojanje. Preostalo članstvo priključilo se većim opštinama, koje su za njih postajale matične.

Brojno stanje Jevreja u NR BiH poslije rata

Datum	Broj Jevreja	Datum	Broj Jevreja
30. 10. 1945.	1292	01. 06. 1948.	1870
11. 04. 1946.	1459	22. 07. 1948.	1871
19. 06. 1946.	1484	01. 07. 1952.	1267
30. 08. 1946.	1726	01. 07. 1957.	1285
27. 09. 1946.	1760	01. 12. 1958.	1285
31. 01. 1947.	1812	01. 04. 1959.	1309
05. 04. 1947.	1832	01. 10. 1964.	1304
05. 09. 1947.	1916	31. 03. 1965.	1292

Jevrejska opština u Sarajevu

30. 08. 1946.	brojala je	1413
02. 02. 1948.	„	1476
1964.	„	1304

Statut Jevrejske sefardske opštine u Sarajevu

U arhivi Jevrejske opštine u Sarajevu našli smo najstariji Statut Jevrejske sefardske opštine u Sarajevu (Statut por la keila španjola izraelit en Saraj — Statut Španjolske izraelitske opštine u Sarajevu).

Ovaj Statut je pisan na španjolskom (ladino) jeziku — raši-pismom. Jezik kojim je Statut napisan je tada služio ne samo kao govorni i poslovni jezik sefardskih Jevreja, nego je bio i njihov službeni jezik toga doba. Na tome jeziku vođena je sva opštinska administracija, kao i zapisnici opštinskih sjednica i godišnjih skupština. Ovaj statut su u cijelosti transkribirali latinicom i preveli dr. Josef Konforti i dr Isak Levi.

Neosporno da je Statut dokumenat od istorijske vrijednosti. On ima:

a) Lingvističku-istorijsku vrijednost. Iz njega se može vidjeti kako je sačuvan ovaj idiom španskog jezika i kakve su se jezič-

ke promjene javljale u ovome jeziku kada su sefardski Jevreji napustili Španiju.

b) Pravna vrijednost ovoga Statuta. Iz njega provejava smisao i osjećaj visoke pravne svijesti da se sigurno i precizno odrede rad i djelovanje opštine. Da se tačno razgraniče funkcije predsjedništva i ostalih članova odbora, da se odredi ko ima pravo izbora i način kako se vrše izmjene.

Kroz Statut provijeva demokratski duh u unutarnjoj organizaciji opštine.

Časnim obavljanjem poslova u svojim profesijama sticali su simpatije i povjerenje svojih sugrađana druge vjere. Na taj način stvarali su svoj autoritet.

Statut je imao svega 29 paragrafa, ali je uspio da obuhvati cjelokupan život i rad jevrejske zajednice. Valja naglasiti da nismo u opštinskim zapisnicima nigdje naišli da je u opštini bilo članova koji se nisu slagali sa kojom odredbom Statuta.

Teško je odrediti kada je prvi Statut nastao. Sa vjerojatnošću se može tvrditi da su sarajevski Jevreji odmah po organizovanju svoje prve najstarije opštine počeli razmišljati o tome kako bi pravilno odredili i podesili pravilan i zajednički odnos u svojoj opštini i zajednici.

Što je zajednica brojčano više rasla, što su njeni pripadnici sticali više iskustva u zajedničkom životu i što su njihove potrebe postajale veće, to je i njihova opština više izgrađivala modernije oblike organizacije i rada. To se, bez sumnje, odražavalo i u opštinskom Statutu toga doba. Statut, kojim je bio regulisan život Sefardske opštine u doba otomanske vladavine, služio je i bio na snazi i poslije austrijske okupacije BiH 1878. godine.

Za Statut se može reći da je bio koncizan, precizan, jasan i konkretan. Odgovarao je praktičnim i realnim potrebama tadašnje opštine. Odobrila ga je Zemaljska visoka vlada Bosne i Hercegovine 18. decembra 1882. godine („Statut de la comunidad Izraelit Sefardit Sarajevo. Translado del original numero 21172 di dato 18. decembra 1882. g. Rekonosido del Alto guverna di Bosna i Hercegovina").

Prepis originala br. 21172 od 18. decembra 1882. godine odobrila je Visoka vlada Bosne i Hercegovine.

Statut Španjolsko-izraelitske opštine u Sarajevu

Čl. 1. O opštini uopšte

Španjolsko-izraelitsku opštinu u Sarajevu sačinjavaju svi oni Izraeliti, Španjoli koji su stalno nastanjeni u Sarajevu, kao i oni koji, iako ne stanuju u samom Sarajevu, žive u mjestima van Sarajeva koja spadaju u opštinu (okolinu) Sarajeva.

Čl. 4. Predstavništvo vjerske opštine

Vjersku opštinu predstavljaju u svim poslovima zajednice oni koje izaberu vjernici. Ovo predstavništvo je sastavljeno od 12 članova koji među sobom biraju predsjednika. Pored toga, biraju se 4 zamjenika.

[illegible]

פור לה קהילה ספאניולה ישראליטה אין סאראיי

[illegible]

אורגאניזאמיינטו די לה קהילה קדושה

א § 1

די לה קהילה (קומוני) אין ג׳ינירהל (די טודו מודו די איגי דיל ק״ק)

[illegible]

ב § 2

סאלימיינטו די לה קהילה ק׳ פירדימיינטו די סיר מיימברו - לה ק״ק

[illegible]

Faksimil prve strane Statuta iz 1622. godine

Čl. 5. Pravo izbora

Svi vjernici, pripadnici opštine, koji su samostalni i koji su navršili 24 godine, kao i oni koji nemaju 24 godine a samostalni su prema zakoni zemlje proglašeni punoljetnim ukoliko plaćaju porez više od 6 kruna godišnje, imaju pravo da biraju predstavnike vjerske opštine i rabina.

(Ovom odlukom htjelo se postići da zreli i iskusni ljudi donose odluke kod kojih je osjećaj odgovornosti više naglašen, kao i materijalno obezbijeđeni ljudi, kako bi se mogao praviti siguran budžet.)

Nemaju pravo izbora:

1) Oni koji su bili kažnjeni ili optuženi za krivično djelo (krađu ubistvo i sl.) za javne i nečasne prekršaje (pohlepa u zaradi).

2) Oni koji su pod stečajem dok se ne skine stečaj.

3. Oni koji zakašnjavaju u podnošenju računa o prihodima i rashodima vjerske opštine i njene imovine.

4. Oni koji više od godinu dana nisu platili porez vjerskoj opštini

Čl. 6. Izbori

Svi samostalni muški članovi vjerske opštine mogu biti kandidovani za predstavnike opštine i zamjenike ukoliko su navršili 30 godina i nisu među onima koji nemaju pravo izbora.

Ne mogu da zauzimaju položaj predstavnika opštine oni koji su stariji od 70 godina, kao ni oni koji nisu to sposobni zbog slabog zdravlja.

(Ovom vremenskom odredbom htjelo se pridobiti mlađe i poletnije članove, kao predstavnike. U dobu od 70 godina smatralo se da su članovi nepodesni za vršenje predstavničkih funkcija, koje su bile dosta i naporne.)

Čl. 7. govori o proceduri izbora. Iz njega se vidi da je taj postupak bio potpuno demokratski.

Čl. 25. kaže:

Vođenje matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih vjernika Sefardsko-jevrejske vjerske opštine je povjereno organu koji odredi predstavništvo vjerske opštine za ovaj posao i pod nadzorom predsjednika. Izvode iz matičnih knjiga potpisuje predsjednik.

Statutom su bili zadovoljni svi članovi opštine, jer su ga oni sami donijeli dobrovoljno na skupštini. On nije ničim sputavao

volju i odluke opštinara. Statut je u dobroj mjeri doprinosio izgrađivanju moralnog lika opštinara i njihovog dostojanstva. Neke odredbe Statuta identične su sadržajima današnjih statuta.

Matične knjige

Pored Pinkasa svaka jevrejska opština obavezno je morala da vodi i matične knjige. Ove knjige su ujedno i najstarije opštinske knjige. One su sadržavale knjige rođenih, vjenčanih i umrlih članova. Knjige su i pred državnim vlastima imale punopravnu vrijednost i od njih su bile priznate kao autentične i vjerodostojne. U zadnjim decenijama 19. vijeka država je preuzela tu obavezu, ali opštine su i dalje nastavile da vode te knjige sve do drugog svjetskog rata.

Knjige su većeg formata, vrlo tvrdih, često kožnih korica i od debelog papira. One su bez grešaka i ispravaka. Vodilo ih je za tu svrhu od opštine određeno lice, sa vrlo lijepim rukopisom. Knjige su u početku pisane na hebrejskom i ladino jeziku raši-pismom, kasnije na srpskohrvatskom jeziku. U Aškenaskoj opštini knjige su vođene u početku na mađarskom i njemačkom, docnije na srpskohrvatskom.

Poslije drugog svjetskog rata knjige koje su pisane na hebrejskom i ladino jeziku preveo je i prepisao na srpskohrvatski dr Hajin Kamhi. Ovi prijevodi se nalaze u Matičnom uredu grada Sarajeva.

ŽIVOT U VELIKOJ AVLIJI

Veliku avliju je sagradio Siavuš-paša iz vlastitih sredstava 1580—1581. g.

Velika avlija je zauzimala površinu od cirka 2200 m². Ona se nalazila u prostoru oko današnjeg hotela „Evropa", Predimareta i Ferhadije ili između današnjih ulica Titove i Vase Miskina.

To je bio prostor za stanovanje zanatlija, bakala i siromašnih trgovaca. Na Baščaršiji su bili prvi dućani i hanovi.

Trgovci i zanatlije gledali su da im kuće za stanovanje ne budu daleko od Čaršije. Stanovnici pravoslavne vjere su se smjestili u Potoku i na Varoši i tu podigli svoju crkvu. Katolici u svojoj mahali Latinluku (na desnoj obali Miljacke) kod Latinske ćuprije. „Razumljivo je da su i Jevreji sa svojim getom i sinagogom htjeli biti bliže čaršije".[7]

Ovaj han je Siavuš-paša dodijelio Jevrejima uz uvjet da plaćaju stalnu godišnju režiju (mukata). Na molbu Jevreja dozvolio im je da kraj pomenutog hana sagrade jednu sinagogu.

Treba naglasiti da ovaj han nije bio neka vrsta geta u evropskom smislu te riječi. Vrata Velike avlije nisu se zatvarala nikada. Ovaj kvart su Jevreji zvali „curtižo", a muslimani „čifuthana". Čifut je turski naziv za Jevreje. Ova vijest je bila zabilježena u V knjizi „Sidžila".[8]

Sigurno se zna da je u Velikoj avliji stanovala samo sirotinja. Bogatiji su mogli stanovati u uskim mahalama izvan Velike avlije. Evlija Čelebija spominje u svojem „Putopisu" da su u Sarajevu bile dvije jevrejske mahale.

Imućnije porodice imale su mogućnosti za individualne porodične nastambe, pogotovo kada je njihov natalitet toliko narastao da se oni nisu mogli svi smjestiti u ulice, koje spominje Evlija Čelebija. Oni stanuju u još 5 drugih ulica, koje su bile u susjedstvu Velike avlije (danas ulice Veselina Masleše, Jelića, Pelagića, Radojke Lakić i Romanijska).

Broj porodica koje su se nastanile u Velikoj avliji tačno nismo mogli ustanoviti. U „Pinakesu" bila je jedna bilješka, u kojoj se nalazio poimenični popis svih stanovnika jevrejske četvrti. U tome popisu se navodi 60 imena porodičnih starješina. To su bili većinom siromašni ljudi, koji su dobivali od općine potporu.

---

[7] Vladislav Skarić: Iz prošlosti Sarajevskih Jevreja Spomenica La Benevolencija str. 30. Sarajevo 1924. g.

[8] Dr Moric Levi: Sefardi u Bosni str. 13.

Po „Pinakesu" od 1779. g. moglo bi se približno tačno odrediti broj Jevreja u tadašnjem Sarajevu. U popisu se spominje 214 porodica. Uzme li se da je svaka porodica imala prosječno po 5 duša, to se onda u Sarajevu godine 1779. nalazilo najmanje 1070 jevrejskih stanovnika.

R. Petrović, Studija sefarda

Život kojim su Jevreji živjeli prije svoga dolaska u ove krajeve karakteriše patrijarhalni zadružni sistem sa velikim brojem članova familije. Porodice su bile upućene jedna na drugu. Na to su ih upućivali zajednički poslovi u trgovini i zanatima. Međusobno su se ženili i tako se zajednica sve više povezivala i jačala.

Porodični život bio je vrlo razvijen. Sve manifestacije individualnog i kolektivnog života odvijale su se u kući i unutar Velike avlije. U Avliji su se oni osjećali najsigurniji i najzaštićeniji. Malo se u ono doba hodalo po gradu. To nisu činili ni pripadnici drugih konfesija u gradu, a kamoli Jevreji, zbog nesigurnosti i straha da ne bi bili napadnuti (pogotovo mlade žene i djevojke). Na taj način izbjegavali bi se nesporazumi i trzavice, koje bi za Jevreje mogle imati nedoglednih posljedica.

Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878. g. dolazi do novih socijalnih političkih i ekonomskih prilika. Jevreji se prilagođavaju tekovinama evropske civilizacije. Dotraja-

le objekte u kojima su oni do tada stanovali u Velikoj avliji napuštaju i počinju se seliti po raznim mjestima čaršije. Hramovi sasagađeni u Velikoj avliji bili su najvidniji znaci da su oni nekad tu stanovali i budili su sjećanja na dolazak njihovih predaka iz Španije.

Poslije zatvaranja radnji odmah se odlazilo kući, gdje bi se ostajalo do sutradan, kada bi se išlo na posao. Tada bi se vrijeme provodilo u razgovoru sa djecom i ženom i davale upute o vaspitanju i obrazovanju djece. Za vrijeme dugih zimskih noći išlo se u posjete i sijela susjedima. Govorilo se o poslovima, unapređenju u zanatima i trgovini. Pjevale su se romanse i vodili razgovori o povezivanju djevojaka i momaka. Roditelji bi često i bez znanja svoje djece ovakve razgovore vodili i definitivno završavali, pa tek onda s njima upoznavali djecu. Nisu izostajali ni razgovori o opštini i cjelokupnoj njenoj politici.

Kulturna dobra koja su sobom donijeli iz Španije vremenom su iščezavala i nestajala, ali su se ipak neka sačuvala sve do najnovijega vremena.

Koliko su god predstavljali svijet za sebe, Jevreji su u isti mah bili i sastavni dio naše opšte zajednice.

NOSNJA SEFARADA

Kada su Sefardi došli u naše krajeve, oni su sobom donijeli ne samo svoj jezik i običaje nego i nošnju. To je bila nošnja kakvu su nosili u Španiji. Muškarci su nosili trorogi šešir, kratke hlače, duge bijele čarape do iznad koljena i dugi kaput plave boje.

Kada su došljaci ušli u život nove sredine i u nju se potpuno uklopili, nisu htjeli više ničim da strše i da se razlikuju. Oni postepeno napuštaju svoju dotadašnju nošnju i prihvataju gradsku narodnu nošnju sredine u koju su došli. Sefardi u Bosni preuzimali su nošnju bosanskih Muslimana i njoj se prilagođavali.

Kod odijevanja valja razlikovati svečanu i svakodnevnu nošnju. Kod muškaraca svakodnevna nošnja se sastojala od koporana (kratkog kaputa), pasa i hlača. Hlače su bile neka vrsta šalvara, koje su dosizale do gležnjeva i bile pričvršćene gajtanima uz tijelo, druga vrsta hlača bile su čakšire, dosizale su do koljena. Pâs je bio od svile, vune ili nekog drugog platna. On je pričvršćavao hlače. Za pohod u hram ili prilikom praznika nosio se preko toga odijela dugi kaput sa širokim rukavima tzv. džube, koji je zimi bio postavljen i krznom. „Na glavi nisu odmah smjeli nositi fesove, nego neku vrstu kapice, kako bi se mogli odmah na prvi pogled raspoznati".[9] Kasnije su dobili dozvolu da mogu nositi fesove. Turbane su smjeli nositi samo rabini. Turban je bio znak njihova do-

[9] H. Grätz: Geschichte der Juden sv. 9. str. 409.

stojanstva. Turban koji su oni nosili nije smio biti od bijele vune ili platna, nego samo od zelenog. Isto tako fes nije smio biti ni visok ni širok.

Kaput i džube bili su isključivo skrojeni od čohe, a hlače od crnog vunenog ili lanenog platna.

Sefard iz Bosne

Ženska nošnja

Postojala je razlika između odjeće djevojaka i udatih žena. Djevojačka nošnja je bila življih boja i više ukrašena vezenim dijelovima. Djevojčaka nošnja se sastojala od bluze sa širokim rukavima, bogato izvezenog jeleka (prsluka) i šalvara. Na glavi je bila kapica na kojoj je bio biserom pričvršćen jedan zlatni novac. Kćeri bogatijih roditelja nosile su još pod vratom jedan đerdan od bisera ili zlatnika.

Nošnja udate žene sastojala se od košulje tankog, mekanog platna. Na rukavima je imala šareno izvezene gajtane od svile ili zlata. Lijepo ukrašen gornji dio odjeće koja je padala do pojasa, a niže se proširivala u kabanicu. Glava je bila pokrivena malom kapicom. Kapica je bila umotana svilenim platnom tzv. „tukado". Bogatije žene su ispod tukada nosile još nanizane sitne zlatnike. Iznad tukada bio je dugi šal, koji se spuštao do leđa, da prekrije kosu na glavi. Iza uha nosio se svježi cvijet. Zimi su žene još nosile i džube (la škurta) koji je bio nešto kraći od muškog džubeta. Bogatije žene su pri udaji nosile u miraz još i anteriju od svile ili ka-

dife, izvezenu zlatnim i srebrnim nitima. Anterije bi nosile samo u svečanim prilikama, na praznike, vjenčanje itd. Anterije bi majke poklanjale kćerima, a ove opet svojoj djeci.

Jevrejska ženska nošnja

Obuća

Ona se nije razlikovala po vrsti, nego po boji. Muslimani su nosili crne cipele (mestve), a preko njih tzv. „firale" crvene boje. Hršćani i Jevreji smjeli su nositi samo crne firale. Muslimanke su još nosile žute visoke čizme s papučama, dok su Jevrejke nosile samo crnu obuću.

U Sarajevu i Travniku bilo je više jevrejskih majstora koji su pravili ovakvu odjeću i obuću za Jevreje i sve druge građane.

Tokom vremena osmanske vlasti postale su popustljivije pa su i Jevrejima dozvoljavali da mogu nositi nošnju u bojama koje su nosile i Muslimanke. U „Pinkasu" od 1754. g. napisano je da je „kapetanu straže dano 2 groša za nošenje žutih čizama. 1769. g. 40 groša kadiji radi odjeće, muteselimu 13 groša za obuću žena, 13 groša agi, 26 i 1/2 groša, posuđe za kafu, slatkiše — poklon kadiji radi obuće itd".

Kada bi jevrejske žene izlazile na ulicu, onda bi nosile feredže, a lice im je bilo pokriveno, upravo onako kako su nosile muslimanske žene. Žene su se rijetko viđale na ulici. Kada bi izašle da

obave neki posao ili u posjetu, onda bi morale imati neku pratnju. To su činile da ne bi bilo napadnute ili otete i odvedene. Opisana odjeća i obuća sačuvana je do austrijske okupacije 1878. g. Od tada pa do naših dana ona se brzo mijenja i prilagođava novom vremenu. Danas staru odjeću možemo vidjeti samo u muzejima.

Jevrejka u uličnoj nošnji, početak 20. vijeka

STANOVI I KUĆE

Jevrejska kuća se ni svojim izgledom, ni po unutrašnjom uređenju, nije mnogo razlikovala od ostalih kuća. Kuće su mahom bile prizemne i sastojale se od 1 ili 2 sobe i kuhinje. Bogatiji su imali nekoliko soba, koje su bile dosta male, namještaja nije bilo mnogo, okolo zidova bile su sećije, koje su preko dana služile za sjedenje, a noću za spavanje. Na podu je bio prostrst ćilim, djeca su spavala na podu. Prije spavanja pod je bio prostrt posteljinom i dušecima. Djece je u svakoj porodici bilo mnogo, pa su djeca, kada bi pošla na spavanje, polijegala jedno uz drugo. Čim bi svanulo, posteljina i ostale nepotrebne stvari ostavljale bi se u uzidani ormar, koji se zvao dolap. Vrata dolapa su bila bojadisana kao i zidovi. Na taj način dolap nije bio upadljiv. — Docnije se Jevreji sele u druge kvartove.

Kuće su bile od ulice odijeljene avlijom, baštom i cvijetnjakom. Djeca su po čitav dan bila u bašti. Živeći tako, djeca su bila vesela i rasla pod nadzorom majke. Nisu bolovala od težih oboljenja i tuberkuloze. Smrtnost nije bila velika.

Svakodnevan život našega čovjeka odvijao se u kući. Vesela sijela priređivana su prilikom porodičnih svečanosti, zaruka, vjenčanja, porođaja, praznika. Žene su pjevale stare sefardske romanse i izvodile plesove udvoje, uz udaranje defa (pandero).

Porodica se brinula da se odgoji podmladak i čuvaju nasljeđe i tradicija. Dužnost očeva je bila da se čuvaju vjerski propisi. U tome se sastojao smisao i sadržina života prosječnog čovjeka toga vremena.

Djeca su se naročito veselila praznicima, osobito *Purimu*. Tada su darivana novcem. Isto tako i sirotinja, koja je je toga dana išla od kuće do kuće i dobivala darove u novcu, kolačima i drugim stvarima. Suprug bi tada darivao i svoju suprugu. Obično bi se na te dane udružile 2—3 porodice, da bi lakše mogle podnijeti troškove. Društveni život bio je jako razvijen.

Na večeru su dolazili i nejevreji, osobito na Purim. To je znatno doprinijelo zbližavanju i boljem međusobnom upoznavanju Jevreja i drugog stanovništva.

Kada su stvoreni uslovi za veće zarade, onda je i njihov standard rastao i intenziviralo se školovanje njihove djece u stručnim, srednjim školama, pa i fakultetima.

Većina nabrojanih običaja danas spada u istoriju, jer se mnogo toga promijenilo silom prilika i vremena koje je nadolazilo i nametalo novi i brži tempo življenja.

U sefardskim kućama osobita se pažnja poklanjala higijeni i čistoći. Stanovi su bili svijetli i prozračni. Kada su god vremenske prilike dozvoljavale, prozori su bili otvoreni, kroz koje je dolazio miris cvijeća iz njihovih avlija. Često se kuhalo u dvorištu, gdje su se nalazile tzv. „ljetne kuhinje". Za domaćicu je bila najveća sramota ako je stan bio prljav i neuredan. Zato bi se odmah ujutro posao započinjao čišćenjem i uređenjem stana. Pred svaki praznik stan bi se krečio.

Kod Sefarada propisi o higijeni vezali su se uz primjenu vjerskih propisa. Osim čistoće stana, pazilo se na čistoću tijela i hrane. Žene su morale paziti na tzv. ritualno kupanje koje se vršilo prije i poslije poroda, polnog općenja i menstruacije, prije svakog praznika, prije subote i prije spremanja mrtvaca.

Ritualno kupanje se obavljalo u Sarajevu u tzv. hamamima, u Husrevbegovoj ili Isabegovoj banji, ako u samoj kući nije za to predviđena neka prostorija.

Siromašniji dio sarajevskih Jevreja živio je na Bjelavama i Bistriku. Taj siromašni narod je živio bez ikakvog komfora i bez velikih prohtjeva. Više se životarilo nego živjelo. Stanovnici tih

stanova su bili: piljari, mali trgovci, zanatlije, kalfe, hamali, staretinari, brijači itd. Sav taj svijet živio je u svojim domovima skromno i povučeno. Štedjelo se, ne može se reći da se gladovalo. U takoj sredini nije bilo ni krađa, ni pronevjera, koristoljublja i slično. Svi su bili zadovoljni i zadojeni nekom vjerom i optimizmom da će doći bolji dani. U toj sredini svi su se uzajamno pomagali i štitili. Osnivala su se razna humanitarna društva za pomaganje sirotinje.

HEVRA KADIŠA

Kada su osnivane jevrejske opštine i kada se njihov rad razgranao, onda su kao sekcije opština javljaju i društva Hevra Kadiša (sveta društva). Rad i djelovanje Hevre Kadiše nije odmah bio Statutima određen niti ograničen. Glavna osnova i cilj Hevre Kadiše bio je zasnovan na humanitarnom radu. Grupa dobronamjernih i požrtvovanih ljudi u opštini smatrala je da je obaveza pojedinaca i zajednice u cjelini pomaganje oskudnih i siromašnih članova opštine. Pomoć se sastojala u novcu, hrani, odjeći, sklapanju braka, a naročito pri sahranama i održavanju groblja. Oni su se brinuli isto tako za bolesne i stare ljude. Ovaj rad se smatrao kao dobro djelo, pa se zato vršio dobrovoljno i besplatno.

Što je broj opštinara više rastao, to se osjećala potreba da se rad Hevre Kadiše statutima odredi. Da se biraju odbori, drže sjednice i skupštine. Da se njen rad modernizuje i odgovara zahtjevima vremena. O svome radu Hevra Kadiša je uvijek polagala račun Izvršnom odboru opštine. Hevra Kadiša postojala je samo u većim opštinama, gdje je bilo više opštinara, male opštine nisu imale svoje Hevre Kadiše. Docnije su Hevre Kadiše ograničile svoj rad samo na sahrane i održavanje groblja.

U Sarajevu su pri svakoj opštini bile i Hevre Kadiše. Sefardska Hevra Kadiša je osnovana nešto poslije osnutka opštine, a Aškenaska 1884. g. One vode knjige umrlih, koje su imale punu pravnu vrijednost.

UOBIČAJENA JELA KOD SEFARDSKIH JEVREJA

Sefardski Jevreji su osim ladino jezika, romansi i poslovica donijeli iz Španije još i neka jela. Vrlo velika pažnja se poklanjala higijeni jela i pribavljanju namirnica za jelo, što je bio preduslov da jelo bude ukusno i zdravo. Da bi se pooštrio nadzor nad tim, to se uvijalo u neke religiozne zahtjeve. Zaklane životinje su se pregledavale poslije klanja, da se vidi jesu li unutarnji organi zdravi. Ritualno klanje obavljalo je posebno za to osposobljeno i izučeno lice tzv. šohet. On bi morao konstatovati da je meso košer (zdravo) ili nije.

Voće, povrće i otale namirnice su morale biti svježe. Bila je zabranjena upotreba svinjskog mesa i masti. Jela nisu bila začinjena nikakvim ljutim začinima, što je za stomak teško svarljivo.

Jela su bila poznata pod originalnim španskim nazivima npr.

H l j e b:

pitikas, pan fino kon azeti, ruskitas, bojus, bojikus, biskočos.

S u p e:

albondegas, kaldo di peše, kaldo di almešikas, kaldo di bodas, kaldo di paridas, farnadikja.

P i t e:

pastel di karni, pastel di fižonis, burek, burikitas, zelena di kezo, zelena di spinaka, sungato, mina di kezo, mina di karne, fritada, pašas.

T j e s t e n i n e:

kumdučo, tarinas, tiritis, fidejus, kalsones, alitreja, masa-pitjaga, makarones.

J e l a s a m e s o m

miridjenas pretas, miridjenas korladas, sudado, nogada sivojikjas bamijas, kalavasa kon karne, gajina asada i gajina kuzinada, japrakis, kestanjas kon karne, fižones elhaminados, bukadikos, albondegas pašas di poroš i de potatas, agristada.

M e z e t l u c i u z r a k i j u:

gvuevos inhaminados, tabaheja, karne šuta, pečugas, fegado asado di guzga, luenga šuta, kezo.

K o l a č i:

pastel de mansana, pastel de almišada, masaz kon mjel, ruskitas di alhašuv, halva di proves i de rikos. Montes, lukumis, biskutela (pan di španja), tišpišti, čaldikas, marcipan, kupeta, bujikos murenos.

S l a t k a:

dulse de rozas, dulse de mansanas, dulse de kalavasa, bimbrios, naranđikas, almešas i almendras.

Neka objašnjenja uz spisak sefardskih jela

Valja naglasiti da se pobrojana jela nisu stalno jela ni kod imućnijih porodica a kamoli kod sirotinje. Živjelo se dosta skromno i štedljivo. Jedino su se subotom, na praznike ili kada su se gosti

očekivali spremala bogatija jela. Ekonomske prilike, mogućnost zarađivanja članova obitelji, broj članova sposobnih za rad, u najviše slučajeva bio je regulator šta će se kada kuhati gotovo u svim kućama.

H l j e b

Pitikas su mali hljebovi koje je trebalo brzo peći. Oni su obično bili podmazani jajetom odozgo. Tijesto ne bi dugo stajalo da nadolazi, nego bi se brzo stavljalo u tepsije i peklo. Imalo je divan ukus i aromu. Pitikas su se pekli samo za subotu večer, tako da su bili još mlaki kada se jedu. Sličili su današnjim našim lepinama samo su bili manji. Aškenazi nisu pravili pitikas, nego bijeli hljeb tzv. barhes (pletenice).

Pan fino je bio fini hljeb sa uljem od bijelog brašna, služio se na iste dane kao i pitikas. Ruskitas je bio hljeb od bijeloga brašna sa mlijekom, uljem ili kajmakom. Servirao se samo subotom, u toku doručka, i to ne u obilju. Sličio je današnjim pletenicama.

Biskočos je dvopek. Bojikos su mali komadi tijesta, koji su se pekli kada nije u kući bilo hljeba, pa je trebalo na brzinu do ovoga doći. Bojus su bile neke pogače, bez kvasa. To je hljeb koji se jeo za vrijeme Pashe pa se smatra ritualnim hljebom. On podsjeća na izlazak Izraelaca iz Misirskog ropstva. Bojus se pravio od bijeloga brašna.

S u p e

Albondegas su knedli. U tijesto bi se miješalo dosta ulja i jaja. Vrlo hranjivo tijesto, pa se dosta često kuvalo. Kaldo di peši je riblja čorba sa dosta začina od povrća. Kaldo di almešikas, siromašna čorba od osušenih nedozrelih šljiva, kiselastog ukusa. Ona nije tražila nikakve druge skupe dodatke. Kaldo di bodas je svatovska supa a kaldo di paridas — supa koja se davala porodiljama. Ove su bile bogatije sadržajem, ukusnije i hranljivije. Farnadikija je bila supa napravljena samo od zaprške, sirotinjska hrana.

P i t e

Pastel di karni je bila pita s mesom. Između 2 jufke stavilo bi se polukuhano mljeveno meso i peklo u peći. S mesom bi bilo izmiješano jaje i crveni luk. Sirotinja bi mjesto mesa stavljala pasulj ili bijelu džigericu. Pastel je bio učestano jelo u sefarskim obiteljima, nije bio skupa hrana, a nije trebalo ni mnogo vremena da se zgotovi. Mina di karne bila je pita sa mesom, naslagano na više jufki. To se smatralo za jelo više cijenjeno od pastela.

Burek je bila pita s mesom, kao što se i danas pravi i jede u svim balkanskim zemljama. Sam naziv kazuje da su Sefardi ovo jelo počeli upotrebljavati kada su došli iz Španije u balkanske zemlje.

Burikitas su bile današnje piroške, pravile su se sa sirom i mesom. Pite sa sirom, mlijekom i jajima su se zvale zelenas. Često se u zelene stavljao i špinat, pa su se onda zvale zelenas di spinaka. Sungato je pita od praziluka sa jajima i dosta masnoće. Od istog materijala pravile su se i pašas samo što su pašas bile okrugle, kao ćufte, i male. One su bile dodatak jelu kada nije bilo mesa. To je bilo sezonsko jelo, kada je bilo praziluka na pijaci.

Fritada je bila pita od brašna, jaja i šećera. Služila se kao kolač.

Tjestenine su Sefardi mnogo jeli. Tjestenine su imale više naziva: kumdučo, tiritis, fidejus je bilo sitnije i tanje tijesto koje se stavljalo u supe. Tarinas su bili rezanci koji se i danas vide u našim trgovinama. One su davane mjesto variva. Masa-pitjaga je bila tarana, makarones su makaroni.

Jela sa mesom

Miriđenas pretas (crni patlidžan), miriđenas korladas (paradajz), sudado, nogada, bamijas, sivojikjas (sitni luk) su bila zimska jela, kuvala su se sa masnim mesom. Fižones enhamionados je bio pasulj sa mesom, koji se dugo kuvao.

Agristada vrsta današnjeg majoneza pravila se od jaja, masti i mnogo limuna. Servirala se uvijek uz jaka i masna jela.

Mezetluci

Gvuevos inhaminados su bila jaja koja su se dugo kuvala u zemljanom loncu u koji bi se usulo ulja i stavile ljuske od crvenog luka. To je davalo jajima poseban ukus i boju. Ova jaja su se jela u prazničke dane, a česo su služena kao meze ili kada dođu gosti. Tabaheja je sudžuka, karne šuta bilo je suho meso od govedine, guske, fegado asado — pržena džigerica, luenga šuta (suhi jezik) kezo (sir). Uz meze su stariji ljudi pili i šljivovicu.

Kolači

Pastel de mansana (pita od jabuka), pastel de almišada (pita sa pekmezom), masaz kon mjel (đevreci sa medom), ruskitas di alhašuv (kifle sa orasima), halva je halva, čaldikas, kolači sa bademima, imaju oblik polumjeseca, marcipan su kolači od pečenih badema, imaju oblik četverokuta. Bujikus murenos su bile štangice od oraha. Tri poslednje vrste smatrane su kao luksuzni kolači. Pan di španja je bila patišpanja i često se pravila.

Slatka

Dulse de rozas (slatno od ruže), dulse de kalavasa (od tikve), dulse de mansanas (od jabuka), dulse de bimbrijos (od dunja), dulse de naranđikas (od narandži), dulse de almendras (od badema).

Iz naziva se vidi da su Sefardi mnoge nazive za jela donijeli saobom iz Španije, a neka su jela došljaci od domaćih poprimili. To se zadržalo sve do konca rata.

Sefardi su najviše jeli: povrće, sir i mlijeko. Meso i riba mogli su se vidjeti na njihovim stolovima samo subotom i praznikom. Najomiljenije jelo je bilo: pastel, fižones, enhaminados, burekitas i zelenas.

Aškenazi su imali evopsku kuhinju i jelovnik. Oni su isto tako voljeli i jaja kuvana i pasulj zvani šolet i šnicle. Jeli su meso više od Sefarada. Sefardi su više jeli tjesteninu i povrće.

Jevreji nisu upotrebljavali i jeli svinjsko meso i mast u svome domu, ali ih niko nije sprečavao da to čine van kuće.

Subotnja jela

Petak uveče na stolu se viđao bijeli hljeb, riba i vino. Aškenazi su pripremali bijeli pleteni hljeb, koji su nazivali barhez. Sefardi nemaju barhez, oni jedu pitikas.

Običaj da se jede riba kao subotnje jelo ima simbolično značenje. Riba se smatrala simbolom plodnosti.

Glavno jelo za ručak u šabat bio je šolet. To je pasulj koji se priprema u petak. Šolet su jeli i Aškenazi i Sefardi. Sefardi su prenijeli iz Španije još i pastel, koji se pripremao u petak a jeo se u subotu ujutro. Subotom se nije hrana pripremala i kuhala. Subota je bio dan odmora.

NEKI OBIČAJI SEFARDSKIH JEVREJA U BOSNI

Običaji su kod svih naroda bili neka vrsta kodeksa. Običaji su bili jači od svih pisanih zakona. Ne kaže se uzalud „bolje da propadne selo nego običaji" ili „običaj je jači od medvjeda".

Običaji su usmjeravali cjelokupan život neke zajednice i odnos pojedinaca u toj zajednici prema ostalim članovima. Običaji su stišavali zahuktale i napete situacije i svojom mudrošću nudili najbolja rješenja. Oni su bili regulativi života, jer su ih život i iskustvo stvarali. Običaji su bili riznica moralnih i pravnih shvatanja određenog vremena i sredine. Po njima su pojedinci i grupe podešavali svoj odnos u zajednici od svoga rođenja pa do smrti.

Ženidbeni običaji

Kod sefardskih Jevreja ovi običaji su bili interesantni pa ćemo neke opisati. Sklapanje bračne zajednicee kod sefardskih Jevreja još u najstarije doba smatrano je najvažnijim životnim činom i podvigom. Da bi se tome činu dao neki naročiti značaj i važnost, davani su mu neki vjerski akcenti. Na taj način htjelo se bračnu zajednicu učiniti čvršćom i jačom, a članove zajednice obavezati ne samo određenim pravima nego i dužnostima.

Osnovica na kojoj je zajednica počivala bili su Mojsijevi zakoni, ali su se sefardski Jevreji u svome istorijskom hodu prila-

građavali običajima sredine u kojoj su živjeli i kroz koju su prolazili. Oni neprimjetno poprimaju elemente tuđih i novih sredina u običajima, govoru, nošnji i načinu života. To će znatno uticati i na način sklapanja braka. U porodičnom i domaćem životu žena je imala ravnopravan položaj sa mužem. Poligamije nije bilo.

Kako su se naši stari (roditelji i djedovi) ženili, teško je danas i predstaviti. Čim bi djevojka stasala, ona se povlačila u kuću i čekala svoju sreću. To se činilo pod uticajem sredine u Bosni. Roditelji su se starali oko udadbe kćeri i ženidbe sinova. Najveća sramota je bila ostati usjedjelica, zato roditelji biraju svojoj kćeri druga. Otac bira mladića koji će odgovarati ugledu i položaju njegove familije. Važnu ulogu igraju i provodadžije (kazamenteros) ili „šadten" (kod Aškenaza). Oni su bili muškarci i žene. U Sarajevu su bili poznati kazamenteros: Mošo Isak Abinum, „Bohor il Čamal", „Modro Ćoso", „Tija Rufkula Ćosa", „Hana di Leon" i dr. Provodažije bi hvalile svoje momke i djevojke i isticale njihove vrline i zato su nagrađivani.

Postojale su mnoge pjesme i romanse iz kojih se vidi koliko je majkama stalo da udaju svoje kćeri, npr. „Non tengu repozu, si no la espozo. Mi esfuenjo vela", por mi iža bela" („Nemam mira dok je ne vjerim. San mi bježi zbog moje lijepe kćeri"). „Manda koridores, buenos avladores" („Šalji brzo one koji dobro govore"). Provodadžije su znale za momka i ovako govoriti: „Tjeni un dijamanti, muču aflamanti. Mansevu validu, beljo i pulidu. Bueno de natura i de estadura" (Ima jedan dijamant, koji mnogo svijetli. Vrijedan momak, lijep i kićen. Dobre prirode i stanja").

Roditelji bi provjeravali hvalu provodadžije pa kada se uvjere u njihovu vjerodostojnost i tačnost, onda bi porodice povele konkretne razgovore.

Kod sklapanja braka ljubav nije igrala odlučujuću ulogu. Dešavalo se da se momak i djevojka nisu prije vjeridbe ni poznavali, ali su oni po volji roditelja bili vjereni.

Do 23. godine života svaki momak se je morao oženiti, kako bi mogao rađati djecu. Djevojke su se udavale već od 16—17 godina.

Kada su se roditelji sporazumjeli, tada bi otac dolazio kući i rekao svome sinu: „Poljubi oca u ruku, ti si sada vjeren". Isto to bi otac rekao svojoj kćerki: „Ti si sada isprošena". Poslije dvije nedjelje tast udesi tzv. „veče za upoznavanje" (konosimjento) mladih. Zaručnik sa svojom širom rodbinom dolazi vjerenici. Priređuje se gozba. Kada svi zasjednu, onda vjerenik pred svima dariva mladu, a tast dariva svog budućeg zeta. Obično mu daje zlatni sat sa lancem. Svi pozvani daruju mladu kojim darom. Ona je obučena u novu haljinu i vrlo brižno dotjerana. Kada svi zasjednu, žene počnu pjevati pjesmu.

„Oh ke relumbror de novja ermoza,
Ki sjen anjos turi bjendičoza,
Veni mi novja gozaremos,
Gozaremos, baljaremos".

(„Oh, kako se svijetli lijepa vjerenica
Sretna bila ona stotinu godinica
Hodi, vjerenice, da se veselimo,
Da se veselimo i zaplešemo").

Prvi igra zaručnik, a za njim se izredaju ostali gosti. Poslije te večeri vjerenik i vjerenica se sastaju, ali uvijek mora biti prisutna i pratnja.

Na desetak dana pred vjenčanje tast izloži svoj svojti na uvid svu spremu koju će dati kćeri. To se sve prenosi u stan vjerenika i napravi baldahin. Dva dana prije vjenčanja vjerenik šalje vjerenici sve što treba za kupanje vjerenice i odredi dvije žene koje će okupati njegovu vjerenicu. To kupanje se zove „tevila". Ostali svijet ne smije znati kada ona ide u banju. Zato se mora ići potajno i to pred sam mrâk.

U Sarajevu je odavno postojao Gazi Husrevbegov hamam (javna banja). U njoj je jevrejska opština zakupila jedno odjeljenje, koje je služilo samo za jevrejske žene, „mikva". U to odjeljenje ulazilo bi se posebnim ulazom, odmah sa ulice. Osim kupatila, nalazile su se prostorije za svlačenje (svlačionica), za odmaranje i bife. Ovo odjeljenje bilo je poznato pod nazivom „banju di Perić". U ono doba ni u najprostranijim kućama nije bilo banja, pa je „banju di Perić" bila nasušna potreba. Za vrijeme kupanja dobivala bi nevjesta od pratilica temeljite upute kako treba postupati s mužem prve bračne noći. Analogne upute mladoženji su davali prijatelji i tast.

Dan prije vjenčanja tast predaje svome zetu ugovorenu prćiju u novcu tzv. „la dota". Sve ono što zet dobiva upisuje se u bračni ugovor „ketuba" poimenično. Ketuba sadrži dužnost i prava svjedoka. Kada je to gotovo, onda se ona predaje nevjestinim roditeljima na čuvanje. Ketuba se smatrala punopravnim zakonskim građanskim-državnim sudovima i jevrejskim sudom tzv. „Bet-din." Starije ketube pisane su na pergameni rukom. Pri kraju 19. vijeka one se štampaju na papiru.

Na dan vjenčanja svati se kupe u kući mlade, po nju dolazi mladoženja sa svojom rodbinom i prijateljima pa odlaze u hram. U hramu je spremljen talam (baldahin). Svećenik i ostali pjevaju „Leha dodi, boi, boi kala" (Hajdemo dragi, dođi nevjesto). Dok je mladoženja pod baldahinom, on stavlja mladi prsten na kažiprst desne ruke. Od tada je smatrana nevjestom.

Svatovi kreću kući mladoženje. Kad dođu pred kućni prag, onda zastanu. Mladi se stavljaju pod pazuho dva hljeba, dvije ribe, jedno sirovo jaje prebaci se preko glave. Isto tako mlada se posipa rižom, bombonima i sitnim novcem. Time se simboliše sreća i blagostanje koje treba ući u njihovu kuću.

Bilo je djevojaka siromašnih, dozrelih za udaju koje nisu mogle donijeti nikakav miraz i koje nisu raspolagale ni najpotrebnijim stvarima za vođenje vlastitog kućanstva. Tada su vršene sabirne akcije. Ugledni ljudi i žene rado su se primali toga posla. Po

vršenju tih akcija bili su poznati: Rabin Avram Maestro, Tija Renata di Bukus Alkalaj. U Sarajevu su još postojala i neka društva koja su imala izričiti cilj potpomaganje siromašnih djevojaka prilikom udaje. To su bile: „La Gloria" i „Hevra Kadiša". „Hevra Kadiša" je bila najstarija ustanova koja je brinula o siromašnim djevojkama, pored ostalih dužnosti, koje smo prethodno istakli. Kada se zajednica razvijala, nastajale su i razne potrebe pa su onda nicala i nova društva koja su preuzimala i obaveze za njihovu realizaciju. Postepeno ona preuzimaju samo jednu dužnost i u tome poslu se specijalizuju i kritički odnose.

U Sarajevu se obavljalo najviše vjeridbi i vjenčanja među stanovnicima samoga mjesta. Poznato je da su se jevrejske djevojke iz Sarajeva udavale za momke iz Travnika, Bihaća i Tuzle. Bihaćke djevojke su se udavale u Banjoj Luci i Bijeljini. U Bihaću je bilo više momaka nego djevojaka. Oni su se isticali svojim lijepim izgledom, zdravljem i stasom, pa su bili cijenjeni u svim mjestima Bosne i Hercegovine, osobito u Sarajevu, Travniku, pa u Beogradu i Zagrebu. Bijeljinske djevojke su se udavale u Tuzlu, Zvornik, Vlasenicu.

Jevrejske djevojke nisu odlazile na posebne sastanke sa muškarcima niti je bilo zajedničkih izlazaka na zabave, igranke, nije bilo udvaranja, niti strasnih poljubaca, iako su sefardske pjesme koje su one pjevale bile pune strasti i ljubavi. Ako bi koji kršan momak prolazio pored kuće neke djevojke, onda bi ona iskoristila priliku kada je njeni ukućani ne gledaju, da kroz kapidžik ili prozor svojim crnim očima i kroz osmijeh, pokazujući svoje bijele zube probudi i razgori vatru i strast mladića. I to je bilo sve! Ovakve i slične opise vidimo u pripovijetkama Isaka Samokovlije.

Roditelji su vrlo brižljivo, a isto tako i čitava familija i okolina, pratili svaki korak mladeži. Mladići su bili na vrijeme upozoravani da su njihove požudne akcije i namjere neumjesne i nedozvoljene i da nisu u skladu sa moralno-etičkim vaspitanjem. Mladiću bi se tu i tamo „pogledalo kroz prste". Stariji su govorili „muško je" i „popraviće se". Ali zato se nije ženskima ništa praštalo. Djevojku koja bi se „okliznula" ili „sašla s puta kreposti" valjalo je što prije udati. Nije se tada pitalo ni za godine, ni za izgled mladoženje, osjećanja, pa ni za miraz. To najbolje karakteriše poslovica „Bijen de mi padre, tapa mis korkavas" („Imanje moga oca pokriva sve moje greške"), ili „Una madre i un vintal tapan mučo mal") („Majka i pregača pokrivaju mnoga zla"). Omladina se nije mogla iživljavati i podavati ljubavnom žaru prije braka.

Sve je to bilo regulisano voljom i razumom roditelja. Osobito se zamjeralo roditeljima i rodbini koji bi svojim nehajem i nepažnjom dozvolili da dođe do neželjenih situacija.

Valja napomenuti da su se svi ti običaji održavali do pred sâm drugi svjetski rat. Nema danas više toga. Nastale su silne promjene na svim sektorima ljudskog života, a pogotovu u pogledu stvaranja bračne zajednice. Danas djevojka sama sebi traži momka.

Ne bi bilo na odmet ovdje spomenuti kako su bili regulisani bračni odnosi kod Jevreja u Bosni i Hercegovini.

Pored crkvenog, postojao je i građanski brak. Ovaj drugi mnogo rjeđe, i to samo poslije prvog svjetskog rata. Građanski brak nije se mogao sklopiti u BiH, nego se moralo odlaziti u Novi Sad, gdje su postojali zakonski određene ustanove za obavljanje građanskog braka.

U Bosni i Hercegovini bračni odnosi između Jevreja uređivani su po jevrejskom bračnom pravu. „Za bračne sporove bio je jedino nadležan haham baši i njemu potčinjeni organi, koji su te sporove sudili po jevrejskom bračnom pravu".[10]

Jevrejsko bračno pravo, kao dio jevrejskog prava uopće, ima svoj osnov u pet knjiga Mojsijevih. Njegovi su propisi u suštini ostali isti. Pretrpjeli su izvjesne izmjene i dopune pod uticajem onih izmjena što ih je donijela istorija, naročito u pogledu žena pod uticajem zakonodavstva raznih zemalja u kojima su Jevreji živjeli i Talmuda.

Bet-Din je bio sud sastavljen on tri lica. On izriče presude u prvom i posljednjem stepenu. Protiv njegove presude nema pravnoga lijeka. Bet-Din je raspravljao bračne odnose Jevreja po njihovom bračnom pravu. Bet-Din je dekretom uvela u praksu Turska. To se produžilo za vrijeme austrougarske uprave i stare Jugoslavije, sve do drugog svjetskog rata. Bet-Din je sve sporove između Jevreja presuđivao autonomno po jevrejskom pravnom postupku, osim sporova imovinske prirode. Ovi sporovi su se raspravljali po pozitivnim propisima koji su vrijedili za sve građane bez izuzetka.

Sefardske žene poslije svatova

[10] Dr Moric Levi: Sefardi u Bosni 1911. g. strana 66 i 68.

Bračne prepreke

Prepreke za sklapanje braka su: ako je lice nedoraslo i maloljetno i krvno srodstvo. Zabranjuje se brak između braće i sestara, bilo da su to po ocu ili majci. Zabranjen je brak između očuha i pastorke i njenih potomaka, između maćehe i pastorka, između tašte i zeta, svekra i snahe. Udovica se ne može udati za drugog čovjeka ako su joj živi djeverovi. Ako oni odbiju da se njome žene onda se ona udaje za druge. Dužnost brata je da udovu umrlog brata uzme za ženu i da ne pusti da materijalno oskudijeva.

Sveštenici se nisu smjeli ženiti raspuštenicama i ženama nedoličnog ponašanja i morala (radi ugleda).

Prije vjenčanja u sinagogi se vrši objavljivanje da neki vjerenici žele stupiti u brak.

Ketuba[11] je pisana na aramejskom jeziku i hebrejskom pismu. Ona sadrži niz prava i dužnosti koje supružnici imaju jedno prema drugom. Ketubu potpisuje ženik pred samo vjenčanje, nju prema potpisuju sveštenik i još dva svjedoka. Ketuba se predaje na čuvanje majci nevjeste ili porodici. Kao dokaz o sklopljenom braku, služe knjige vjenčanih koje se vode kod svake opštine.

Kod Sefarda je bio monogamni brak.

Uslov za razvod braka

Duševna oboljelost, slaboumnost jednog supruga kao neizlječiva bolest, koju dokazuje ljekar razlozi su za razvod. Suprug može tražiti razvod, ako primijeti da mu je žena deflorisana. Parnicu mora povesti u roku od 30 dana od dana vjenčanja. Nesposobnost za vršenje bračnih dužnosti, tjelesne mane, preljuba žene, dugogodišnje odsustvo, teške i ponavljane uvrede, nesnosni zadah supružnika. Neizlječiva zarazna bolest, neplodnost su takođe razlozi za razvod.

Prilikom razvoda braka, muž izdaje ženi otpusno pismo („Get"). Predajom tog pisma on otpušta ženu i čini je slobodnom da stupi u drugi brak.

Običaji prilikom smrti

Obavljanje poslova od časa kada neko umre pa do sharane mrtvaca vršila je Hevra-Kadiša. Ona je bila jedna od sekcija jevrejske opštine. U svim većim opštinama postojale su Hevre-Kadiše. One su imale plaćene službenike koji su vršili sve poslove vezane za sahrane. U malim provincijskim opštinama, gdje je živjelo malo Jevreja, nisu postojale Hevre-Kadiše — nego su se svi čla-

---

[11] Ketuba — bračni ugovor.

novi zajedno brinuli da se ti poslovi obave. Obavljanje tih poslova smatralo se kao važna vjerska dužnost, pa su to obavljale i ugledne ličnosti dobrovoljno. To se smatralo izuzetno dobrim i plemenitim djelom, micva (hebrejski sevap).

Čim nastupi smrt, sin umrlog ili neko od prisutnih sklapa mrtvacu oči i usta. Ako mrtvac nema rodbine, onda se za sahranu brine Hevra-Kadiša.

Poslije smrti bio je običaj da se u kući u kojoj se dogodio smrtni slučaj, kao i iz dviju susjednih kuća, izlije i izbaci sva voda. Prolijevanje vode bilo je znak upozorenja susjedima na njihove obaveze prema preminulom i ožalošćenima.

Tahara ili rehica bio je naziv za ritualni obred pranja leša, koji se obavlja prije sahrane. Ovaj obred zasnovan je na biblijskom citatu: „Tako odlazi kako je i došao". Čovjeka peru kada se rodi, zato ga treba prati i kada umre.

Pranje obavljaju članovi Hevre-Kadiše u zasebnoj prostoriji, u kapeli na groblju. A ako nema kapele, onda u samoj kući umrlog. Oni koji peru mrtvaca zovu se rahecim. Oni se moraju prema tijelu pokojnika ophoditi sa najvećim poštovanjem.

Obred pranja počinje ovako. Na pod se prostre čaršav i na njega postavi mrtvac. Zatim se polijeva toplom vodom od glave prema nogama. Kosa se pere i nokti čiste. Čaršav služi za sušenje pojedinih dijelova tijela, tako da ruke ne dodiruju tijelo. Poslije pranja tijelo se umota u čiste čaršave i oblači u posmrtno odijelo.

Posmrtna odjeća bila je od bijeloga lanenog platna. Ona se zvala „tahrihim". Pobožni Jevreji su još za života pripremili svoju posmrtnu odjeću. Taj dan bi se oglasio u opštini. Stare žene bi odlazile u tu kuću i pjevale pobožne pjesme. Ako bi neko išao na put, on bi sobom nosio posmrtnu odjeću.

Mrtvački sanduk bio je vrlo jednostavan. On se pravio od ravnih ali neobrađenih dasaka, bez ikakvih ukrasa.

Ispraćaj na groblje smatra se kao micva (sevap). Svi prisutni ubace u raku, u koju je već stavljen mrtvac, po tri lopate zemlje. Poslije sprovoda, peru se ruke na groblju. Nekada je bio običaj da žene ne idu na groblje i da ne prisustvuju pogrebu.

Sahrana se obavljala što je moguće prije, da se u slučaju zaraze bolest ne bi širila.

Poslije sahrane sin pokojnika pročita tzv. „Kadiš" (to je molitva ožalošćenih). Kadiš je izraz poštovanja djeteta prema roditelju. On se čita 11 mjeseci. Običaji su se mogli mijenjati i nestajati, ali se Kadiš mogao čuti svugdje gdje su se Jevreji okupljali na molitvu. Poslije sahrane susjedi pripremaju ožalošćenima prvi objed, koji se sastoji od tvrdo kuhanih jaja i hljeba. Jaja se smatraju kao simbol života.

Poslije sahrane ide se kući pokojnika i njegovoj djeci malo pocijepa odjeća kao znak žalosti (kirja). Ako vijest o smrti stigne poslije 30 dana, onda se kirja ne vrši. Jedino se za oca i majku vrši uvijek, bez obzira kada je stigla vijest o smrti. Kirja se ne vrši subotom i praznikom.

Poslije sahrane ožalošćeni ostaju kod kuće. Sjede na podu ili niskim klupicama. To se zove šiva. Tada se zabranjuje šišanje, brijanje i odnos sa ženama. Šelošim je period od 30 dana poslije smrti. Porodica toga dana ide na groblje. Uobičajeno je da se u kući žalosti ogledala pokriju ili okrenu prema zidu.

Nadgrobni spomenik se postavlja po isteku ševa (7) dana, šelošim (30 dana) ili 12 mjeseci poslije smrti.

Berit-mila — obrezivanje (circumcisa)

Svaka prinova u jevrejskoj porodici dočekivala se sa radošću. Osobito i specijalno veselo je bilo kada je muško dijete dolazilo u porodicu.

Kod Jevreja je postojala i tradicija, od najstarijih vremena njihove istorije, da se svako muško dijete obrezuje, tzv. circumciza. To je bio svečan događaj ne samo u porodici nego i cijeloj opštini. Obrezivanje su obavljali za to profesionalno osposobljeni stručnjaci tzv. moeli.

Obrezivanje se obavljalo osam(8) dana poslije rođenja djeteta. Dan prije obrezivanja moel bi dolazio u kuću roditelja da pregleda dijete. Pri pregledu djeteta trebalo je ustanoviti da li je dijete dovoljno razvijeno, je li zdravo i sposobno za operaciju. Ukoliko bi se uočile kakve poteškoće, onda bi se obrezivanje odgodilo dok se ne javi drugi slučaj za obrezivanje, pa bi se oba djeteta obrezala istog dana.

Moel i domaćini bi se dogovorili gdje će se obaviti obrezivanje, u kući ili u hramu. Ponajčešće se obrezivanje obavljalo u hramu. U svakom jevrejskom hramu bilo je određeno mjesto za obrezivanje. Tamo bi se stavile dvije visoke i široke fotelje. Do njih je stajao stočić sa sterilizovanim rekvizitima (dermatol subgaliens ili lycopodium koji se pravio od sitnih cvjetića). Ovaj prašak bi se posipao da bi se krv zaustavljala. Obrezivanje se brzo završilo, trajalo je samo nekoliko minuta.

Dijete od kuće do hrama donosila bi kuma, tzv. „la madrina". Kada bi kuma ušla u unutrašnjost hrama, onda bi se dijete predavalo kumu (el madrino). Kum bi držao dijete dok se ne obavi operacija. Poslije operacije kuma odnosi dijete kući. Oni koji bi ostali u hramu pjevali bi vesele pjesme. Toga dana dijete je službeno dobivalo i svoje ime. To je ujedno bio i dan kada bi se dijete bilježilo u matičnu knjigu opštine.

Toga dana opštinari sa ženama bi se skupili u kući slavljenika i započinjala je svečana gozba sa pjesmom i sviranjem. Kum bi podmirivao troškove gozbe ili bi se našao neki drugi mecena.

Žene bi donosile darove za dijete i porodilju. U toku prve nedjelje moel bi svraćao u kuću i pogledao dijete.

Poslije drugog svjetskog rata, dužnost moela i obrezivanje vršio je ljekar hirurg u bolnici, u prisustvu sveštenika.

Moeli u Sarajevu su bili: Jakov Altarac, Semuel Maestro, ham Benjamin Abinun, Bohor Finci, ham Moše Danon,Baruh Samokovlija, ham Ašer Finci, Šelomo Salom, Šelomo Perera i mnogi drugi. Svaka obitelj mogla je da bira moela kojega je htjela. I Aškenazi su uzimali sefardske moele. Bili su u većoj cijeni oni koji su imali veće iskustvo i praksu.

Da bi neko mogao obavljati funkciju moela, morao je najprije da na svome vlastitom sinu učini obrezivanje, i to pred stručnim licima. To je ujedno bila i neka vrsta stručnog ispita, koja je moelu davala kvalifikacije.

Berit-Mila je postala simbol jevrejstva. Ona je značila odluku roditelja da sina odgoje kao Jevreja.

Aleksandrijski filozof Filo (20 godine prije nove ere do 50. godine nove ere) bio je prvi jevrejski pisac koji je istakao higijenske prednosti obrezivanja.

Minjan

To je grupa od 10 muškaraca, starijih od 13 godina. Bez ovoga skupa ne mogu se obavljati određene zajedničke molitve i neki obredi. Npr. bez minjana ne mogu se čitati Tora, Kadiš, Haftara i druge molitve.

Ono što su kod paganskih naroda bile žrtve, to su kod Jevreja bile molitve. Molitve su različite po svome sadržaju. One mogu biti: pjesme, pohvale i molbe. U svima se moli Bog da nam dade ono što nam je za život potrebno. Hram je mjesto za molitve. A to su: jutarnja molitva (šahrit), popodnevna (minha), večernja (arvit).

Bar Micva

Da bi se mogao uvijek sastaviti minjan, roditelji bi se brinuli da svaki sin, čim navrši 13 godinu života, bude proglašen punoljetnim. Taj čin bi se obavio u hramu, gdje bi se održavala i neka svečanost. Na svečanosti bi prisustvovali, osim roditelja, rodbina i drugi članovi iz opštine. Ona je obavljana subotom. Tada bi kandidat za Bar Micva glasno i bez greške trebao da pročita jedno poglavlje iz Biblije.

Za to ga je spremao rabin, koji bi poslije održao mladiću govor, čestitao mu punoljetstvo.

Kada bi se završila molitva u hramu, svi bi odlazili kući njegovih roditelja na zakusku.

JEVREJSKI KALENDAR I JEVREJSKI PRAZNICI

1. Pesah pada u aprilu (po jevr. kalendaru 15. nisana)
2. Ševuot pada u junu (po jevr. kalendaru 6 i 7. sivana)
3. Roš Hašana pada u septembar — oktobar (po jevr. kalendaru 1. tišrija)
4. Jom Kipur pada u septembar — oktobar (po jevr. kalendaru 10. tišrija)
5. Sukot pada u septembar — oktobar (po jevr. kalendaru 15. tišrija)
6. Simhat-Tora pada u okt. (po jevr. kalendaru 29. tišrija)
7. Hanuka pada u decembar (po jevr. kalendaru 25. kisleva)
8. Purim pada u martu (po jevr. kalendaru 14. adara)

Jevrejski kalendar se računa po mjesečevu ophodu, koji u godini traje 11 dana manje od sunčevog. Ova razlika u danima nadoknađuje se umetnutim trinaestim mjesecom u prestupnoj godini.

Mjeseci broje po redu 29 ili 30 dana, osim mjeseca kisleva i teveta, koji nekada broje 29, a nekada 30 dana.

Prvi dani u mjesecu, kada se pojavi mladi Mjesec, zove se Roš-Hodeš tj. početka mjeseca.

Gregorijanski kalendar, koji je danas u opštoj upotrebi u svijetu, sunčani je kalendar, sačinjen na bazi kretanja zemlje oko sunca.

Jevrejski kalendar je kombinacija između (solarnog) sunčanog i mjesečevog (lunarnog) kalendara, Mjeseci se računaju prema kretanju Mjeseca oko zemlje, a dani i godine prema kretanju Zemlje oko Sunca.

Mjeseci se počinju brojati od mjeseca nisana u proljeće, a godine od mjeseca tišrija u jesen. Nisan je značajan mjesec, jer su se u tome mjesecu oslobodili misirskog ropstva. Time faktički i počinje istorija Jevreja. Po usmenom predanju godine se broje od postanka svijeta, a svijet je stvoren u sedmom mjesecu, tišriju.

Imena mjeseci: nisan, ijar, sivan, tamuz, av, elul, tišri, hešvan, kislev, tevet, ševat, adar.

Pesah (Pasha) podsjeća na oslobođenje iz egipatskog ropstva.

Hanuka spominje pobjedu junačkih Makabejaca nad sirijskom vojskom pod kraljem Antiohom, kada su makabejski junaci otjerali neprijatelje iz zemlje i očistili jerusalimski hram od poganskih bogova.

Purim sjeća na opasnost koja je prijetila Jevrejima od perzijskog kralja Ahaševroša i njegovog ministra Hamana.

U svojoj ranoj i najstarijoj istoriji Jevreji su se ponajviše bavili zemljoradnjom. Oni su dobro zapažali i uočavali sve promjene koje se u prirodi javljaju. Po uzoru na druge narode, oni su počeli da tim promjenama daju naročito značenje, pa su počeli da ih svetkuju.

Ševuot je praznik plodova. Na taj praznik dospijevaju prvi plodovi „hag habikurim". Još se tome prazniku pripisuje i objava 10 zakona („Dekalog") na Sinaju.

Hamiša-Asaje početak proljeća. Badem je procvjetao i uskoro treba očekivati prvo voće. Na taj praznik porodice okupljaju sve svoje članove, rođake i komšije. Pjevalo se veselilo i jelo voće. Kod nas se taj praznik zvao još i frutas („voće"). Pjesme koje su se pjevale su himne prirodi i njenim svemoćnim darovima.

Sukot je praznik jeseni, kada se prikupljaju svi plodovi. Tada se stanovalo na poljima u privremeno sagrađenim kolibama („suka"). Predstavnici porodice odlazili su u Jerusalim u hram, da svetkuju taj praznik, darivali sveštenike žitom, voćem i prinosili žrtve.

Roš-Hašana i Jom-Hakipur su bili vjerski praznici. Roš-Hašana je bila Nova godina kod Jevreja. Smatralo se da je toga dana stvoren svijet. To je dan kajanja za sve ono što smo učinili zlo prema ljudima. „Da se pokajemo za učinjeno zlo i da obećamo da nećemo ponovo griješiti".

Spoljni znaci ovoga praznika jesu da se u hramovima duva u „šofar" (rog). Šofar svojim snažnim zvucima budi uspavanu ljudsku savjest. Šofar upozorava da svaki Jevrejin: svoja djela, način života, svoje misli i akcije ustreme ka putu dobra i pravde. Da se svi narodi svijeta međusobno približe i bolje razumiju, kako bi stvorili sretniji i ljepši zajednički život.

Ono što su kod starih naroda bile žrtve, to su kod Jevreja bile molitve. Molitva ima svoju vrijednost i opravdanost samo onda ako je izgovorena čista srca, plemenitim i uzvišenim mislima.

Roš-Hašana su naši preci rigorozno shvatili i svetkovali do kraja XIX vijeka. Roš-Hašana i Jom-Kipur su imali naročito značenje i obaveze, pa se smatralo da je onaj koji ne slavi ta dva praznika odmetnik ili jeretik, ne samo po vjerskim propisima nego i društvenim običajima, da se on kao Jevrejin odriče svoje zajednice.

Simhat-Tora, je praznik koji se od najstarijih dana slavio u jesen. Kada se pokupi sva žetva i završe svi poljoprivredni poslovi, onda bi predstavnici porodica odlazili u hram u Jerusalim. Ovaj praznik se je razlikovao od svih ostalih. On je imao svoju sim-

boliku, osobenu karakteristiku i poruku. Zato ga ovdje spominjemo. Simhat-Tora su dvije hebrejske riječi. Prva znači radost, a druga nauka. Prema tome, Simhat-Tora bio je praznik radosti zbog nauke. Zar može biti uzvišenije poruke i grandioznijega cilja od ovoga? Ono što je Jevreje naročito karakterisalo kroz vijekove, to je bila njihova naklonost i ljubav prema nauci. Danas nema nijedne naučne domene u kojoj oni nisu dali svoj prilog i doprinos.

Na Simhat-Tora čitala se Biblija („Tora), davani komentari, ukazivalo na njene poruke u cjelokupnom životu Jevreja. Učeni ljudi dobivali su inspiracije i podstreke za nova istraživanja i saznanja, s kojima su trebali iduće godine da upoznaju svoju zajednicu. Pronalasci i istraživanja nisu se ograničavali samo na oblast Biblije, nego su se proširivali i na oblasti privrednih i društvenih nauka. Sva saznanja su se prilagođavala dostignućima i potrebama vremena i zahtjevima ne samo jevrejske zajednice nego i šire sredine i naroda s kojima su živjeli.

Pojedinci i narodi stalno bogate i pronalaze nove izvore nauke. Prava i iskonska nauka ne služi samo jednom narodu, nego svim narodima svijeta u čitavom čovečanstvu. Nauka je sredstvo za upoznavanje ljudi i nacija. Ona ljude zbližava. Ona svojom istinskom porukom i pravom naučnom vrijednošću nikada nije ostala blago samo jednoga naroda. Njene vrijednosti nisu omeđene vremenski i drugim granicama. Ona treba da bude dostupna svakome i da bude sveopšte društveno dobro. Na taj način ona preporađa, oplemenjuje i humanizira ljude. Ona se stvara za sve ljude svijeta, pa je zato univerzalna i kozmopolitska. Biblija se kroz sve vijekove smatrala kao izvor znanja, humanosti i mudrosti.

Simhat-Tora se i kod nas slavio i dočekivao veselo i sa velikom radošću. Igralo se i plesalo sa torama u rukama. Postojale su i posebne pjesme, prilagođene za tu priliku. One su bile himne nauci. Kod aškenaskih Jevreja praznik Simhat-Hatora se još bučnije slavio. Pojavom hasidizma u jevrejskoj književnosti je ovom prazniku posvećeno mnogo prostora. Hasidizam je težio da se izgradi odgovorna, požrtvovana i odana ličnost.

Pesah — Pasha

se slavi u spomen spasenja Jevreja iz misirskog ropstva. Pesah se slavi 8 dana, i to svake godine od 15—22. nisana. Prva dva dana i posljednja dva dana su puni praznici, a ostala četiri polupraznici.

Na Pesah se čita u kućama „Hagada šel Pesah". Hagada opisuje događaje koji se odnose na praznik. Iznosi istoriju dolaska izraelskih plemena u Egipat i njihovo oslobođenje iz egipatskog ropstva. Završava se popularnom pjesmom „Had Gadja".

Danas je teško utvrditi koji je bio onaj „egipatski osvajač" koji je Izraelce podjarmio? Ko je bio onaj kome su oni morali zidati kule, palate, spomenike i bunare, a ko je bio onaj faraon, da

njima svojim robovima, dade slobodu i da ih otpusti iz svoje zemlje? O, ovome pitanju istoričari daju suprotne i različite odgovore. Jedni misle da je porobljavanje izraelskih plemena nastalo oko 1500. godine za vrijeme faraona Tutmesa II. Drugi opet tvrde da je porobljavanje izraelskih plemena bilo vrijeme Ramzesa II oko 1300. godine. Ustanoviti tačno hronologiju izlaska izraelskih plena iz Misira vrlo je teško, jer imamo malo podataka, a i oni su nesigurni. Teško je odrediti tačan datum, jer se seoba nije izvršila odjednom, nego u etapama.

Generacija Mojsija je tek uspjela da se oslobodi misirskog nasilja i vrati u Kanan. Mojsije nam se predstavlja kao vrlo uticajan vođa, koji je znao šta narod najviše tišti i muči. On je poznavao dušu razjedinjenih plemena. On je njihov praktični i realni savjetnik. Pronašao je riječ Sloboda, kojom je pokrenuo razjedinjene i malodušne i teškim mukama iscrpljene robove egipatskih faraona. Mojsija treba gledati kao tvorca Izraela, a Pesah kao početak jevrejske istorije. Noć između 14. i 15. nisana spominje se kao datum napuštanja Misira.

Seder (hebrejska riječ znači red)

Seder je posebni obred koji se u jevrejskim kućama održavao prije večeri Pesaha. Sederu prisustvuju, osim članova obitelji i gosti, naročito oni koji su se kao stranci zatekli u gradu. Na Sederu se čita Hagada, a poslije služi praznička obredna večera. Ova večera je vrlo obilna i bogata. Sirotinja se već nedjeljama unaprijed pripremala za ovu večeru i štedjela novac, kako bi i domaćini i gosti bili zadovoljni i veseli. Na seder-večeri se pilo i vino. Na sederu se mjesto običnog hljeba jela takozvana maca (beskvasna pogača). Maca se jela u toku čitavog praznika Pesaha. Tijesto za macu se mijesi na brzinu. Ono je bez kvasca i ne smije da nadolazi, nego se odmah peče. Maca simbolizuje žurbu, kojom su Izraelci morali da napuste Egipat, pa nisu imali vremena čekati da kvasni hljeb nadođe. Kod Sefarada se maca zvala još i bojus. Oni su se pravili u onoj količini koliko je trebalo za sve vrijeme trajanja Pesaha. Aškenazi nisu pekli bojus, oni su za Pesah jeli maces. Maces su tanke jufke koje su se pekle u fabrikama. Fabrika za maces bila je prije rata i kod nas. Danas ni Sefardi više ne peku bojus, nego se služe macesom, kao i Aškenazi.

Poslije sedera pjevala se vesela narodna pjesma na aramejskom jeziku, pomiješanim sa hebrejskim tzv. „Had-Gadja". Pjesma sadrži deset strofa, a iza svake strofe upotrebljava se kao refren „Had-Gadja".

U suštini, to je dječija pjesma, uzeta je u Hagadu, da bi se djeca razveselila.

Sefardi su ovu pjesmu pjevali na španskom ladino jeziku. Cijela Hagada, kao i ova pjesma, štampana je u novom prevodu na

ladino u štampariji Simona Katana u Sarajevu. (Livraria Simon Katan, Sarajevo 5691—1931. g. „Hagada šel Pesah").

Ševuot

se slavi 6. i 7. sivana (u junu) kao sjećanje na dekalog objavljen na Sinaju. Praznik se još naziva „Hag Habikurim" (praznik plodova). U to doba u Izraelu se javljaju prvi plodovi.

Dekalog obuhvata prve zakone vjere, i morala, bez kojih nijedna ljudska zajednica ne može da živi. Sve što je zgusnuto sročeno u dekalogu su sinovi Izraela čuli od svoga vođe Mojsija, zvanog „rabenu" („naš učitelj"). Kada su se oslobodili egipatskog ropstva i stekli slobodu, Mojsije je 10 zapovijesti uklesao u kamene ploče, da bi ih tako svatko mogao da vidi, pamti i poštuje.

Dekalog su tokom vremena preuzeli i drugi narodi svijeta. Objava dekaloga je znamenit istorijski događaj, pa su ga Jevreji nosili u praznik.

Uobičajilo se da se na praznik Ševuot kuća bolje uredi i dobije ljepši izgled. Tada je kuća puna cvijeća. Cvijeće se stavlja ne samo u vazne, nego se i svijećnjaci kite cvijećem.

Kod Sefarada je na Ševuot bilo dosta mliječnih jela, zaslađenih medom. Sjećanja na Izraelce koji će naći „zemlju mlijeka i meda."

Na Ševuot se pjeva pjesma Rut. U Bibliji se nalazi pjesma o Ruti. U ovoj pjesmi prikazuje se ljubavna idila između Boaza, vlasnika polja i lijepe i siromašne Rute. Kada je Ruti umro muž, onda ju svekrva Noam poslala da kupi klasove koje su žeteoci propuštali da žanju. Kada je Rutu vidio Boaz, naredio je žeteocima da propuste više nepožnjevenih klasova i da dozvole Ruti da ih ona pokupi. Sav ječam što je Ruta sa njiva donosila predavala je svojoj svekrvi Noam. Jednog dana Noam reče Ruti: „Umij se i doteraj pa pođi Boazu navečer. Kada Boaz pođe leći, idi i ti i podigni mu prekrivač i lezi pored njega". Ruta odgovori: „Učiniću sve kako mi kažeš".

Roš-Hašana — Nova godina

Roš-Hašana je naziv za jevrejsku Novu godinu, koja se slavi prvog i drugog dana sedmog mjeseca, tišrija.

Roš-Hašana i Jom-Kipur su od najstarijih dana vezani za život pojedinca i njegova vjerska osjećanja, za njegova ponašanja i ispitivanja, kako prema Bogu, tako i prema ljudima.

Na Roš-Hašana čovjek želi da se oslobodi duševnih tegoba kako bi u Novu godinu ušao očišćen od grijeha.

Običaji vezani za taj praznik simbolizuju čovjekovu težnju da mu godina bude plodna. Da bi se jače istaklo očekivanje dobre go-

dine, postoji običaj da novogodišnja večer započne nečim slatkim, obično kriškom hljeba sa medom, ili jabukom umočenom u med, iz tog razloga izbjegava se kiselo i ljuto jelo na Roš-Hašana.

Jom-Hakipurim (hebr. Dan pokajanja)

Jom-Hakipurim je praznik pomirenja, pokajanja i praštanja. Praznik se slavio 10-og dana tišrija, a provodi se u hramu u molitvi i postu. Toga dana svaki vjernik nosi u sebi zakone Tore, milosrđa i uzvišeno osjećanje zajedništva sa svim ljudima.

Osnovne misli Jom-Hakipurima jesu krajnje moralni optimizam i široko saosjećanje za ljudske patnje uopšte, posebno za patnje Jeveja. Misao o pokajanju smatra se jednom od najsvetijih pouka jevrejstva.

Sukot

Po jevrejskom kalendaru 15. tišrija (septembar — oktobar) počinje praznik Sukot. (Sukot znači koliba). Ovaj praznik podsjeća na boravak Izraelaca u pustinji, kada su stanovali u kolibama. Taj praznik se još zove Hag-la-asif, što znači praznik berbe.

Za vrijeme državne samostalnosti dolazili bi Izraelci, poslije dovršene berbe, na hodočašće u Jerusalim iz cijele zemlje. Tada bi se okupilo toliko svijeta da bi morali spavati u improvizovanim kolibama. Zemljoradnici bi tada, poslije sakupljenih plodova, dolazili u Jerusalim i donosili sveštenicima darove zemlje (voće, povrće i žito) za njihovu hranu. Samo je u Jerusalimu postojao hram i onda se išlo u hram samo tri puta u godini (Pesah, Ševuot i Sukot).

Zadnji dan Sukota zove se Simhat—ha—Tora. Taj dan je posvećen nauci. Iznose se svi svitci Tore, s njima se obilazi hram uz pjesmu i igru. Tada se čita u hramu zadnji odjeljak Tore i počinje novi odjeljak iz početka. Ovaj se praznik proslavlja radosno i u dobrom raspoloženju (pjesme, igre i plesovi). Stariji i učeniji ljudi diskutuju i meditiraju iz oblasti religiozne filozofije.

Hanuka

Hanuka je istorijski praznik, koji traje 8 dana. Počinje 25. kisleva (u mjesecu decembru). Ovaj praznik oživljava uspomenu na jevrejsku samoodbranu i pobjedu Makabejaca nad sirijskom vojskom pod kraljem Antiohom.

Drugo stoljeće prije nove ere u jevrejskoj istoriji je stoljeće velikih trzavica, previranja i revolucija. Aleksandar Veliki šireći helenizam po Prednjoj Aziji, prodire i u Palestinu. Preko grčkog je-

zika i kulture širio je i grčki politički uticaj, kojemu je osnovni cilj bio podjarmljivanje drugih naroda i otimanje njihovih sloboda.

Preko grčkog jezika i kulture širila se grčka mnogobožačka vjera. Jeveji, kao nosioci monoteizma tome su se najviše opirali. S početka je ova borba zasnovana na ličnim i klasnim razlikama, docnije poprima karakter jedne ideologije.

Poprište i glavna pozornica tih borbi jeste hram u Jerusalimu, a glavni akteri su dvije rivalske stranke: helenisti i hasidini. Obje rivalske stranke borile su se da njihov predstavnik bude prvosveštenik. Helenistička grupa uvlačila je u bogosluženje sve više elemente grčke mitologije, dok su hasidini naglašavali potrebu odbrane kulta Jehovina. Ova grupa, čuvajući kult Jehovin, čuvala je nacionalnu slobodu, samostalnost i političku nezavisnost. Očuvati čistoću bogosluženja po kultu Jehovinom, značilo je očuvati naciju, državu, od ekonomskog i političkog porobljavanja susjednih Sirijaca.

Sirijski kralj Antioh Epifan postavio je za sveštenika Jerusalimskog hrama nekog helenistu. Antioh naredi helenistima među Jevrejima da unesu u hram žrtvenik Zeusov i da mu doprinesu žrtvu. Hram je bio simbol neovisnosti i politički centar. Antioh poruši mnoge kuće i zidine. Pobije mnoge ljude, a ostatak odvede u ropstvo. Hram opljačka i obeščasti. Spali Toru, a na oltar stavi kip Zevsov. Pod prijetnjom smrti zabranio je Jevrejima održavanje njihove tradicije i svetkovanja subote.

Nesretni narod trpio je 3 godine nasilje Antiohove strahovlade, koja nije bjesnila samo u Jerusalimu, nego i u čitavoj zemlji. Hasidini se spremaju za borbu i otpor.

Juda iz porodice Makabejaca sakupi vojsku od 6000 vojnika i junački se bori protiv Sirijaca. Makabejci su očistili zemlju od Sirijaca. Sagradili su novi hram i zapalili Menoru (svjetiljku), pa proslavili 25. kisleva 164. godine, prvu Hanuku u slobodi.

Pobjedom Jude Makabejca spašeni su čast i sloboda naroda, helenistička stranka se je raspala. Tako je očuvan identitet cijelog naroda. Menora je postala simbol svjetlosti. Jedinstvena Menora imade u sebi ovu simboliku. Osnova njena sliči panju golemog stabla, koji treba da znači narod. Po četiri grane desno i lijevo treba da znače generacije naroda koje budu dolazile i koje treba da šire svjetlo na sve četiri strane svijeta.

Nekada su se u svim jevrejskim kućama u toku Hanuke uveče palili žišci i osvjetljavali stanovi; pjevale su se vesele pjesme i prepričavale legende o Hanuki.

Epika, tragika i heroika Makabejaca kroz vijekove je nadahnjavala sve Jevreje svijeta u njihovom milenijskom lutanju po svim stranama svijeta.

se slavio u mjesecu martu (14. adara — po jevrejskom kalendaru).

U Bibliji se nalazi knjiga „Megila o Esteri". Sadržaj ove knjige je kroz vijekove povezivao generacije i generacije Jevreja u njihovoj istoriji. Jevreji su često čitali ovu knjigu i nikada ju nisu zaboravili. Ona je i u najtežim časovima njihove istorije ulivala snagu Jevrejima da ustraju i sačuvaju vitalnost. Evo u najkraćim crtama sadržaja ove knjige. 13. adara u 12 oj godini vladavine perzijskog kralja Ahašveroša (Kserksa) prije 2328 godina, trebalo je da budu pogubljeni svi Jevreji perzijske kraljevine.

Glavni Ahašverošev savjetnik i namjesnik bio je Haman, poznat po tome što Jevrejima nije bio naklonjen. Tražio je povod da Jevreje uništi i istrijebi u čitavoj perzijskoj kraljevini. On uspije nagovoriti kralja da treba Jevreje pobiti i oduzeti im novac. Kserks donese odluku da izvršilac toga bude Haman.

U međuvremenu kralj Ahašveroš se razišao sa svojom ženom Vašti. Kralj naredi da mu iz čitave kraljevine dovedu najljepše djevojke, da bi on između njih mogao sebi izabrati novu kraljicu.

Na takmičenje se javi i nećakinja Mordehajeva, Ester. Esterina ljepota očara i osvoji Ahašveroša. Ahašveroš izabere Esteru za ženu. Dadu joj kraljevski prsten, što je simbol najveće časti i ugleda. U dvoru su priređene velike svečanosti. Haman je bjesnio i sa gorčinom to posmatrao. Pred dvorom bijahu već priređena vješala za Mordehaja. Približavao se 13. adar, određeni dan za uništenje Jevreja.

Estera podnese kralju molbu za spasenje Jevreja. Kralj, saslušavši Esterinu molbu, promjeni pređašnju odluku. Naredi da se napiše novo naređenje. Kralj zabrani Hamanu da izvrši uništenje Jevreja i oduzme mu svu vlast. Haman bi sâm obješen na vješala koja je bio pripremio za Mordehaja, a ovaj dođe na dužnost glavnog savjetnika na dvoru umjesto Hamana.

Od tada je uobičajeno da Jevreji, u spomen izbavljanja i pobjede, slave 14. adara Purim.

Ova legenda je davala novim generacijama više nade, vjere i snage. Ona se je vijekovima oživljavala. Purim je imao istorijski značaj. Purim je postao simbol snage, vjere i heroizma i tako stvarao istorijsku epopeju. Ona se vremenom bogatila, osvježavala i stalno obnavljala novim sadržajima. Dobivala je nove poetske izraze i prerastala u istorijsku poruku. Ova poruka, nadojena neiscrpnim optimizmom naroda, koji hoće da živi, hrabrila ga je i u najtežim sudbinskim situacijama njegove istorije i nadahnjivala ga je novom snagom da se održi. Na Purim se čitala Megila u sinagogama uveče, uoči Purima i narednog dana ujutro. Megila je pisana rukom na pergameni, hebrejski.

Proslava Purima bila je vrlo popularna. Na Purimu se igralo, sviralo i pjevalo do zore. Purim se u Sarajevu dočekivao sa velikim nestrpljenjem i radošću.

U čast Purima ispjevane su čitave zbirke pjesama tzv. „Coplas de Purim". Ove su pjesme ponikle u XIX vijeku i bile su vrlo popularne kod sefardskih Jevreja. One su se održale sve do godine 1941. Ne zna se za autora tih pjesama. Vjerovatno ih je bilo više. Ima u njima raznih varijacija u izrazu, kao i u rasporedu sadržaja pjesme. Pisali su se i dodavali novi tekstovi prilagođeni novim prilikama. Ove pjesme su bile šaljivo-satiričnog sastava i karaktera.

Kortižo (kvart u Sarajevu gdje su se najviše kupili Jevreji — Velika avlija) bio je na dan Purima življi nego drugih dana u godini. Tu se održavao pravi vašar uz puno vike, galame i smijeha. Na vašaru su se prodavale maske, razni jeftini ukrasi, bižuterija i sl. Momci su djevojkama kupovali kolače, bombone, ogledalca, slike. Najljepše slike u boji prikazivale su kraljicu Ester.

U kućama su se skupljali djeca i žene. Djeca su jela kolače, a stariji pili kafu, rakiju i mezetili. Poslije su dolazali ljudi određeni od opštine sa nekim kesama da prikupljaju priloge za socijalno-karitativne svrhe. Svi prisutni spuštali su svoj prilog u kese. Zatim bi zaredala sirotinja i dobivala priloge za sebe.

Po podne bi se počela u kućama okupljati uža i šira familija. Priređivana je obilna i bogata večera. Dolazili bi profesionalni svirači, pjevači i zabavljači. Pjevale su se pjesme iz zbirke „Coplas de Purim" kao i druge pjesme. Maškare su obilazile kuće i unosile naročito raspoloženje svojim zabavnim programom.

Djeca su se naročito veselila Purimu. Roditelji su tada bili izdašniji prema djeci i obilno ih darivali novcem.

Prijatelji bi međusobno izmjenjivali darove.

Poslije su purimske zabave prešle u društvene sale i domove. Priređivane su purimske zabave i plesovi ne samo za Jevreje nego i za sve prijatelje nejevreje.

To je, bez sumnje, mnogo doprinijelo zbližavanju i međusobnom upoznavanju ostalog stanovništva sa Jevrejima.

Koplas de Purim

Ove pjesme je sakupio i sredio H. A. Papo. Izdanje „Menora", Sarajevo 1932. g. Štamparija Menahem Papo, Sarajevo.

Evo kratkog sadržaja ovih pjesama.

Opjevaću vam ukratko prilike koje su se desile u doba Ahašveroša, ponosnog kralja, smrtnog neprijatelja izraelskog naroda.

Hvalimo boga koji nas je spasio iz ruku Hamana, koji je htio sve Jevreje pogubiti i uništiti. Haman je otišao kralju Ahašverošu i od njega tražio da mu proda narod koji je neprijateljski raspoložen prema kralju i zemlji. Ahašveroš dade Hamanu prsten (simbol svemoći i vlasti) i reče mu: „Idi i učini sa neprijateljem što želiš! Uzmi ovaj novac, ovaj meni ne treba". Haman naredi da se naprave vješala za Jevreje.

Mordehaj, kada je to čuo, otišao je svojoj nećakinji Esteri i reče joj da je Ahašveroš otjerao svoju ženu i hoće da uzme drugu. Poslao je svoje povjerenike po čitavom kraljevstvu da potraže najljepše djevojke i dovedu njemu da između njih izabere kraljicu. Mordehaj reče Esteri: „Obuci se i pođi kralju, proli pred njim svoje suze i moli milost za Jevreje". Ester posluša Mordehaja. Ona je bila vanredne ljepote. „Njeni obrazi su zasjali kao zlato. Kralj, čim ju je vidio, izgubio je glavu. Kćeri moja Estero, što god ti tražiš u mom kraljevstvu, biće ti udovoljeno. Još tome, pola kraljevstva daću tebi". Ester ispriča kralju odluku Hamanovu. Ahašveroš tada izmijeni svoju prijašnju odluku, oduzme vlast Hamanu i naredi mu da nađe najboljeg konja u dvoru i na njega posadi Mordehaja i dovede ga u dvor, koga kralj postavi za svog glavnog savjetnika.

Zato se preporučuje Jevrejima da se sjećaju Purima i da ga slave.

Ovoj pjesmi, koja je napisana u stihovima sa skladnim rimama, dodane su neke prigodne strofe, iz kojih se vidi način kako su Jevreji proslavljali i dočekivali Purim u svojim kućama.

Subota

Jevreji su od davnina radili 6 dana u nedjelji, a sedmi dan se odmarali. Taj dan je bio subota. Subota je bio dan kada se odlazilo u hram. Poslije hrama dolazilo se kući i ostajalo u kući preostali dio dana. Otac bi tada više posvećivao pažnje odgoju i vaspitanju djece. Provjeravao je znanje svoje djece stečeno u toku prošle nedelje.

Poslije bi se otac povukao u mirniju sobu, čitao i bogatio svoje znanje knjigama iz oblasti religije i beletristike. Okupirani brigama i poslom tokom 6 radnih dana, nisu ljudi imali mnogo vremena da se posvete duhovnom životu, zato su nastojali da to čine subotom, na dan odmora. Tada bi se oni spremali i za diskusije koje će se voditi u opštini na tzv, ješivama.

Subota po podne bila je za posjete. Obično bi tada dolazila rodbina (žene sa muškarcima) i odsjedili bi po 1—2 sata. Muškarci bi raspravljali o poslovima, a žene o djeci i jelima.

Subota se smatrala kao praznik. Toga dana bi se bolje jelo i svečanije oblačilo. Svečanost bi počela u petak naveče sa zalaskom sunca, a završavala bi se u subotu večer poslije izlaska zvijezda. Tada se pjevala pjesma „Leha dodi".[12]

Hajne je napisao pjesmu „Princeza Šabat" koju je Pero Slijepčević preveo na srpskohrvatski jezik.

---

[12] „Leha dodi lihrat kala" („Hajdemo dragi u susret nevjesti"). Autor pjesme bio je Rabi Šlomo ben Moše Halevi iz Safeda. Pjesma spada među najljepše u jevrejskoj religioznoj poeziji. Smatra se himnom dočeku Šabata Pisana je u akrostihu.

Subotom bi se čovjek mogao sa više pažnje odati svome obrazovanju, a i odmoriti fizički za svoj rad u idućoj nedjelji.

Subotom su sve jevrejske radnje bile zatvorene, kako trgovačke, tako i zanatske. To je išlo do konca prvog svjetskog rata, kada je nedjelja uzakonjena kao neradni dan za sve građane Jugoslavije.

Moace Šabat (prestanak subote) naziva se veče poslije završetka Šabata. Tada se čita Havdala i pjevaju pjesme. Blagosivlje se vino, svjetlo i mirisi. Ovim obredom označava se kraj Šabata i početak radnog dana.

Za Havdalu je vezano mnogo običaja. Čaša vina puni se do vrha; puna čaša je znak blagostanja. Za blagoslov svjetla obično se priprema lijepa svijeća, a za mirise lijepa posuda u koju bi se stavljale mirisne trave, mirođije ili limun.

Sastavni dio obreda za Havdalu kod kuće su bile i pjesme, od kojih je najpoznatija „Hamavdil ben kodeš Lehol".

Sefardi su u Bosni pored ove pjesme pjevali još pjesme na španskom jeziku „El Djo Alto kon su grasja" („Veliki Bože sa svojom milošću").

Lag Baomer

To je mali praznik, koji se slavi 18. ijara (u maju). On se slavi kao sjećanje na pobjedu Bar-Kohbe nad Rimljanima i prestanka kuge, koja je bila zavladala među učenicima Ben-Akibe (II vijek prije naše ere). Zato se taj praznik naziva još i praznik učenika.

Postoji još vjerovanje da je na Lag Baomer umro rabi Šimon bar Johaj, koji se smatra autorom kabalističke knjige „Zohar".

U Izraelu na taj dan na hiljade vjernika odlaze na njegov grob, koji se nalazi u Meronu blizu Cfata (Safeda).

JEVREJSKI HRAMOVI

Od dolaska Jevreja u Sarajevo i osnutka njihove opštine u Sarajevu pa do drugog svjetskog rata bilo je više jevrejskih hramova (sinagoga). Oni su podizani kada se ukazivala potreba za njima, a to je bilo redovno kada se članstvo namnožilo.

U istoriji Jevreja hramovi su imali specifičnu ulogu i značenje. Oni su bili mjesta okupljanja opštinara. U hramovima se svijet sklanjao kada mu je bilo najteže u istoriji. Narod se u hramovima hrabrio, sticao moralnu snagu i izdržljivost.

Hram nije bio samo mjesto molitve i vjerskih obreda. Svaka radost i žalost zajednice, kao i svaki događaj od većeg značaja, manifestovao se u hramu i tu je bio obilježen. U njemu se, osim vjere, gajila i nauka. Oni su bili mjesta gdje su se izučavali humanizam, moral i etika. Tu se crpila intelektualna moć i moralna snaga za one natčovječanske napore koje su Jevreji kroz istoriju mo-

rali ulagati da bi se održali. Narodni prvaci vodili su u hramovima razgovore i o opštim pitanjima. Tada je razgovor imao dublje tumačenje i jači sadržaj. Uopšte, narodna etika se razvijala, ona je održavala nacionalnu svijest, hrabrila i bodrila na istrajnost i izdržljivost, na žrtve i samoprijegor.

Prvi hram sefardskih Jevreja u Sarajevu sagrađen je beratom (dozvolom sultana) u isto doba kada i geto poslije 1581. g. Ovaj hram u svome rukopisu spominje Evlija Čelebija. Za vrijeme opsade Eugena Savojskog 1697. g. Sarajevo je teško stradalo i tom prilikom je izgorio i hram. Godine 1746. g. Jevreji su dobili pravo da na istom mjestu podignu drugi hram. Prilikom jednog požara, takvih je u Sarajevu bilo često, izgorio je i ovaj drugi hram. Tek 1882. g. sagrađen je hram poznat pod imenom „El kal grande". Kada je god hram gorio ili stradao iz bilo kog razloga, Jevreji su uz materijalne žrtve podizali druge nove hramove. Kažu da je „El kal grande" stajao 15.000 dukata. Oltar hrama sa škrinjom za Toru i propovjedaonicom nalaze se u južnom dijelu objekta.

El kal di la Bjelava

Ovaj hram podignut je 1891. g. On je bio ne samo veći od pomenuta dva hrama nego i građen od masivnijega materijala. Bio je podignut u kraju u kojem je stanovala većina sarajevskih Jevreja — na Bjelavama.

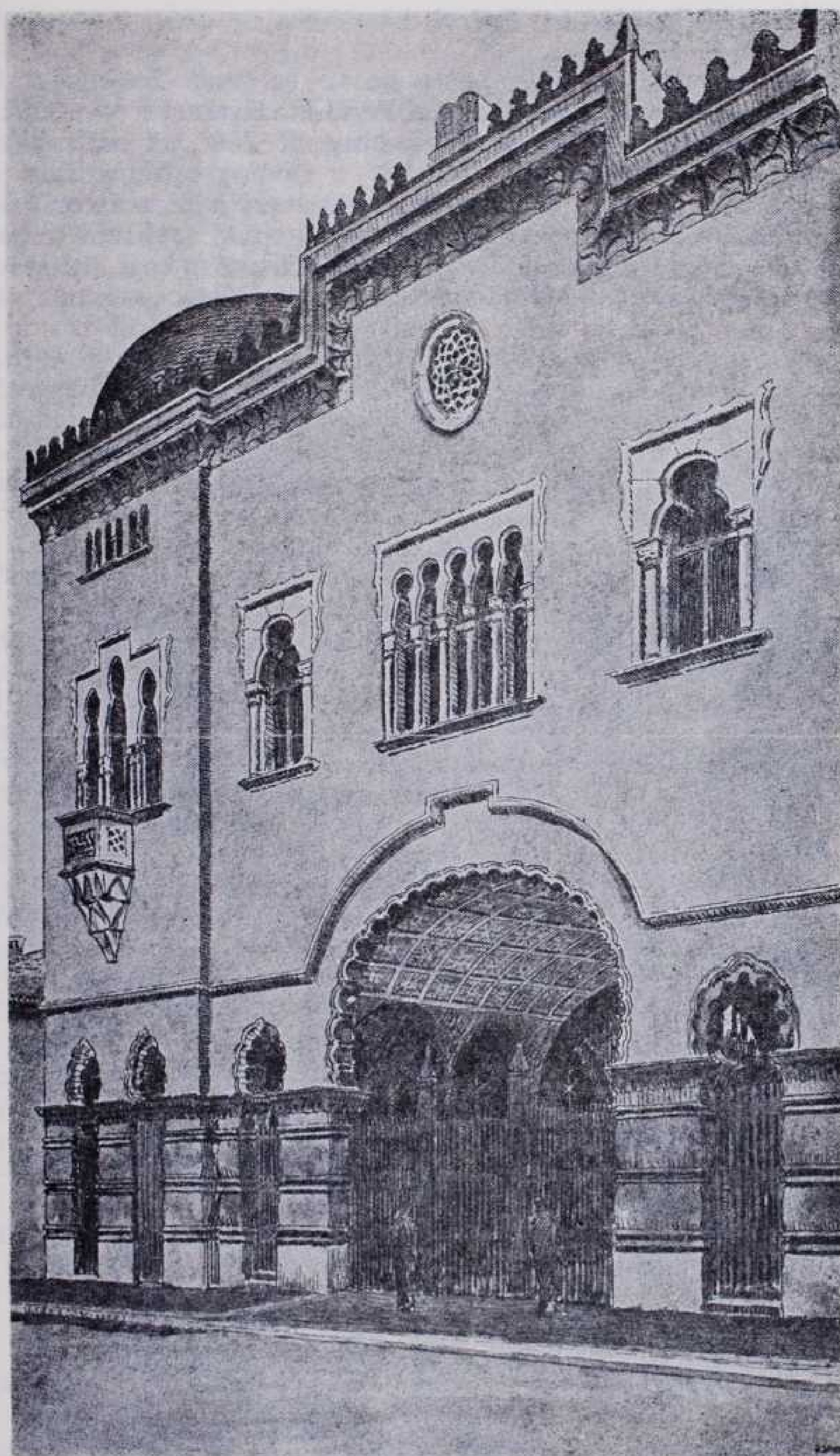
Manji su bili hramovi „El kal di Mači Bohor" u sadašnjoj ulici Vuka Karadžića i onaj u sadašnjoj ulici Šaloma Albaharija, u bivšem Domu Sefardske opštine, a zvali su ga „El kal di lus mudos" („Hram nijemih"). U njemu su molitve i pjevanje obavljali vrlo tiho. Ovi hramovi danas više ne postoje.

U arhitektonskoj konstrukciji i ideji tih hramova osjeća se podražavanje hramova iz Španije. Valja napomenuti da, kada su god jevrejski hramovi bili požarom uništeni, obnovljeni hramovi su morali imati isti izgled i dimenzije.

Veliki novi hram

Kada se poslije prvog svjetskog rata broj Jevreja u Sarajevu naglo povećao, donijeta je odluka u Sefardskoj opštini, za gradnju velikog novog hrama. On je trebao da odgovara velikom broju Jevreja i duhu vremena. Odbor za gradnju formiran je 1923. g. Za ovaj monumentalni hram raspisan je međunarodni konkurs. Odziv je bio velik. U odzivu je učestvovalo 45 arhitekata iz cijeloga svijeta. Usvojen je projekt Rudolfa Lubinskog, arhitekte iz Zagreba.

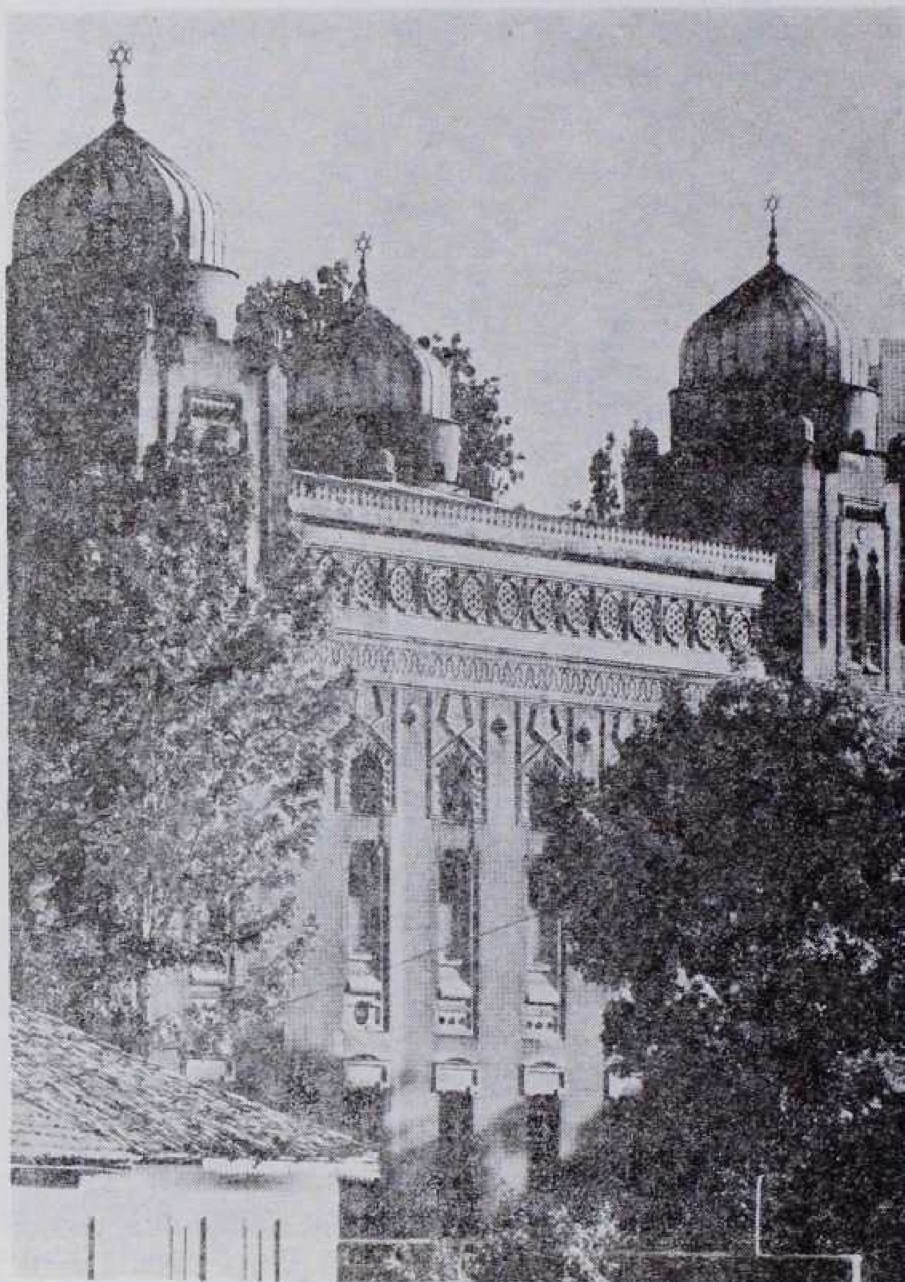
Hram je građen u maurskom stilu. Eliptična bakrena kupola je svojim dimenzijama bila je konstruktivna rijetkost po veličini, treća u Evropi. Ovaj hram bio je posvećen 14. septembra 1930. g. ili 22. elula 5690. g. Sagrađen u današnjoj ulici JNA.

Velika sefardska sinagoga u Sarajevu

Aškenaski hram

U Dobrovoljačkoj ulici počeo je da se gradi 26. aprila 1901. godine po nacrtu arhitekte Karela Paržika. Hram je otvoren i posvećen u septembru 1902. g. ili 28. elula 5662. g. od nadrabina dr Samuela Vessla. Unutarnje uređenje u divnoj ornamentici (koja je još i danas svježa i dobro sačuvana) izvršio je mastor Ludvig Oisner. Poslije 27 godina svoga postojanja ovaj je hram temeljito popravljen. To je danas u Sarajevu jedini hram koji služi svojoj namjeni, a isto tako i jedini hram u Bosni i Hercegovini.

Jevrejska sinagoga u Sarajevu

Prije ovoga hrama aškenaski Jevreji su sebi obezbijedili prostorije za obavljanje svojih vjerskih obreda u sadašnjoj ulici Vase Miskina (bivša Ferhadija), zatim u kući Jeftanovića (sadašnja ulica JNA), te u Tereziji ulici (zgrada još postoji u današnjoj Dobrovoljačkoj ulici br. 87). Ta prostorija je služila sve do otvorenja novog hrama 1902. g.

Velika sefardska sinagoga bila je prva žrtva njemačkog barbarstvu u Sarajevu. Nijemci i domaći ološ, pošto su nasilno provalili vrata i ušli u hram, počeli su da pljačkaju i iznose iz njega sve što se moglo odnijeti. Razuzdana njemačka soldateska pucala je iz mitraljeza na skupocjene lustere i na oltar su bacali ručne bombe.

Uz sam hram nalazila se opštinska vijećnica, bogata arhiva, velika biblioteka (hebrejska) i mali muzej. Sve je to razneseno i uništeno. U predvorju hrama spaljene su jevrejske knjige od velike kulturne i istorijske vrijednosti. Na žalost, nema kataloga tih knjiga, i oni su spaljeni. Ista sudbina je zadesila i ostale jevrejske hramove u Sarajevu, koji su na sličan način opustošeni, a sva imovina opljačkana. Na isti način izvršeni su demoliranja i pljačka hramova u ostalim mjestima u Bosni. U Zenici, Bugojnu, Brčkom, Bihaću, Tuzli, Bosanskom Brodu, Derventi, Žepču, Nijemci su jevrejske hramove uništili, opljačkali i srušili. U Višegradu i Visokom su Nijemci jevrejski hram pretvorili u magacin za žito, kasnije ga koristili kao konjušnicu i na koncu srušili.

Svi hramovi u Bosni i Hercegovini bili su potpuno opljačkani, a dobar dio do temelja porušen. Ukoliko koji nije bio porušen upotrebljavan je kao magacin, konjušnica ili garaža.

Pljačkanje i uništavanje nije bilo djelo pojedinaca, već je to izvršeno po naređenju centralnih ustaških organizacija.

„Mit der Lösung der Judenfrage in Kroatien wurden auch die Synagogen liquidiert".[13] („Rješavanjem jevrejskog pitanja u Hrvatskoj likvidirane su i sinagoge").

Hram u Banjoj Luci pretvoren je u javnu kuću (bordelj). Hram se nalazio u ulici Moše Pijade. Sada je u obnovljenom hramu smještena štamparija lista „Glas Krajine".

Poslije rata velika sefardska sinagoga je renovirana i pretvorena u Narodni univerzitet „Đuro Đaković". „El kal grande" od 1941—1945, za vrijeme ustaškog terora, služio je s početka kao zatvor za Jevreje pred odvođenje u logore, a docnije je u njemu bila smještena okupatorska vojska. Poslije rata donesena je odluka o njegovoj restauraciji i pretvaranju Jevrejskog odjeljenja u Muzej grada Sarajeva.

RABINI

Rabini su mahom bili učeni ljudi. Njihov rad je bio mnogostruk i vrlo odgovoran. Oni nisu bili samo vjerske poglavice. Bili

[13] Donau Zeitung od 10. 1. 1942. g.

su propovjednici, učitelji, savjetnici, pisci knjiga, tumači i primjenjivači zakona, predstavnici naroda pred državnim vlastima, istinski i pravi poslanici i branioci naroda. U svojim propovijedima naglašavali su najljepše misli iz jevrejske nauke i morala. Trudili su se i nastojali da njihovi vjernici podese svoje životno shvatanje tim pricipima.

Rabini su bili inicijatori najznačajnijih pitanja u jevrejskim opštinama i sudije. Oni su rješavali mnoga pitanja iz svih oblasti prava. Imali su pravo da isljeđuju svaku parnicu među Jevrejima. Rabini su u svim civilno-pravnim, a često i u krivičnim sporovima sudili po jevrejskim vjerskim zakonima. Sarajevskim rabinima obraćale su se mnoge opštine, ne samo Balkana nego i Evrope, pismenim putem i tražili meritorna rješenja i mišljenja u stvarima vjerskim i zakonodavnim. Bili su savjest sredine i njen regulator.

Rabini su morali svoj privatan život i odnos podešavati ne samo prema svojim vjernicima i opštinarima nego i prema svim drugim građanima različite vjere. Oni su svojim autoritetom opravdali povjerenje koje im je poklanjano.

Samuel Baruh

Bio je prvi i najstariji rabin u Sarajevu. Baruh je bio porijeklom iz Soluna. Jevreji iz Bosne nisu u to doba još imali jevrejskih škola koje bi osposobljavale rabine, pa su za rabine uzimali ljude iz Soluna i Carigrada.

Samuel Baruh je vršio funkciju rabina u Sarajevu od 1623—1640. g. Za njega se zna da je pokopan na groblju Kovačićima. Njegov spomenik je bio prvi i najstariji spomenik na tome groblju.

David Jakob Pardo

Rođen je u Veneciji 1719. g. Došao je u Sarajevo 1768. g. i odmah imenovan za rabina. Odmah je oko sebe okupljao omladinu, učio je i pripremao svoje buduće nasljednike. Pardo je bio učen čovjek i pisao knjige na hebrejskom jeziku pa će o njemu i docnije biti govora. Umro je 1792.

Moše Danon

Djelovao je u Sarajevu kao rabin od 1815—1830. g. Bio je poznat i popularan među bosanskim Jevrejima zbog svog mučeništva i ucjene Ruždi-paše 1819. g. Umro je u Stocu, na putu za Jerusalim 1830. g.

Moše Perara

Bio je prvi nadrabin koji je potvrđen carskim beratom (dekretom) i postavljen za sarajevskog hahambašu (prvi rabin).[14] Vršio je rabinske funkcije u Sarajevu od 1839—1849. g. Poslije je odselio u Jerusalim i tamo umro 1864. g.

Vrlo popularni rabini i poštovani zbog velikog znanja bili su: Jehuda Jozef Finci, Avram Abinun, Moše Nisim Papo, Moše Maestro (ham Bohor) Merkado, Avram J. Romano, Daniel Danon, Cadik Konforte, nadrabin dr Moric Levi, Ješua Salom, Menahem Romano.

Aškenanski rabini:

Rabin Bernhard Buhvald (1885—1896)
Rabin dr N. Funk (1896—1898)
Nadrabin dr Samuel Vesl (1898—1928)
Nadrabin dr. Hinko Urbah (1928—1941)

Dr Samuel Vesl

Rodio se u Vaczu 25. maja 1871. Umro u Dubrovniku 12. aprila 1928. g. Potekao je iz familije gdje su se jevrejska tradicija i nauka naročito njegovale. Završio je teološke nauke u Bratislavi, gdje je stekao diplomu rabina. Nastavio je studije u Minhenu i Bernu. Tamo je studirao filozofiju i semitske jezike kod čuvenih profesora (Jelinek, Hommel, Minor i Stein), koji su uživali svjetski glas. Doktorirao je iz oblasti filozofije. Poslije studija radio je u Hamburgu, Minhenu, Beču i Roterdamu.

U decembru 1898. g. došao je u Sarajevo za rabina Aškenaske opštine. On nije samo rabin, čitav život posvetio je vaspitanju i uzdizanju omladine.

Njegovi govori, članci, studije koje je objavljivao ostavljali su utisak zrelog čovjeka, koji je uvijek imao nešto novo da kaže. Pisao je studije o Majmonidesu i novijoj jevrejskoj filozofiji. Bio je saradnik „Jevrejske enciklopedije", 1898. g. štampao je u Berlinu knjigu pod naslovom „Targum". To je bila parafraza knjige „Rut".

„Večernje novosti" od 16. oktobra 1923. g. prilikom 25. godišnjeg njegovog djelovanja kod Aškenaske opštine u Sarajevu, iz-

[14] Jevrejski hahambaša iz Carigrada Mišon-efendi podnio je sultanu Abd-il Medžidu molbu da se izda carski berat na ime novog bosanskoga hahambašija, te se obavezuje u njegovo ime platiti carskoj blagajni ustanovljeni dar od 15.000 akča. Sultan imenuje beratom za bosanskog hahambašija Musa-efendiju. Zapovijedam da sve jevrejske općine, kao i čitav narod bez razlike staleža prizna ovoga hahambašija kao svoga vjerskog poglavicu, da ga poštuje i izvršuje sve njegove zapovjedi. Dotični šerijatski sudac i njegovi policijski i žandarski organi moraju hahambašiju ići na ruku". Dr M. Levi ibidem str. 60 i 61.

među ostalog, ističu: „Da. Vesl je vanredno obljubljen u gradu i uživa poštovanje u svim krugovima". „Srpska riječ" u broju 250 od 1923. g. piše „Nadrabin Vesl je odličan naučenjak kao takav opisao je istoriju jevrejskih opština u Bosni u „Jevrejskoj Enciklopediji" na engleskom jeziku".

On je aktivno učestvovao u društvenom radu. Osnivač je raznih društava koja su djelovala u Aškenaskoj opštini, osnovao je društvo „Ahdus", karikativno društvo. Bio je počasni član „Hevre Kadiše", član Upravnog odbora rabina Jugoslavije, član upravnog odbora savez jevrejskih opština Jugoslavije. 1909. g. posvetio je Aškenaski hram u Dobrovoljačkoj opštini u Sarajevu, zatim hramove u Zenici i Višegradu. 1909. g. bio je izrabran za nadrabina Aškenaske opštine.

Bio je iskreni prijatelj Sefarada i Aškenaza.

GROBLJA

Groblja su mjesta tišine i mirovanja. Mjesta odavanja pijeteta svojim milim i dragim. To dokazuju i nazivi koji se daju za groblja kod pojedinih naroda. Na hebrejskom jeziku za groblja postoje ovi nazivi: Bejt-Kevarot, Bejt-Am, Bejt-Hajim. Nijemci imaju nazive: Friedhof, Ruheplatz, Ruhegebiet, Gottesacher, kod Engleza Cemetry, Graveyard, kod Talijana Campo santo, kod Španjolaca Reposo i Estacion.

Od kada svijet postoji, ljudi su pokojnike sahranjivali i ostavljali na određeno mjesto ili spaljivali. Onda bi pepeo sakupili i ostavljali na groblju. Tako je nastala ona izreka „mir pepelu tvome".

Kod svih naroda i konfesija groblja su smatrana nekim svetim i počasnim mjestima, pa se pred ulazak u groblje ili iznad samoga groba izgovaraju posebne molitve. Jevreji pri obilasku grobova govore kadiš. Kadiš je prastara molitva, molitva ožalošćenih. On povezuje generacije onih koji odlaze sa generacijama onih koji ostaju.

Sefardsko groblje

Kada su došljaci iz Španije („Sefardi") počeli pobolijevati, starjeti, i na koncu umirati, Jevrejska opština morala je brinuti gdje će oni biti sahranjeni.

Prvo groblje sarajevski Jevreji su dobili između 1655—1660. g. To je groblje u Kovačićima, koje se u ono doba zvalo „Debelo brdo" i „Šatorija". Prema Pinakesu „Jevrejska opština je plaćala 1626. g. nekom vakufskom fondu godišnju zakupninu od 1400 pula u ime kirije za ustupljeno zemljište". Kasnije je ovo zemljište od vakufa otkupljeno i ono je ostalo u funkciji sve do naših dana.

Veliko sefardsko groblje u Kovačićima bilo je otvoreno do kraja prvog svjetskog rata. Kada je 1901. g. bila trasirana pruga prema Višegradu, ona je vodila preko jevrejskog groblja. Državna vlast je tražila da se jedan dio groblja ekspropira, čemu su opština i Hevra Kadiša udovoljile.

Velika akcija ograđivanja jevrejskog groblja povedena je 1919. g. Na čelu akcije bila su nadrabin dr Moric Levi, predsjednik opštine ing. Isidor Sumbul i rabin Jeošua M. Salom. Inicijativa je naišla na puno razumijevanje. Okolo groblja podignut je masivni zid od kamena, koji je sa nadgrobnim spomenicima sačinjavao lijepu i estetsku cjelinu. Kod samog ulaza smještena je i kapela za pogrebne obrede.

Staro jevrejsko groblje

Zemljište u kojem se nalazi jevrejsko groblje uneseno je u gruntovne knjige pod brojem CXXXV-51. Cijeli kompleks je veličine 77 dunuma i 1993 m². Zemljište je uneseno, po prilici, 2/3 na ime Jevrejske sefardske opštine i 1/3 na ime sefardske Hevre Kadiše.

Smatra se da je najstariji spomenik na groblju prvog sarajevskog rabina Samuela Baruha (1630—1650). Ovaj spomenik se nalazi na jugozapadnom dijelu groblja. Nešto južnije od toga nalazilo se još 5 velikih spomenika, Prema tradiciji, tu su počivali sarajevski rabini i predsjednici opštine. Ovaj spomenički kompleks vezan je za najstariju istoriju sarajevskih Jevreja.

Uobičajeno je kod svih naroda da su ljudi ukazivali poštovanje i pijetet svojim roditeljima i zaslužnim članovima zajednice ne samo za vrijeme života nego i poslije smrti, pa su dolazili na groblja. To je ono vjerovanje da se sjećanjem na umrle ne gase ljubav i poruke, koje su ljudi za vrijeme života ostavljali budućim generacijama. Želja mladih generacija da se što duže očuva sjećanja na pokojnika izražava se još i na taj način da se grobovi pokojnika obilježavaju raznim natpisima, pločama, spomenicima itd.

Teške i ogromne gromade kamena imale su namjenu da grob ne može niko pomaknuti ili oskvrnuti. Na prednjem dijelu, koji je bio nešto viši i širi od zadnjega dijela, upisivalo se ime i prezime pokojnika, datum rođenja i smrti hebrejskim slovima. Atmosferske nepogode, a naročito kiše, saprale su crnu boju plitko sječenog hebrejskog natpisa sa ploča, pa i sama slova počela da se šire, osipaju i prelaze jedno i drugo. Samo na Baruhovu kamenu uspjelo je velikom mukom pročitati sljedeći hebrejski natpis „Nadgrobni kamen pravednika Samuela Baruha" (Macaot ha Cadik Samuel Baruh).

Svaki natpis na nadgrobnom spomeniku počinje slovima פנ što znači „po nitman" (ovdje počiva).

Tokom decenija i stoljeća mijenjao se izgled i oblik nadgrobnih spomenika. Na groblju ima položenih-ležećih spomenika, kao i vertikalnih-stojećih. Stariji su oni prvi. Posljednjih godina 19. vj., Sefardi, pod uticajem okoline, počinju svojim pokojnicima dizati vertikalne spomenike. Ovi su ljepši, vitkiji sa natpisima na hebrejskom, španskom i srpskohrvatskom jeziku. Na nekim, osim imena i prezimena, uklesane su i titule, pa i sentencije i stihovi ili citati iz Biblije.

Aškenasko groblje

Aškenaska opština u Sarajevu je osnovana 1880. g. Opština je tada brojala oko 50 članova. Vrlo brzo se pokreće akcija osnivanjem društva koje će se brinuti o mrtvacima i grobljima. 1883. g. osnovano je društvo „Hevra Kadiša". 25. marta 1883. g. odobrena su pravila od strane vlasti. Pročelnik društva je bio Moric Weiss. Osim u Sarajevu, aškenaske opštine postojale su još u Tuzli, čiji je statut odobren od vlasti 1896. g. i u Banjoj Luci, Statut odobren 1884. g.

Aškenazi su u Sarajevu imali 2 groblja. Staro groblje se nalazilo u Nehorovoj ulici na Koševu, preko puta starog pravoslavnog groblja. Ovo groblje je utemeljeno 1880. g. Do 1900. g. ono je obuhvatilo oko 519 grobova. Najstariji grobovi su bili Morica Böhma i Daniela Steinera. Kada na starom groblju nije više bilo mjesta za zakopavanje, kupljeno je zemljište za tzv. novo groblje, zauzimanjem Sigmunda Dijamanta, pred. opštine. Novo groblje je uređeno i zemljište otkupljeno u Nehorovoj ulici 1903. g. Tada je napušteno staro aškenasko groblje u istoj ulici. 26. aprila 1903.

g. kupljeno je zemljište od 21.000m². Kupljeno zemljište prevedeno je u gruntovnici na ime Aškenaske opštine.

U ostalim mjestima BiH bilo je zajedničko groblje za Sefarde i Aškenaze.

1958. g. je napušteno novo aškenasko groblje. Tada je ekshumirano oko 1.200 grobova i preneseno na sefardsko groblje u Kovačićima. Ekshumacija je izvršena od 9. decembra 1958. g. do 4. marta 1959. g.

Poslije rata stvorena je u Sarajevu zajednička Jevrejska opština i ukinute su ranije dvije opštine, sefardska i aškenaska.

Poslije rata podignut je na sefarskom groblju monumentalni spomenik žrtvama fašističkog terora.

1966. g. je napušteno staro sefardsko groblje na Kovačićima i služi kao spomenik kulture. Danas postoji odjeljenje za jevrejsko groblje na centralnom groblju na Barama.

Groblje u Stocu

Na mjestu zvanom Krajšina kod Stoca nalazi se jevrejsko groblje sa tri spomenika. Jedan spomenik je podignut na uspomenu sarajevskog rabina Moše Danona.

Rab Moše Danon spominje se u istoriji Bosne iz doba Ruždi-paše, koji je školovan u Travniku kao vezir, a nije bio naklonjen Jevrejima. Htio ih je opljačkati, pa je zato pronašao razloge. Kako su travnički Jevreji bili siromašni, a apetiti Ruždi-paše ogromni, on donese odluku da kazni sarajevske Jevreje sa 500 kesa — oko 500.000 groša, što je za ono vrijeme predstavljalo ogromni imetak. Došao je u Sarajevo i kao taoce zatvorio 10 najviđenijih Jevreja zajedno sa haham bašijom Mošom Danonom 1820. g. Naredio im je da mu u roku od dva dana donesu određenu svotu novaca, inače će biti pogubljeni.

Čuveni saraf Rafael Levi, poznat nadaleko po poštenju i dobroti, uživao je veliki ugled i kod viđenih sarajevskih Muslimana. Njemu je uspjelo da nagovori njihove prvake, koji su provalili u zatvor i oslobodili taoce i pobunili se protiv silnika Ruždi-paše, koji je ubrzo zatim opozvan i premješten u Carigrad. Podkraj života M. Danon odluči da ode u Jerusalim i da tamo umre. Kada je idući prema Dubrovniku stigao do Stoca, reče svojim pratiocima da će brzo umrijeti pa naredi da ga zakopaju na tome mjestu kod Stoca. To se obistinilo 1830. godine.

Sarajevski Jevreji su rab Moši Danonu podigli spomenik i ogradili grob. Sarajevski bogataš Daniel Salom, zvani „Ušćuplija", otkupi to zemljište i sagradi jednu zgradu i obnovi spomenik. Svake godine do drugog svjetskog rata Jevreji iz Sarajeva odlazili su na njegov grob na dan njegove smrti 20. hešvana (u junu).

Na njegovom spomeniku urezan je na hebrejskom jeziku ovaj natpis, koji u prevodu glasi: „Ovaj kamen koji je ovdje podignut

neka bude kao znak i spomenik ukopa jedne svete osobe čija su djela čudesna. O njemu se može kazati da je bio pobožan i svet. Rabin Moše Danon bio je naš učitelj i veliki rabin. Njegova djela neka nam pomognu". Amen. Odijelio se od ovoga svijeta dana 20. sivana 5590 (1830).

Groblja van Sarajeva

Osim Sarajeva, Jevreji su živjeli još i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Imali su tamo svoje opštine, sinagoge i groblja. Priložićemo spisak većih opština koje su imale pomenute ustanove sa godinama osnutka sinagoga i groblja.

U pomenutom popisu nećemo navoditi i spominjati manja mjesta u Bosni i Hercegovini, koja su imala minimalni broj Jevreja. Oni nisu imali zasebnih opština, nego su se priključili susjednim većim optišnama.

To su bili: Čajniče (7), Foča (40), Srebrenica (15), Prozor (3), Livno (4), Stolac (8), Kotor-Varoš (8), Konjic (8), Maglaj (20), Bosanska Kostajnica (9), Bosanski Petrovac (14), Ključ (1), Cazin (1), Glamoč (1), Bileća (3).

Popis od 10. oktobra 1910. g. Sarajevo 1912. str. 155 u pomenutim opštinama sa minimalnim brojem Jevreja, valja naglasiti da su tamo živjeli ljekari i činovnici Jevreji.

Groblja su postojala u ovim mjestima bos. hercegovačke provincije:

Banja Luka: Ovdje jevr. groblje nije devastirano za vrijeme II svjetskog rata, Bihać (groblje devastirano), Bijeljina (groblje uništili Nijemci), Brčko (groblje uništeno), Derventa (groblje uništeno), Doboj (devastirano), Žepče (nije devastirano), Zvornik, Sanski Most, Vlasenica, groblja razrušena i uništena. Zenica, Mostar, Tuzla, Višegrad, Travnik, groblja sačuvana. 1977. g. na parceli Jevrejskog groblja podignut je spomenik koji podsjeća na Jevr. zajednicu. Godine 1979. na jevrejskim grobljima u Travniku i Visokom podignuti su spomenici žrtvama fašističkog terora.

PRIVREDA

ZANATI

Sarajevo je između dva svjetska rata predstavljalo grad solidnih zanatlija sa stručnom spremom i visokim kvalifikacijama. Mnogi su bili pravi majstori svoga zanata, uživali su veliki ugled i poštovanje u sredini u kojoj su živjeli i radili.

Jevrejski radnici i zanatlije su bili organizovani u svojim stručnim i esnafskim udruženjima sa ostalim zanatlijaam i kao takvi su jačali svoje staleške organizacije boreći se efikasno za svoja prava. Doprinos koji su oni dali zajednici omogućio je njihovo dublje povezivanje sa sudbinom naroda s kojim su Jevreji u svim prilikama dijelili dobro i zlo.

Jevreji koji su došli iz Španije bili su ne samo trgovci, ljekari, dragomani, posrednici između domaćih vlasti i centralne vlasti u Carigradu, nego i vrsni majstori i zanatlije za sve predmete koje je život tražio i koji su služili praktičnoj primjeni. Pored zanata koje su u zemlji našli, Jevreji su ih dopunili i proširili onima kojima su se bavili u svojoj bivšoj domovini. Pravili su šešire, sapun, filigranske predmete, noževe, sablje i ove ukrašavali srebrom i zlatom (inskustracija). Mnoge od tih zanatskih predmeta izvozili i na pijace Dubrovnika, Venecije i Splita.

Poslije izučavaju i osposobljuju se i za druge zanate. Od tada ima među njima: kazandžija, kalupdžija, abadžija, kalajdžija, kolara, jorgandžija, remenara, opančara, terzija, sarača i drugih zanatlija.

Jevreji u modernim zanatima

Od austrougarske okupacije 1878. g. do 1941. g. sefardski Jevreji navikavaju se na novi način rada i brzo se prilagođavaju tempu i metodama rada. Uvode se mašine. Nastupilo je vrijeme sa znatno uvećanim životnim potrebama, u kome su tokovi jednog dinamičnog privrednog kretanja obavezno zahtijevali veliku aktivnost i takmičenje. U tome vremenu oni su pokazali naročiti smisao za privredni rad i odigrali značajnu ulogu u privrednom životu šire zajednice.

Smišljeni i dobro organizovani rad mnogih jevrejskih društava u Sarajevu, a naročito La Benevolencije „Melahe", kao i nekih

pojedinaca i inteligencije, znatno su uticali da su Sefardi počeli da uče nove i moderne zanate, da se u njima počinju usavršavati i zauzimati vodeća mjesta ne samo u Sarajevu nego i u Travniku, Banjoj Luci, Zenici, Tuzli, Bijeljini itd.

Nove grane privrede traže neke nove zanate, koje Jevreji Bosne i Hercegovine do tada nisu obavljali i koje nisu poznavali. Nižu se zanati koji do tada nisu postojali u zemlji. „Njihova uloga je u svakom pogledu bila pozitivna. Oni doprinose afirmaciji modernog zanatstva u našim krajevima".[15]

Da pomenemo neke od tih zanata: graveri, fotografi, električari, vodoinstalateri, stakloresci, plinari, bravari, tapetari, parketari, monteri, šeširdžije, tipografi, tokari, vulkanizeri, lakireri, automehaničari, cizelireri, krznari, ljevari, moderni zlatari itd. Sama La Benevolencija je u roku od 10 godina stipendirala i osposobila za pomenute zanate preko 400 mladića i djevojaka, a nešto manje druga jevrejska društva i ustanove. U tome vremenu La Benevolencija je isplatila za pomoć učenika u privredi oko 620.000 dinara. Ženska omladina je obavljala poslove radnica u fabrikama duhana, konca, sapuna, čarapa, vune, cigaretnog papira i modernih slastičarni.

Stariji ljudi, kao i oni koji su se bavili starobosanskim zanatima i balkanskim zanatima, počinju propadati. Nije se više osjećala potreba za kalajdžijama, ćurčijama, kazazima, terzijama. Ovi se zanati gube pred naletom jeftine fabričke produkcije. Stari majstori ovih zanata i zanimanja jedva su sastavljali kraj s krajem, jer ih je vrijeme pregazilo. Oni se sve više pauperizuju.

U novu jugoslovensku državu 1918—1941. godine Jevreji ulaze kao svjesni i ravnopravni građani. Oni aktivno sarađuju i ulaze u sve tokove života i bezrezervno se bore za sva stremljenja i ideale sredine koju smatraju svojom. Oni su dali vidan doprinos razvoju proizvodnih i materijalnih snaga svoje domovine. Primjera radi, spomenućemo i ovo: u gradu Sarajevu je od 60 stolara bilo 14 Jevreja ili 23,5%, od 106 obućara bilo 21 Jevrej ili 20%, krojača je bilo 116, od kojih 29 Jevreja ili 25%, bojadžija je bilo 22, od toga 9 Jevreja, odnosno 40%. U željezničkoj radionici i ložionici u Sarajevu bilo je preko 150 Jevreja, zanatlija raznih profila.

Najpoznatija imena među krojačima u Sarajevu bila su: Geza Šandor, Miko Atijas „Fater", Kamhi Aron, Finci Alfred, Buki Atijas, Nisim Montiljo.

Instalateri: Josef Kabiljo, Papo Dit.

Bravari: Izrael Gaon, Isak Abinun, Kamhi Jahiel.

Stolari: Josef Levi, Davo Gaon.

Šoferi: Salamon Altarac (Moni), Moni Levi, Konforte Elijas.

Električari: Josef Abinun, David Finci, Rafael Papo, Leon Montiljo.

---

[15] Dr prof. Julije Hahamović: Spomenica 1966. g.

Jevrejski radnici i zanatlije bili su organizovani u svojim stručnim udruženjima sa ostalim zanatlijama. Borili su se preko sindikata za svoja prava. Bili su svjesni pripadnici radničke klase, uvijek ispravni i ponosni i u prvim redovima. Prije rata zatvarani i mučeni, u toku rata, čim im se ukazala prilika, odlaze u šumu i svrstavaju se u redovima partizana da se bore zajedno sa ostalim protiv fašizma i reakcije, a za slobodu svoje domovine i naroda.

Zanati kojim su se bavili Jevreji Sarajeva

1. *Knjižari:*

   Buchwald Bernard, Josef Finci, Leon Finci, Avram Kajon, Daniel (Abr.) Kajon, Simon Katan, Leon Ozmo i Menahem Papo.

2. *Mesari:*

   Kampus Isak, Kampus Josef, Pinkas Koen, Juda Levi, Samuel Levi, Jose Mačoro i Juda (David) Pesah.

3. *Bojadžije (moleri):*

   Avram Abinun (Foli), Rafael Abinun, „Bimbam" David Ergaz, Mišo Elazar, Jahiel Kamhi, Juda Kamhi, Juda-Hajim Levi, Salamon Levi, Šua Mačoro i Papo.

4. *Limari:*

   David Altarac, Jakob Altarac, Mojsije (Josef) Daniti, Josef Danon, Avram Demajo, Jakob Demajo, Ašer Kabiljo, Jakob (Moše Koen, Josef (David) Levi, Isak Montiljo, Moise Montiljo, Josef Papo, Josef (Jakoba) Papo, Menahem Papo i Moise Pardo.

5. *Krojači:*

   David Altarac, Salamon (Mihael) Alijas, Sadik Danon, Salamon Kajon, Salamon Katan, David Kaveson, Kemenji, Kap, Menahem Levi, Nisim Montiljo, Salamon Montiljo, Albert Papo, Avram Papo, Isak Papo, Rafael Papo, Albert (Sabetaja) Pardo, Albert Pardo, Donkica Perera, Reiss, Geza Šandor, Spatzir i Ber.

6. *Obućari:*

   Izrael Abinun, Rafael Abinun, Salamon (Mojse) Abinun, Avram Alkalaj, Salamon Altarac, Daniti, Fridman, Cadik Koen, Jakob Koen, David Levi, Neier i Stockhammer.

7. *Sajdžije (urari):*

   Samuel Abinun, Santo Altarac, Moric Altarac, Atijas, Braća Cveher, Josef Danon, Sigmund Dijamant, Kopelman, Aron Levi, Cadik Levi, Levinger, Jakob Musafija, Lezo Perera i Simon Wiener.

8. *Kefari (četkari):*

Rafael Abinun, Salamon Albahari, Pinkas Cindorf, Juda Daniti, Jahiel Fici (Bakilo), Simon Hahamović, Rafael (Moise) Kamhi, Levi Koen, Salamon Levi, Moise Mačoro i Moric Papo.

9. *Šeširdžije:*

Flora Altarac, Perera Ješua, Tauber Rudolf, Nina Škoro, r. Levi i Štern.

10. *Kalupdžije: (fesova)*

Avram-Hajim Levi, Eliezer Levi — Bašmuktar, Hajim Papo i Isak Romano.

11. *Tipografi:*

Mordo Altarac, Isak Baruh, Heinrich Fertig, Ašer (moise) Kajon, Mordehaj Konforte, Ješua Mačoro, Salamon Mačoro, Avram Papo, Mento Papo, Salamon Romano, Hajim Samokovlija i Salomon Romano.

12. *Tapecireri (tapetari):*

Jakica Abinun, Moise Altarac, Jakob Atijas, Salamon Atijas, Izidor Kabiljo, Josef Kamhi, Salamon Markus, Josef Montiljo, Avram (Simon) Perara i Salamon Perara.

13. *Abadžije:*

Salamon (Avram) Daniti i Moric Papo.

14. *Crevari:*

Aron Alhalel, Altarac, Ašer Levi, Isak (Juda) Levi, Leon Levi, Daniel Perara i Moise Perara.

15. *Staklari (stakloresci):*

Zadik Danon, Hajim Finci, Adolf Klein, Hajim Levi, Marton, Menahem Papo, Šabetaj Papo, Šabetaj Pardo i Gabriel Ruben.

16. *Stolari:*

Mois Abinun, Isak Finci, David Gaon, Daniel Konforte, Josef Levi, Juda Levi, Abraham Mačoro, Jakob Montilja, Gabriel Papo, Juda Papo i Ferdinand Stockhammer.

17. *Kožari* (prerađivači kože):

Izidor Alkalaj, Menahem (Mojsija) Alkalaj, Isak Altarac, Šimun Perara, Mojsije Kabiljo, David Katan, Rafael Musafija i David Pinto.

18. *Brusači:*

Menahem Salom i Abraham Živković.

19. *Kalajdžija:*

Juda Alkalaj.

20. *Kujundžija:*

Alkalaj Juda.

21. *Slastičari:*

Ester Alkalaj (Sjegita), Josef Alkalaj, Daniel (Moise) Altarac, Rafael Danon, Buki Montiljo, David Pardo i Menahem Papo.

22. *Fotografi:*

Jakob Abinun, Jakob Baruh, Hajim Gaon, Paul Koen i Moise Papo.

23. *Bravari:*

Isak Abinun, Isidor Alkalaj, Izrael Altarac, Ašer Finci, Izrael Gaon, Izrael Kabiljo, Avram Kamhi, Buki Kamhi, Salamon Kamhi, Cezar Levi, Izrael Gaon, Avram Papo i Salamon (Moise) Romano.

24. *Kovači:*

Kalmi Alkalaj, Avram Altarac i Avram Romano.

25. *Monteri:*

Moise Altarac, Benjamin Baruh, Salamon Katan i Juda Levi.

26. *Brijači:*

Aron Altarac, Leon Altarac, Jakob Koen, Binko Levi, Albert Maestro, Mordo Pap i Rafael Trinki.

27. *Peglari:*

Mordehaj Alkalaj, Avram Daniti, Jakob-Hajim Finci, Avram Koen, Jakob (Isak) Levi, Josef Baruh, Jakob Levi, Josef Levi i Mošo Papo.

28. *Šoferi:*

Aron Abinun, Salamon Altarac, Avram Božić, Avram Katan, Šandor Katan, Elijas Konforte i Juda Maestro.

29. *Klesari:*

Mošo Alkalaj, Isak Gaon i Sumbul Mačoro.

30. *Tokari:*

Avram Altarac, Daniel Altarac, Eckstein, Fliker, Fromer, Avram Kabiljo, Josef Kabiljo, Juda Kohen, Landberg, Jakov Levi, Moise Levi, Moše (Žaketo) Levi.

31. *Električari:*

Izidor Abinun, Jakob Abinun, David Danon, Jakica Danon, David Finci, Jakica Finci, Isak Kabiljo, Albert Kajon, Hajim Levi, Moric Levi (Gabaj) Moric Montiljo, Danilo Nikolić, David Romano i Izidor Romano.

32. *Zubari i zubotehničari:*

Cindorf Isak, Danon Josef, Hajon Albert, Papo Juda, Papo Salamon Papo, Miko Salom (stariji), Miko Salom, (mlađi), Moric Sumbul.

33. *Vodoinstalateri:*

Abinun, Jakob Altarac, Mošo Altarac, Josef Danon, Albert Katan, Isak Levi, Juda Levi, Maestro Leon i Nisim Pardo.

34. *Knjigovesci:*

Leon Atijas, Elijas Kabiljo, Jakob Koen, Mačoro i Elijas Salom.

35. *Kolar:*

Mojsije Daniti.

36. *Krznari:*

David Musafija, Mirko Rip i Rahelina Papo.

37 *Jorgandžija:*

Daniel Konforte.

38. *Kišobrandžija:*

Haim Papo

39. *Frizeri za žene:*

Klara Altarac, Nisim Altarac i Klara Papo — ELEZ.

40. *Pirotehničar:*

Avram Albahari.

41. *Muzikanti (glazbenici):*

Avram Altarac i Jakob Musafija.

42. *Remenari:*

Ašer Lehrer i Salamon Montilja.

43. *Kobasičari:*

Jakob Papo i Juda Papo.

44. *Zlatari i sarafi:*

Josef Atijas, Avram Montiljo, Isak Polak i Daniel Salom.

45. *Kelneri:*

Juda Albahari i Josef Klein.

46. *Pekari:*

Hajim Krautblatt, Moise Levi i Ješua Weiss.

47. *Dekorater:*

Moric Montiljo.

48. *Kazaz:*

Jakov Abinun.

49. *Vulkanizer:*

Levi.

50. *Tkanje ćilima*[15a]

Lenka Danon i Klara Koen.

TRGOVINA

Novi doseljenici iz Španije u trgovini

Novi doseljenici su bili od velike koristi Turskoj Carevini. Pomogli su joj da se ekonomski podigne, finansijski ojača i približi zapadnoevropskim zemljama. Među doseljenicima bilo je mnogo uglednih i iskusnih privrednika i trgovaca, finansijera, poduzetnika i zanatlija. Oni nude svoje usluge kao stručni i kvalifikovani radnici i zanatlije, kao trgovci, ljekari, bankari dragomani, posednici i činovnici u turskoj administraciji. Oni nisu prekinuli veze sa Jevrejima s kojima su prije živjeli, pa su preko tih veza omogućavali brži razvoj trgovine. Oni su se povezivali sa jevrejskim trgovcima u Srbiji, Solunu, jadranskim i mediteranskim lukama.

Oni otvaraju nove trgovačke puteve i proširuju stare. Razvijaju se karavanski putevi iz Soluna prema Jedrenu, Sofiji, Nišu, Beogradu, Bitolju, Skoplju, Višegradu i Sarajevu, odakle se raščla-

[15a] Osim prednjih pravnih zanatlija (koji spisak nije potpun), Jevreji Sarajeva su se bavili i raznim poslovima i zvanjima (zanimanja) kao što su: špekulanti, bakali, čarapari, hamali, sluge, kokošari, trgovci ribe, mehandžije, prodavci mlijeka, ašćije (narodna kuhinja), kočijaši, podvornici, pisari, travari (prodavci nar. lijekova), magazineri, voćari i zelenari, staretinari, trg. putnici i zastupnici, koljići (šohetim), šumari, trafikanti, salepdžije, kafedžije, maltari (carinici).

njuju nove trgovačke veze prema Dubrovniku, Splitu, Zadru, pa Travniku i Jajcu.

U vršenju njihovih zvanja nisu im činili nikakve neprilike ni turske lokalne vlasti, ni centralne iz Carigrada, ni muslimanski sugrađani.

Trgovina je bila uvozna i izvozna. Jevrejski trgovci iz Sarajeva su vrlo aktivno učestvovali u otkupu balkanske robe, koja je karavanima stizala do Dubrovnika. Oni su bili pravni zastupnici, organizatori i ortaci uvoza i izvoza za Italiju i Francusku. Povezali su Dubrovačku luku sa drugim mediteranskim lukama. Time su znatno doprinijeli da Dubrovnik dugo bude značajna luka Bosne i Hercegovine. Iz Bosne se izvozilo: drvo, rude, vosak, vuna, ovčije i kozje kože, kože od divljači i stoke, goveda i konji.

Iz Dubrovnika, Splita i Mletačke Republike su uvozili: svilene i vunene tkanine, čohu, pamuk, biber, so i ostalu kolonijalnu robu. Uvozna roba se prodavala po Bosni i Srbiji. Put je vodio preko Vlasenice, Zvornika, pa onda lađom po Drini i Savi do Zemuna i Beograda.

Kada je bila otvorena splitska luka, Dubrovnik gubi važnost u trgovini Balkana. Sarajevski trgovci i čaršija bili su naročito zainteresovani za uređenje tranzitne trgovine preko Splitske luke. Tada je veliki broj jevrejskih trgovaca iz Sarajeva pratio ili slao svoju robu u Split, pa često prelazio u Veneciju. „Mlečani su se služili uslugama pojedinih splitskih Jevreja koje su slali u Sarajevo, da intervenišu kod turskih vlasti, a naročito kod tamošnjih Jevreja".[16]

Sarajevski Jevreji su najviše doprinijeli da se razvije živa trgovina preko Splita u XVI i XVII vijeku i da ona preko Dubrovnika zadrži svoj raniji obim. Tako je Dubrovnik uspio da izdrži pritisak Mlečana, koji su išli za tim da potčine i uguše trgovinu Dubrovnika.

Jevrejski trgovci su imali dosta jakog uticaja na turske vlasti u Bosni, kao i na one u Carigradu. Sve to ukazuje na veliki značaj i ulogu Jevreja u privrednom životu Turske. Muslimani su prema jevrejskim trgovcima imali veliko povjerenje. Muslimani su Jevrejima povjeravali svoje kapitale. Zahvaljujući svojoj mnogostranoj aktivnosti, Jevreji su uspjeli da sebi stvore povoljne uslove rada i zarade. Državne vlasti su donosile neke propise i odredbe kojima su štitile i odobravale i osiguravale život, rad i djelovanje Jevreja.

Privreda u Bosni poslije osmanske vlasti

Jevreji su ispoljavali izvanredne sposobnosti u pojedinim granama privrednog života kod nas i u svijetu. Oni su kalili svoj duh i pronicljivost i s poletom tražili puteve i načine za opstanak, prije

[16] Jorjo Tadić: Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII veku. Članak u Spomenici 400 godina od dolaska Jevreja u Bosni i Hercegovini 1966. godine, strana 43.

svega, u samostalnom radu i privređivanju na svim poljima privrednog života; znali su da premoste bezbrojne teškoće. Bili su svjesni značaja trgovine u opštem razvoju normalnog života i blagostanja ne samo pojedinaca nego i čitavoga naroda i države u kojoj su živjeli, pa su sve činili da je unapređuju i da njome ovladaju.

Poslove trgovine obavljali su znalački i sa izvanrednom snalažljivošću, a u pojedinim granama trgovine bili su upravo nedostižni. Sefardski dio Jevreja u ovom periodu afirmisao se pretežno u ovom zvanju, u kojem je i ranije poslovao. Među njima ima velikih trgovaca posebno tekstilom, gvožđarskom i kolonijalnom robom, isto tako ima srednjih i malih trgovaca veliki broj.

U Privrednom adresaru Kraljevine Jugoslavije za godinu 1934—1935. stoji da je u Sarajevu bilo:

Ukupan broj trgovaca u gradu		Broj Jevr. trgovaca	Učešće u %
	368	69	19%
Trg. alkoholnih pića	35	7	20%
Manufakturnom robom	160	86	54%
Galanter. roba	43	30	70%
Građev. materijal	36	11	30%
Knjižare	18	9	50%
Koža	21	7	33,3%
Zlatari i srebrna roba	21	7	33%
Staklo	6	4	75%

U trgovini živežnih namirnica uloga Jevreja u snabdijevanju grada bila je vrlo važna, jer su Jevreji bili istovremeno i veliki trgovci i uvoznici kolonijalne robe, brašna, žita, a za Sarajevo i okolinu, kao i bliže opštine; nabavka tih namirnica preko sarajevskih trgovaca bila je neophodna.

Iz izložene statistike vidi se da Jevreji nisu ništa izgubili u tim važnim privrednim granama od osvojenih pozicija iz vremena osmanskog i austrougarskog perioda, nego su svojim učešćem brojčano bolje zastupljeni.

Za vrijeme austrougarske okupacije u Bosni dolazi i do jačeg prodiranja kapitala. Austrija je davala posebne koncesije trgovcima. Dok je za vrijeme osmanske vlasti sva trgovina iz Bosne išla preko Dubovnika, Splita i Venecije, izgradnjom cesta, puteva, a naročito željezničkih pruga, trgovina se sada okreće preko Trsta, Beča i Praga.

Trgovina poprima neki viši oblik trgovačkog poslovanja. Uspostavljaju se ekonomski odnosi manje-više sa svim velikim državama Evrope. Trgovački stalež je počeo da koristi nove mogućnosti poslovanja.

U novim uslovima poslovanja Sefardi su morali nužno da se mijenjaju. Oni mijenjaju oblik i način patrijarhalnog života i prilagođavaju se zahtjevima novoga vremena.

U oblasti materijalne kulture Sefardi se brže oslobađaju orijentalnih osobenih crta, kao i nekih nataloženih tokom dugog osmanskog vremena. Oni napuštaju stara shvatanja i ugledajući se na preduzimljivije Aškenaze i domaće snalažljivije privrednike, privikavaju se na veću aktivnost i novi način rada.

Trgovina cvjeta. Jevreji Sarajeva, Travnika, Tuzle, Banje Luke, Brčkog, Bijeljine, Zenice itd. ekonomski se dižu i spremno ulaze i moderan i novi životni ritam. Sefardi su zadržali tekstil, gvožđarsku i kolonijalnu robu, Aškenazi špecerajsku, staklarsku i drugo.

Novčane zadruge

U Sarajevu je poslije prvog svjetskog rata naglo počeo da raste broj jevrejskih radnika zanatlija i sitnih malih trgovaca. Potreba za ovim zanimanjima bila je velika. Ratom opustošena zemlja tražila je brzo obnavljanje privrede. Zanatlije sa solidnom stručnom spremom i visokim kvalifikacijama bili su naročito traženi i cijenjeni. Konjunktura je bila velika i ako se htjelo modernizovati proizvodnju, trebalo je izići iz cehovsko-zanatskih okvira. Nužno se nametala potreba za osnivanjem neke novčane zadruge, koja bi ovim ljudima omogućavala stalne, čvrste i sigurne kredite sa malim kamatama.

Velike banke koje su postojale u Sarajevu nisu pokazivale ni volje, ni razumijevanja, ni želje da se bave sitnim poslovima i da koliko-toliko rješavaju velike brige malih trgovaca i zanatlija. Likvidnog novca je na tržištu bilo relativno malo. Svaka banka je grabila samo velike poslove koji su donosili ogromne i brze zarade i sigurne profite; finansiranje zanatlija nije im moglo donijeti velike koristi. Zato jevrejske zanatlije Sarajeva učestalo vode razgovore i održavaju sastanke, dok konačno 1923. g. nije došlo do osnivanja novčane zadruge koja dobiva simbolično ime „Melaha" (Rad).

Melaha

Advokat dr Jakob Kajon sastavio je pravila zadruge i sazvao osnivačku skupštinu 8. maja 1923. godine. Toga dana je otvorena prva jevrejska kreditna zadruga u Jugoslaviji M e l a h a. Melaha je vrlo brzo procvjetala i postigla vidne rezultate zahvaljujući poštenju i oduševljenju svojih članova. Članovi Melahe bili su ne samo radnici nego i intelektualci, zanatlije, ali i bogatiji i mali trgovci. Melaha je vodila veoma razumnu ekonomiju i štednju. Upravni i nadzorni odbor vršili su svoje poslovanje potpuno besplatno. Melaha je prednjačila niskom kamatnom stopom i nastojala da kre-

diti budu što jeftiniji. Melaha je time stekla ugled. Ona postaje vrlo važan faktor na novčanom tržištu u Sarajevu, a naročito za male ulagače i sitne zajmoprimce. Ona propaguje duh štednje kako bi imali nužne rezerve za svaku nevolju i za svaku privrednu krizu.

Opšta ekonomska kriza u svijetu, zavladala je 1929. godine. U maju 1930. g. Kreditanstalt (Kreditni zavod) pada u tešku krizu. Ovaj udarac Kreditanstalta djelovao je na rad našega novčarstva, koji je bio tijesno povezan sa našim novčanim zavodima. Ubrzo poslije toga došlo je do moratorijuma u Mađarskoj i Austriji, pa do naglog pada engleske funte. Šalteri jugoslovenskih banaka bili su bombardovani, privrednici su tražili svoje uloge, isplate dugova i slično. Melaha je ovu krizu lako i brzo preboljela. Niko od ulagača nije posumnjao u solidarnost i likvidnost zadruge, čak i u godini 1931, kada su ulagači bili nepovjerljivi i prema velikim novčanim zavodima. Povjerenje zadrugara prema Melahi ostalo je čvrsto i neokrnjeno.

Odmah nakon osnivanja Melaha je predvidjela jednu desetinu čistog godišnjega prihoda za humane i kulturne ciljeve. Novac namijenjen u tu svrhu trošio se za potpomaganje naučnika na valjanim zanatima. U tu svrhu Melaha ustupa „La Benevolenciji" godišnje određenu svotu. „La Benevolencija" 1932. g. imenuje Melahu svojim velikim dobrotvorom i zakladnikom. U 1932. g. promet Melahe iznosio je preko pola milijarde dinara. Predsjednik Melahe bio je dr Jakov Kajon (1923—1933. g.), a predsjednik Nadzornog odbora Albert Kajon.

Čim su Nijemci 1941. godine ušli u Sarajevo, uzeli su Melahu u svoje ruke i po njoj počeli svoj đavolji pir. Preko noći nestalo je imovine čestitih i poštenih štediša, siromašnih zanatlija koji su svojim žuljevitim rukama sticali dinare i htjeli da osiguraju svoje staračke dane kada ih napusti fizička snaga i zdravlje.

Zgrada Melahe nalazi se u ulici Š. Albaharija.

Geula („Spas")

Geula je bila druga jevrejska zadruga u Sarajevu. Ovo je bila zadruga za štednju i veresiju. Njeno djelovanje traje od 1930. — 1941. g. Zanatlije, sitni trgoci i radnici u Geuli su dobili svoj oslonac. Geula im je pomogla da se koriste brzim i jeftinim kreditom, a štednjom stvore sebi i drugim zadrugarima podlogu privrednog napretka.

Geula i Melaha nisu bile zatvorene zadruge samo za Jevreje. Preko 20% od ukupnog broja zadrugara bili su nejevreji. To je znak kako jevrejski i nejevrejski sugrađani mogu lijepo sudjelovati na privrednom području, to je ujedno i znak povjerenja u te zadruge. Oba zavoda, i Melaha i Geula, predstavljali su pozitivnu vrijednost zajednice.

INDUSTRIJA

Jevreji su se vrlo rano počeli baviti zanatstvom i trgovinom i u tim granama privrede stekli su značajne rezultate. U industriju oni ulaze kasnije, tek u jugoslovenskom periodu od 1918—1941.g.

Uzroke tome treba tražiti u sljedećem:

1) Bogatiji ljudi su bili sigurniji ako svoj kapital ulažu u podizanje velikih trgovačkih magazina nego u podizanje industrije. Gotovu industrijsku robu oni su mogli nabavljati u Italiji, Austriji, Češkoj i Francuskoj. Ondašnji industrijalci su im robu davali i na kredit. Osim toga, oni su im bili stalni snabdjevači robe, koja im je bila potrebna.

2) Pored toga, teško su dolazili do industrijskih mašina. Industrijski razvijene zemlje nisu htjele iz konkurentskih razloga ove preprodavati i slati u Bosnu.

3) U Bosni i Hercegovini nije bilo još ni dovoljno osposobljenih fabričkih radnika za vođenje rada u fabrikama.

U pomenutom periodu (1918—1941.g.) Jevreji su ipak imali vidnog učešća u podizanju nekih industrijskih objekata tzv. lake industrije. Bosna i Hercegovina dobila je niz veoma solidnih industrijskih preduzeća, koja su i u socijalističkoj Jugoslaviji nastavila svoj rad, a naročito u prvo vrijeme poslije oslobođenja pomogla da se stanovništvo Bosne i Hercegovine brže snabdije potrebnim proizvodima.

Spomenućemo nekih od njih:

Industrija građevinskog materijala

Gradili su ciglane, fabrike kreča i asfaltnog materijala. Među njima bio je najpoznatiji Mordo Atijas. Kako je u to doba Sarajevo počelo da gradi moderne kuće, ustanove i radnje, to su vlasnici industrije građevinskog materijala znatno doprinijeli razvoju i izgradnji grada, naročito „Marijin Dvora". Sigmund Feldauer imao je prvu ciglanu u Docu, a Anton Szirmay fabriku asfaltnog materijala.

Drvna industrija

U drvnoj industriji Jevreji su imali nekoliko većih i više manjih pilana u Bosni i Hercegovini, jednu tvornicu sanduka i dijelova za sanduke, 1 tvornicu terpentina. Rafael Z. Finci imao je veliku industriju i strugaru u Višegradu i Dobrunu, Jakob Baruh u Višegradu, Sabataj Finci u Zvorniku; pilane su još imali: Dohani, Cajhner, Ler i Haler.

Prehrambena industrija

Hajnrih Levi imao je fabriku piva u Sarajevu, Moris Kon u Tuzli, Graund fabriku špirita i likera. Dvije fabrike makarona i tjestenine (Poljokan i Levi u Bulbulina ulici i Salamon Papo na Bistriku). Fabriku sirćeta i soda-vode imao je Josip Štokhamer, germe Glaser, bombona i čokolade Altarac Isak fabriku „Zora". Fabriku sode i bezalkoholnih pića imao je Bernard Landau. H. Libbling bio je vlasnik velikoga mlina u Zenici.

Hemijska industrija

Fabrika svijeća i sapuna u Sarajevu. Fabrika šibica u Docu kod Travnika, vlasnik je bio Žak Salom. Fabrika cigaretnog papira, vlasnik S. D. Alkalaj. Fabrika kesa, vlasnik je bio Josip Bretler, fabrika kože, vlasnik A. Alkalaj. To je bila prva fabrika kože u Bosni i Hercegovini.

Tekstilna industrija

Vlasnik fabrike čarapa „Ključ", bio je Avram Levi Sadić. Fabrike čipke, Montiljo (Skenderija). Fabrike gajtana, Gabriel Alevi, konca Izidor Alkalaj u Tuzlinoj ulici. Oznaka za mašinski konac bila je „Vijenac", a za debeli ručni konac „Deva". Vlasnik pozamanterije Jakica Altarac. Dvije fabrike kapa i šubara imao je M. Pinto „ŠIK" na Marijin Dvoru, drugu fabriku je imao Brodski, u ulici Kralja Tvrtka. Fabrike luksuznog ženskog rublja i muškog imali su: Jonatan Finci, Leon Kabiljo „Lik", Šalom Daniti i Samokovlija. Fabrika tekstila C. D. Gaon.

Druge fabrike su bile:

Fabrika češljeva u Skenderiji, fabrika kreveta N. Nojman, kefa Sigmund Hahamović i Pinkas Andorf.

BANKE

U privrednom životu zemlje banke su uvijek vršile važan uticaj. One su doprinosile razvoju trgovine, industrije, šumarstva itd.

Jevreji Bosne i Hercegovine imali su nekoliko banaka, ali to su bile manje banke u poređenju sa postojećim bankama u zemlji.

Neke stare porodice uglednih trgovaca i sarafa osnivaju privatne bankarske kuće u Sarajevu. To su bile J. i M. Salom Sarajevo i banka Izidora Sumbulovića. Još su postojali i neki bankovni zavodi, uglavnom mjenjačnice (Salom, Besarević, Birnbaum. 1906.

godine osnovana je u Sarajevu „Kreditna banka i štedionica". Članovi upravnog odbora Kreditne banke su bili: Menahem Alkalaj, trgovac, Nikola Berković, Ginter Dančck, trgovac, Josef Danon, trgovac, Mahmudbeg Fadilpašić, veleposjednik, dr Moric Rotkopf, advokat, Jovan Spahić, trgovac i Samuel Sumbulović trgovac.

U Tuzli je postojala Židovska trgovačka i obrtna banka, koju će 1923. g. preuzeti Bosanska industrijska i trgovačka banka. Jevreji su učestvovali u osnivanju nacionalnih banaka u Sarajevu, Banjoj Luci i Brčkom.

Jevreji su pokazali više smisla i sposobnosti u osnivanju kreditnih zadruga. Prva kreditna zadruga Melaha osnovana je 1923. g., a druga Geula 1930. g.

HOTELI I KANTINE

Razvojem trgovine, industrije, političkog i administrativnog života, osjećala se potreba za osnivanjem modernih hotela, naročito u većim mjestima Bosne i Hercegovine.

Samuel Fehervari osnovao je prvi moderni hotel u Sarajevu. Hotel se nalazio u zgradi u kojoj se danas nalazi Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu. Eduard Laslo je zaslužan za osnivanje i uređenje hotela „Evropa".

Samuel Gerstl sagradio je u Foči hotel „Gerstl". U toku NOB-a u tome hotelu boravio je Vrhovni štab NOVJ. Vajs je osnovao u Trebinju svoj hotel „Vajs". Martin Grof imao hotel u Jajcu i Bugojnu.

Porodice Tišler, Hofer i Druker godinama su držale glavni travnički hotel „Vlašić". U Zvorniku hotel je držao Emil Kraus. Hotel „Kajzer fon Esterrajh" u Travniku dugo godina držala je pod zakup porodica Hofer. Šua Salom držao je u Travniku „Hotel Lašva" pokraj željezničke stanice. Rafo Salom bio je hotelijer na Kiseljaku i u Travniku.

Majer Šnetrefel imao je u Travniku narodnu gostionicu „Veseli Major". Jakob Brajer je imao u Travniku kantinu kod Vojne kasarne.

Herman Rozner držao je hotel u Gračanici.

Josip (Pepi) Brener držao je hotel u Gračanici.

KNJIŽARE I ŠTAMPARIJE

Knjižari, antikvari i bibliotekari uvijek su imali glavnu ulogu u podizanju kulturnog nivoa sredine u kojoj su živjeli i djelovali. Od njihove spreme i savjesnosti u većini slučajeva je zavisilo koju i kakvu knjigu će čitaoci čitati.

U doba kada su nikle prve knjižare u Bosni i Hercegovini nije bilo škola za knjižare gdje bi se steklo stručno znanje za organizovanje jedne tako odgovorne društvene djelatnosti.

Tadašnji knjižari, da bi mogli odgovoriti svojim obavezama, morali su posjedovati neko poznavanje iz književnosti, politike, istorije i drugih nauka.

Nedostatak visoke školske spreme poneki knjižari su uklanjali dugogodišnjom praksom i velikom ljubavlju prema pozivu. Prve knjižare u Bosni i Hercegovini i Sarajevu počinju se javljati tek dolaskom Austro-Ugarske u ove krajeve. Dozvola za otvaranje knjižare nije se mogla lako dobiti. Okupacionoj vlasti nije bilo ni stalo da se narod obrazuje. Trebalo je pisati molbu direktno u Beč, dugo čekati na njeno rješenje i tražiti specijalne dozvole preko zajedničkog Ministarstva finansija u Beču.

Aleksandar Buhvald traži dozvolu za knjižaru i uvođenje štamparskih poslova 1896. godine. Iste godine Juso Leon Finci iz Sarajeva i Jozef Geminder iz Tuzle traže dozvolu da mogu otvoriti knjažare.[17] Jakov Mevorah iz Prijedora 1896. godine traži da mu se dozvoli, uz ostale poslove koje je obavljao, da može u svojoj radnji prodavati i knjige.[18]

Daniel Kajon, knjižar i štampar, traži specijalnu dozvolu za izdavanje „La Alborada", književnog časopisa 1901. godine.[19]

U Sarajevu su bile poznate i dobro uređene ove knjižare: Avrama Altarca, Bernarda Buhvalda, Avrama Kapona, Simana Katana, Daniela Kajona, Leona Ozme, Leona Fincija, Menahema Pape, Fani Fertik, Morica Papo.

Štamparije su imali: Daniel Kajon, Albert Kajon, Josip Bretler i Bernard Buhvald, Menahem Papo.

Sarajevski knjižari su bili i izdavači knjiga pisaca koji su živjeli izvan Bosne i Hercegovine. Milan Begović, književnik, uputio je 2. aprila 1915. godine iz Beča knjižaru i štamparu Albertu Kajonu pismo da mu šalje prevod nekog djela i nudi mu da napiše jednu ratnu novelu.[20]

Begović Milan, književnik, moli Alberta Kajona dopisnicom da Stjepku Iliću iz Požege vrati rukopis njegove drame.[21]

Daniel A. Kajon uputio je pismo Hifzi Bjelevac, književniku iz Sarajeva, u kome iznosi uslove oko štampanja njegova romana „Minka".[22]

U štampariji Daniela A. Kajona štampana je 1911. knjiga Morica Levija, „Die Sephardim in Bosnien".

Posebno treba istaknuti knjižara Leona Fincija (1881—1941). Leon je po prirodi bio vrlo druželjubiv i komunikativan. Uvijek se oduševljavao progresom i napretkom. Pomagao je mnogim ljudima ne samo moralno nego i materijalno. Leon se oduševljavao da u Sarajevo dovede putujuće glumce pojedince, a docnije i grupe. Njegovim aktivnim zauzimanjem i pomoći dolaze u Sarajevo: Mi-

---

[17] Arhiv Bosne i Hercegovine. Građa br. 72, str. 26.
[18] Arhiv Bosne i Hercegovine. Građa br. 71, str. 218.
[19] Arhiv Bosne i Hercegovine. Građa br. 71, str. 222.
[20] Arhiv Grada Sarajeva V — 136.
[21] Arhiv Grada Sarajeva V — 135.
[22] Arhiv Grada Sarajeva V — 137.

lan Skbnišek, Dušan Rađenković, Dejan Dubajić, Novaković, Nikola i Katica Hajdušković i drugi. Za vrijeme diktature generala Pere Živkovića 1929. godine Leon pomaže napredne ljude. Revolucionarni proletarijat pomogao je preko svoga brata Benjamina (Binjo) Fincija, krojača iz Sarajeva. Leon je bio na indeksu policije. Ustaše su ga 1. avgusta 1941. godine u 4 časa ujutro odvele od kuće i sa još 10 viđenih Jevreja ubili na Vracama (periferija Sarajeva).

OBRAZOVANJE I NAUKA

PROSVJETA

Školstvo Bosne i Hercegovine u prvo doba osmanske vladavine u ovim pokrajinama bilo je u povoju. Gospodujuća vlast je za potrebe svoje vojske i administracije dovodila činovnički aparat iz svoje metropole. Kako administracija nije bila naročito razvijena, potreba za školovanim ljudima nije bila naročito velika. Tek kada se osmanska vlast učvrstila i kad je Visoka Porta odlučila da Bosnu i Hercegovinu trajno pripoji svojoj carevini, osnivaju se neke škole za potrebe domaćeg stanovništva tzv. modrese i ruždije. To su bile mahom konfesionalne škole. One su služile za podizanje svećeničkog podmlatka i šerijatskih sudija-kadija. Ove škole su bile zatvorene za Jevreje.

Domaći feudalci slali su svoju djecu u Carigrad na više škole. U Carigradu se školovao jedan manji broj jevrejske djece iz Bosne, čiji su roditelji bili imućniji. Jevrejska djeca školovana u Carigradu učila su, osim turskog, i druge orijentalne jezike. Na taj način oni su se spremali za buduće turske činovnike u Bosni i Hercegovini.

Ostala jevrejska djeca sticala su znanje i obrazovanje u „Meldaru", nižoj osnovnoj jevr. školi, „Talmudu Tori" i „Ješivi".[23] U „Meldaru" su, osim čitanja i pisanja raši-pismom, učili i osnove računa. Nepismenih muškaraca nije bilo, ali su žene mahom bile nepismene. Ovo školstvo bilo je primitivno i bez pedagoškog sistema. Ješiva je viša jevrejska vjerska škola, u kojoj se učio Talmud. Ona je imala manje učenika od Meldara. Učilo se podrobnije i više, bilo je više učitelja. Osnivač i finansijer bila je Jevrejska opština.

Jevreji su se tada uglavnom bavili zanatima i trgovinom. Za potrebe njihovih zanimanja nije se tražilo neko više obrazovanje. U svome poslovanju služili su se raši-pismom i na njemu vodili svoje poslovne knjige. Neradne dane oni su provodili u čitanju raznih knjiga, vjerskih, istorijskih i beletrističkih. Ova literatura je zadovoljavala potrebe i zaokružavala njihovo cjelokupno znanje. Istorijske knjige i one iz oblasti lijepe književnosti bile su na ladino jeziku. „Pisci ovih knjiga bili su rabini. Oni su bili književnici, naučnici, prosvjetitelji skromnijih razmjera, ali zaslužni i spremni za doba u kome su živjeli i delali".[24]

‚1768. godine Jevreji su dobili svoju višu talmudsku školu „Ješiva", koju je osnovao čuveni rabin David Pardo.

---

[23] Meldar je bio jevr. osnovna škola. Talmud Tora jevr. viša vjer. škola. Isto tako Ješiva je bila viša škola. Ona je pripremala rabine.

[24] Dr Isak Alkalaj: Jevrejski Almanah Vršac 1925. g. str. 133.

Okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. godine dolazi u ovim zemljama do novih društveno-političkih i ekonomskih odnosa. Promjene u ekonomskom životu BiH, formiranje savremenijih metoda u privredi, tražili su školovanije ljude. Kada je privreda bila uglavnom orijentisana prema tržištima Zapadne Evrope, osjetila se potreba za školovanim ljudima. Škole koje su postojale u ovim krajevima od vremena osmanske uprave nisu više bila savremene i nisu mogle odgovarati naraslim potrebama. Valjalo je otvarati novi tip škola koje će pripremati omladinu i osposobljavati je za nove prilike. U većim gradovima BiH dolazi do otvaranja osnovnih škola.

Vladin povjerenik Kosta Herman zatražio je od svake ispovijesti u Sarajevu po dva zastupnika kao pomagača za školstvo. „Na sjednici od 27. marta 1884. godine izabran je školski odbor za grad Sarajevo u koji su ušli: Esad eff. Kulović, Pero Kraljević, Eduard Blajer i Hajnrih Levi".[25]

Školski odbor služio je vladinom povjereniku kao savjetodavni organ za praktično rješavanje školskih pitanja u svim prilikama gdje je bilo korisno iskustvo domaćih ljudi.

1879. g. u Sarajevu je otvorena prva gimnazija, 1904/5. Učiteljska škola i 3 osnovne škole.

Jevreji su počeli da se upisuju i završavaju sve vrste škola koje su postojale u BiH. Početkom XX vijeka počinju i ženska djeca pohađati školu, dok su prije toga vremena djevojke ostajale kod kuće i svoje obrazovanje sticale u kući od roditelja ili starije braće.

Godine 1904. u Državnoj višoj djevojačkoj školi bilo je 187 učenica, od toga 67 Jevrejki. U Zavodu časnih sestara „Sv. Avgustin" 1904/5. g. školovalo se 133 učenice, od toga 22 Jevrejke, 1904/5. g. u gimnaziji je bilo 630 učenika, od toga 66 Jevreja.

Prvo kolo intelektualaca Jevreja dalo je mali broj prosvjetnih radnika. Kada je La Benevolencija ekonomski ojačala, ona je uočila potrebu stvaranja prosvjetnog kadra iz redova Jevreja. Pravilnim usmjeravanjem svoje prosvjetne politike stipendirajući prvenstveno one koji su izučavali škole za svaranje prosvjetnog kadra, stvoren je pozamašan broj prosvjetnih radnika i među Jevrejima. Ovaj broj je naročito porastao poslije prvog svjetskog rata. Stvaranjem nove države Jugoslavije otvorene su škole u manjim mjestima. Tako je bilo omogućeno školovanje djeci siromašnih roditelja izvan Sarajeva.

Potrebe za prosvjetnim radnicima i zvanjima su bile vrlo velike. Populacija je iz godine u godinu rasla. Akcija La Benevolencije urodila je dobrim plodom. Jevreji su rado pohađali i uspješno završavali škole, koje su ih spremale za prosvjetne radnike. Prva generacija prosvjetnih radnika dočekana je sa velikim nadama, željama i simpatijama. Od prve generacije školovanih prosvjetnih radnika Jevreja iz BiH bilo je učitelja 65, nastavnika 20, profesora oko 60. Svega 145.

---

[25] Sarajevski list br. 9 od 5. 4. 1884. g.

U učiteljskim redovima je najviše bilo žena. One su završavale učiteljske, muzičke i više pedagoške škole. Radile su kao učiteljice, vaspitačice, nastavnice muzike u osnovnim i građanskim školama.

Nisu samo žene bile učiteljice i nastavnice građanskih škola. Bilo je dosta i muškaraca učitelja i nastavnika, oni su služili u svim mjestima bosanske provincije i u selima. Najveći broj je službovao van Sarajeva.

Među profesorima preovlađivali su profesori stranih jezika: francuskog, njemačkog, engleskog i latinskog. Zatim profesori srpskohrvatskog jezika, fizike, matematike, hemije, ali bilo je profesora svih predmeta koji su se predavali u srednjim školama. Profesori Jevreji predavali su u svim srednjim školama. U Tehničkoj školi u Sarajevu, u Kožarskoj školi u Visokom, u gimnazijama u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Banjoj Luci, Bihaću, Prijedoru, Tuzli, Bijeljini i Trebinju. David Levi otvorio je 1924. g. u Sarajevu privatnu školu „Merkator". Ova škola je imala status Trgovačke akademije i priznata je od državnih vlasti. Nastava se održavala u bivšoj Šerijatskoj školi. Radila je od 1924. g. do 1941.g.

Na ovoj školi školovano je na stotine nižih i srednjih činovnika, za kojima se u ono doba osjećala nasušna potreba ne samo u Sarajevu nego i u čitavoj Bosni i Hercegovini.

Najveći broj prosvjetnih radnika Jevreja stradao je u logorima ili su poginuli u toku narodnooslobodilačke borbe.

Srednji teološki seminar

U Savezu jevrejskih opština u Beogradu nikla je ideja o osnivanju jevrejskog teološkog seminara. Seminar je trebalo da bude ustanova za osposobljavanje mlađeg i modernijeg svešteničkog kadra.

Starija generacija sveštenika, naročito ona u provinciji, nije više odgovarala zahtjevima vremena. Starija generacija sveštenika formirala se pod specifičnim uslovima. Ondašnja sredina i vrijeme nisu stavljali neke izričite zahtjeve pred njih. Neko temeljitije i dublje poznavanje jevrejske nauke od njih se nije ni tražilo. Poznavanje liturgije i vršenje funkcije šoheta (koljiča) bili su primarni zahtjevi koji su se postavljali pred hazana. Svoje osnovno znanje oni su stekli u nižim učilištima „Degel-Hatora", „Talmud Tora" i „Maldarim".

Veće opštine kao što su: Zagreb, Osijek, Subotica, Beograd, Sarajevo imale su visokoškolovani sveštenički kadar koji je sticao univerzitetska znanja i titule u inostranstvu. Takav kadar su mogle izdržavati samo bogate opštine sa velikim i brojnim članstvom.

Male bosanske, srbijanske i makedonske varoši i kasabe nisu imale ni materijalnih mogućnosti za školovanje visokokvalifikovanog kadra. One nisu imale ni potrebe za zapošljavanjem fakultetski obrazovanog i visokoškolovanog sveštenstva. Sveštenika je

plaćala opština. Broj Jevreja u provincijskim opštinama nije bio velik, hazan je potpuno odgovarao njihovim potrebama.

Često plata hazana nije bila tolika da bi on mogao podmiriti svoje najminimalnije potrebe, zato je hazan morao imati i neko drugo zanimanje (zanatlija, bakal, knjigovođa i slično), da bi mogao prehraniti svoju brojnu porodicu.

To je sve vodilo spuštanju nivoa znanja, a, prema tome, i ugleda hazana. Osjećala se neminovna potreba za otvaranjem jedne jevrejske ustanove u kojoj bi se osposobljavao stručniji kadar. Trebalo je vršiti zamjenu starijeg svešteničkog kadra i obnavljati ga mlađim, savremenijim, koji je vladao i dobrim znanjem pedagogije.

Zahtjevi vremena i narasle potrebe nalagale su drugu orijentaciju. To su bili glavni razlozi koji su diktirali osnivanje jednog srednjoškolskog zavoda za obrazovanje jevrejskog sveštenstva. Godine 1923. Savez Jevrejskih opština u Beogradu je odlučio da se osnuje Srednji teološki seminar u Sarajevu.

Izbor Sarajeva kao mjesta gdje će postojati i djelovati seminar nije slučajan. Sarajevo je za to imalo više prednosti od ostalih naših većih centara i opština. Sarajevo je imalo najstariju, Jevrejsku opštinu u Jugoslaviji. Opština je bila sa starom jevrejskom tradicijom. U Sarajevu je bilo više sinagoga i sveštenika koji su, neosporno, imali velike zasluge u odgojnom radu, dvije opštine, Sefardsku i Aškenasku, dva nadrabina. Osim toga, Jevrejska opština u Sarajevu je posjedovala podesne prostorije za smještaj škole.

Nastavni plan i program za Srednji teološki jevrejski seminar sastanvio je sarajevski nadrabin dr Moric Levi. Ime seminara na hebrejskom je glasilo „Musad ivrit teologi tikuni" ili na srpskohrvatskom „Jevrejski srednji teološki seminar" sa sjedištem u Sarajevu.

Školske 1928/29. godine otvoren je Srednji teološki seminar u Sarajevu. Za rektora je imenovan dr Moric Levi.

Raspisan je konkurs za upis kandidata. Upisali su se mladi i ambiciozni ljudi, sposobni i uporni, sa željom da steknu solidno znanje.

Predavači su bili izabrani iz redova najboljih stručnjaka i pedagoga kojima je Sarajevo raspolagalo. Nastavnici su bili: dr Moric Levi, dr Hinko Urbah, dr Kalmi Baruh, Avram Papo, Jakov Maestro, Poljanec za srpskohrvatski, Popović za istoriju, Suzin za muziku.

Po Statutu Seminara predviđeno je da se za nastavnika mogu imenovati samo osobe sa fakultetskom spremom, te da su državljani Kraljevine SHS. Za Talmud, Midraš i Šulhan Aruh može biti imenovan nastavnik i bez fakultetske spreme, ako se je naročito istakao u poznavanju ovih disciplina.

Školovanje je trajalo 4 godine. Poslije završene 4 godine polaže se ispit zrelosti, koji se sastoji od pismenog i usmenog dijela.

U seminaru su se predavali, osim hebrejskog jezika, gramatike i književnosti, jevrejska istorija i filozofija, Biblija, Midraš, Talmud, sinagogalno pjevanje. Od svjetovnih predmeta učili su se: svjetska i jugoslovenska istorija, strani jezik, srpskohrvatski jezik, geografija i pedagogija. Svjetovne predmete su predavali profesori sarajevskih gimnazija.

Zavod je uspio da osposobi tri generacije. Na žalost, njihovo djelovanje je bilo kratkog vijeka. Upravo onda kada su se apsolventi seminara formirali i osamostalili i kada su pune i prave vrijednosti ispoljavali i naglašavali, došlo je do tragedije Jevreja i njihove pogibije.

Malobrojni preživjeli, nastavili su svoje školovanje, stekli zavidno mjesto i položaje ne samo kod nas, nego i u svijetu i time opravdali valjanost i ugled seminara.

Preživjeli su: dr Salamon Gaon, glavni rabin u Londonu i Britanskoj imperiji, dr Cvi Asarija, bivši rabin u Frankfurtu, danas profesor u Tel-Avivu, dr Emanuel Bulc, rabin u Luksemburgu, rabin Kasorla, koji je sada rabin Sefardske opštine u San Lazar u Parizu. Abraham Altarac je kantor u Njujorku, Benjamin Hazan radio je u Višegradu, Moric Altarac u Zenici, prof. Jakob Maestro u Nahalalu. Cadik C. Danon (bio je sa službom u Prištini). Za vrijeme rata odlazi u Split, gdje se povezuje sa istaknutim partijskim rukovodiocima. Danas je nosilac „Partizanske spomenice 1941." i 3 vojna odlikovanja. Eliezer Abinun živi kao rabin u špansko-portugalskoj opštini u Londonu. Ostali su odvedeni i pobijeni u logorima.

Jevrejska gimnazija u Sarajevu 1939/40. godine

Školske 1939/40. godine ministar prosvjete u Jugoslaviji bio je dr Anton Korošec, vođa Klerikalno-slovenačke stranke. Na osnovu čl. 1. st. 2. i čl. 4. Uredbe o upisu lica jevrejskog porijekla za učenike univerziteta i drugih viših i srednjih škola, koja je, osim u Banovini Hrvatskoj, važila na teritoriji Jugoslavije, ministar prosvjete, dakle, dr Anton Korošec je aktom pod IV br. 14097 od 5. X 1940. godine odlučio da se jevrejskoj djeci zabranjuje upis u prvi razred srednjih škola, ali djeca su već u septembru bila upisana u škole, sjedila u razredima i učila punim zamahom.

Direktori sarajevskih srednjih škola su namjerno otezali sa primjenom Koroščeve odluke. Oni su preko Banske uprave dobivali naređenja i urgencije da obavijeste koliko ima jevrejske djece u prvim razredima, da pošalju spiskove sa imenima djece i, konačno, da jevrejskoj djeci zabrane daljnje pohađanje škole.

U Sarajevu, gdje je bilo ponajviše djece koja su bila tom uredbom pogođena, nastala je prava panika: Šta da se sada radi sa djecom? Gdje će se i kako da školuju? Intervenisalo se u Ministarstvu prosvjete u Beogradu, u Banskoj upravi u Sarajevu. Ali pomoći nije bilo niotkud. Odluka je ostala na snazi.

Da bi se umirili djeca i njihovi roditelji, Jevrejska opština u Sarajevu je odmah sazvala plenarnu sjednicu, na kojoj je jednoglasno riješeno da se otvori jevrejska gimnazija sa prvim razredom u zgradi Jevrejske opštine, u današnjoj ulici Šaloma Albaharija.

Nastava je odmah počela. Kvalitet nastave bio je na visini. Elan, oduševljenje i odgovornost kojom se radilo u toj gimnaziji prevazilazili su rad u drugim školama.

Sve napredne snage među prosvjetnim radnicima Sarajeva nudile su svoju saradnju, dragocjeno iskustvo i znanje. Htjeli su da pomognu onim najmlađim, koji su morali prvi da osjete rasne i fašističke zakone. Oni su htjeli da se smjelo i neustrašivo svrstaju u red predavača Jevrejske gimnazije, da se na taj način desolidarišu od fašističkog ministra i da pokažu svoje simpatije prema nevinoj jevrejskoj djeci; da tako speru ljagu sa obraza Jugoslavije. U eri poltronstva, straha i kukavičluka znali smo cijeniti simpatije i solidarnost drugova profesora nejevreja.

U Sarajevu je tada bilo dosta profesora Jevreja, stručnjaka za sve predmete. Oni su preuzeli predavanja i sav ostali rad u Jevrejskoj gimnaziji. Nisu htjeli da izlažu opasnosti svoje kolege, kojoj bi kao predavači, bez sumnje, bili izloženi. Ipak, predavali su biologiju prof. dr Vojin Gligić, a muzičko obrazovanje prof. Muzičke škole Zlata Radošević.

U prvom razredu je tada bilo oko 70 učenika muških i ženskih sa 2 odjeljenja. Osim djece iz Sarajeva, bilo je i djece iz Zenice, Banje Luke i Travnika, jer tamo nije bilo moguće da se školuju. Treba napomenuti da siromašniji roditelji u unutrašnjosti, koji nisu imali materijalnih sredstava za izdržavanje djece u Sarajevu, nisu ih ni slali na školovanje.

U školi se radilo po programu redovne gimnazije. Školovanje je bilo besplatno. Učenici su redovno ispitivani i ocjenjivani kao u redovnim školama. Kriterij ocjenjivanja bio je na visini i strog. Htjelo se na ovaj način dobro osposobiti učenike, dati im sigurno i solidno znanje, koje će im služiti kao osnov njihovom daljnjem školovanju.

Direktor gimnazije bio je prof. dr Kalmi Baruh, a nastavnici profesori dr Marcel Šnajder, Avram Pinto, Avram Papo, Eliezer Levi, Jakov Maestro, dr Vojin Gligić i Zlata Radošević. Školski ljekar bio je dr Isak Izrael, bivši sekretar Jevrejske opštine u Sarajevu.

Malo je preživjelih učenika ove gimnazije, a od profesora na životu je samo Avram Pinto. Preživjeli učenici su: Rena Kaveson, živi u Sarajevu, Binko Kabiljo, Aco Tramer, Sofija Singer, žive u Izraelu, Ruža Štok u Americi.

Preživjelim učenicima je priznata godina školovanja na ovoj školi i mogli su se, poslije oslobođenja upisati u drugi razred srednjih škola.

Prilog 1.

IV br. 14097
15. X 1940. god.

ODLUKA MINISTRA PROSVETE ANTUNA KOROŠCA KOJOM SE OGRANIČAVA PRAVO JEVREJSKE DECE NA UPIS U SREDNJE ŠKOLE

Upis učenika jevrejskog porekla u I razred gimnazije i realke van teritorije Banovine Hrvatske

Gospodin ministar prosvete, pod IV br. 14097 od 15 oktobra ove godine, a na osnovu čl. 1. st. 2. i čl. 4. Uredbe o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola, na osnovu zvaničnih podataka Ministarstva unutrašnjih poslova — Opšte državne statistike — Pov. st. br. 82 od 10. oktobra 1940. godine i s obzirom da je prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine na 100 državljana Kraljevine Jugoslavije van teritorije Banovine Hrvatske dolazilo 0,545 Jevreja državljana Kraljevine Jugoslavije, odlučio je: da se u sve realne i klasične gimnazije i realke koje se nalaze na teritoriji Uprave grada Beograda i u banovinama Vardarskoj, Vrbaskoj, Dravskoj, Drinskoj, Dunavskoj, Zetskoj i Moravskoj može upisati u I razred školske 1940/41 godine svega 108 učenika Jevreja — državljana Kraljevine Jugoslavije.

Pomenuti broj 108 podeliće se ovako na pojedine srednje škole:

u I mušku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se 11 (jedanaest)
u II mušku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
u VI mušku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
u IX mušku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se tri (3)
u Realku u Beogradu upisaće se tri (3)
u I žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se tri (3)
u II žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
u III žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
u IV žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se četiri (4)
u V žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
u Nepotpunu žensku realnu gimnaziju u Beogradu upisaće se jedan (1)
u Mešovitu realnu gimnaziju u Zemunu upisaće se jedan (1)
u Mušku realnu gimnaziju u Zemunu upisaće se jedan (1)
u Realnu gimnaziju u Pančevu upisaće se dva (2)
u žensku gimnaziju „Kr. Marije" u Skoplju upisaće se četiri (4)
u Mešovitu realnu gimnaziju u Bitolju upisaće se šest (6)
u Žensku realnu gimnaziju u Bitolju upisaće se četiri (4)
u Realnu gimnaziju u Štipu upisaće se tri (3)

u Realnu gimnaziju u Prištini upisaće se jedan (1)
u Realnu gimnaziju u Murskoj Soboti upisaće se jedan (1)
u I mušku realnu gimnaziju u Sarajevu upisaće se četiri (4)
u II mušku realnu gimnaziju u Sarajevu upisaće se pet (5)
u I žensku realnu gimnaziju u Sarajevu upisaće se tri (3)
u II žensku realnu gimnaziju upisaće se četiri (4)
u Realnu gimnaziju u Tuzli upisaće se jedan (1)
u Realnu gimnaziju u Bjeljini upisaće se jedan (1)
u Mušku realnu gimnaziju „Kr. Aleksandra" u Novom Sadu upisaće se pet (5)
u II mušku realnu gimnaziju u Novom Sadu upisaće se jedan (1)
u Žensku realnu gimnaziju u Novom Sadu upisaće se četiri (4)
u Realnu gimnaziju u Rumi upisaće se jedan (1)
u Mušku realnu gimnaziju u Subotici upisaće se tri (3)
u Žensku realnu gimnaziju u Subotici upisaće se četiri (4)
u Realnu gimnaziju u Somboru upisaće se dva (2)
u Realnu gimnaziju u Vel. Kikindi upisaće se dva (2)
u Realnu gimnaziju u Novom Vrbasu upisaće se jedan (1)
u Realnu gimnaziju u Bačkom Petrovcu upisaće se jedan (1)
u Realnu gimnaziju u Petrovgradu upisaće se pet (5)
u Realnu gimnaziju u Kos. Mitrovici upisaće se jedan (1)
u I mušku realnu gimnaziju Nišu upisaće se jedan (1)
u Žensku realnu gimnaziju u Nišu upisaće se jedan (1)
u Realnu gimnaziju u Pirotu upisaće se jedan (1)

U realne i klasične gimnazije i realke koje nisu pomenute u ovoj odluci ne može se upisati u I razred školske 1940/41. godine nijedan učenik Jevrejin.

Prilikom upisa učenika Jevreja u I razred prema navedenom broju, prvenstvo će imati oni koji su najbolji po uspehu i vladanju, a uz to su siromašnog stanja. Odluku o tome donosi nastavnički savet po predlogu direktora.

Učenici koji se, s obzirom na utvrđene brojeve u ovoj odluci ne mogu upisati, prestaju biti učenici odnosne škole. Tim učenicima vratiće se naplaćene školske takse.

O prednjoj odluci gospodina Ministra izveštavate se radi izvršenja.

Po naređenju Ministra prosvete,
za načelnika Odeljenja za nastavu
Drag. GALIJAN, s. r.

Prilog 2.

SARAJEVSKI PROFESORI I KOROŠČEVA ODLUKA

U Drugoj sarajevskoj gimnaziji raspravljalo se o odluci profašističke vlade br. IV 14097 od 15. IX 1940. god. Sazvana je vanredna sjednica nastavničkog savjeta 21. X 1940. god. Pročitano je

naređenje da se ne primaju učenici Jevreji u prvi razred, za riječ se javio prof. Anto Babić i izjavio slijedeće: „Danas je pododbor Sekcije Profesorskog društva dobio rezoluciju plenarne sjednice Profesorskog društva u Beogradu, u kojoj se među ostalim govori o Zakonu o Jevrejima. Tom rezolucijom profesori kao prosvjetno nacionalni radnici ograđuju se preko svojih organizacija pred narodom od moralne odgovornosti za ovu odluku".

„Danas imamo u vezi sa tom odlukom jedno naređenje Ministarstva prosvjete. Potpuno svjestan toga, nastavnički savjet smatra da je u tome pogledu donesena odluka najviše školske vlasti i nastavnički savjet nema šta da kaže. Izvršenje odluke je čisto administrativne prirode i zbog toga spada u nadležnost same direkcije. Zato nastavnički savjet moli druga direktora, da u tome smislu postupi".

Velikom većinom nastavnički Savjet je odbio da učestvuje u tome postupku, koji je školu vraćao u srednji vijek.

Profesor dr Tomić Stjepan svojom rukom unosi u zapisnik ovo: „Rekao sam na sjednici, da prema Ustavu naše zemlje koji još važi i na koji su činovnici pri nastupu u službu zakleti, svi građani bez razlike imaju pravo na školovanje. Zato, da bi profesori bez odgovornosti pred zakonom mogli pristupiti diskusiji o izbacivanju učenika Jevreja, koji su upisani u našu školu, potrebno je da Banska uprava donese rješenje upravo o tome pravcu".

Na prijedlog tadanjeg direktora Husejina Brkića donesen je zaključak: „Sprovođenje ove odluke ne spada u nadležnost direktora ni direkcije kao vaspitnih organa, nego u nadležnost Banske uprave."[26]

Ovi primjeri dovoljno ilustruju pravilnost stava bivših nastavnika koji su slobodno i junački branili istinu i progres i ukazivali na štetu posljedica nenarodne politike profašističke vlade u Beogradu.

Prilog 3.

POTVRDA O POHAĐANJU GIMNAZIJSKOG TEČAJA U ORGANIZACIJI JEVREJSKE OPŠTINE U SARAJEVU

Tvrdim i izjavljujem pod punom moralnom i materijalnom odgovornošću da je drugarica Rena Kaveson pohađala gimnazijski tečaj godine 1940/41.

Ovaj tečaj je organizovala bivša Jevrejska opština u Sarajevu. Tečaj je bio prijavljen, rad u njemu odobren i priznat od bivše Banske uprave u Sarajevu. Tečaj je radio normalno svaki dan sa svim predmetima, gradivom i odgovarajućim brojem časova, kao i u redovnim državnim školama. Učenici su bili ocjenjivani kao u re-

[26] Jubilarni dvadeset peti Izvještaj Druge muške realne gimnazije u Sarajevu 1955. str. 36.

dovnim gimnazijama (državnim). Radili su propisani broj školskih zadataka itd.

Ovaj tečaj je formiran kada je Uredbom tadanjega ministra prosvjete Korošca bilo zabranjeno Jevrejima da pohađaju prvi i peti razred srednjih škola, što se može dokazati upisnicama za školsku godinu 1940/41.

Tečaj su vodili i u njemu predavali samo stručno kvalifikovani nastavnici-profesori. Direktor tečaja je bio pokojni dr Kalmi Baruh, a sem njega predavali su još: dr J. Kršić, dr Marcel Šnajder, dr Vojin Gligić, Avram Pinto, Eliezer Levi, Daniel Ozmo, Radošević Zlata i dr.

Izjavljujem da sam bio razredni starješina I razreda, koji je pohađala drugarica Rena Kaveson i da je bila uvijek ocjenjivana sa odličnim uspjehom.

Sarajevo 15. X 1945. g.

Avram Pinto
profesor gimnazije

Gornje navode potvrđujem kao potpuno tačne
Sarajevo 16. X 1945. g.

Prof. Vojin Gligić
direktor Drž. muzeja
Zlata Radošević, prof.Muz. škole
svojeručno

Potvrđuje se od strane N. O. II da je profesor Avram Pinto osobno poznat ovom odboru, svojeručno potpisao ovu potvrdu kao i izjavu da je Kaveson Rena završila prvi razred gimnazije.

Sarajevo 4. XII 45.

Svojeručno Šef unutrašnjeg otsjeka
potpis nečitljiv

Štambilj
Gradskog narodnog odbora
II kvarta Sarajevo

Sefardi su prije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. g. odigrali značajnu ulogu u liječenju stanovništva kao narodni hećimi, dok su Aškenazi poslije okupacije bili među prvim ljekarima sa univerzitetskim diplomama. Prvi diplomirani ljekari BiH od okupacije do kraja 19. vj. većinom su bili Jevreji, koji su došli iz pokrajina bivše Austro-Ugarske Monarhije, u kojima se govorilo slovenskim jezicima.

Oni su znatno doprinijeli početku i razvoju stručne medicine, a time i postavljanju temelja za stvarnu i planski postavljenu zdravstvenu zaštitu narodnih masa, osobito na selu, gdje je bila i najpotrebnija. Njihov rad je bio naporan, ali zahvalan, jer su oni dobrom organizacijom, po uputama starijih uspijevali da izvršavaju postavljene zadatke.

Narod je ove ljekare zavolio i odavao im priznanje i zahvalnost sa punim povjerenjem.

Krajem XIX vijeka harale su u Bosni i Hercegovini epidemije i mnoge zarazne bolesti, koje su u evropskim državama mnogo ranije bile nestale. Tuberkuloza i sifilis su znatno uticali na smrtnost i privrednu sposobnost stanovništva sela i grada u Bosni i Hercegovini.

Kolera, kuga i lepra (guba) bile su skoro nepoznate u centralnoj i zapadnoj Evropi. Ospice su uništavale živote i nakazile su široke slojeve stanovništva. Bolesnici od šarlaha, difterije, tifusa i drugih crijevnih zaraza sa velikim procentom smrtnosti djece i odraslih, do kraja osmanskog perioda nisu se uopšte liječili i po više članova porodice pobolijevalo je i umiralo od istih bolesti. Stariji ljekari su krčili put na sanaciji ovih pokrajina i time doprinijeli zdravstvenoj kulturi stanovništva.

Zemaljska uprava je morala 1878. godine da organizuje javnu sanitetsku službu na modernim principima. U prvim decenijama dolazili su Evropljani u ovu zemlju, ljekari i naučnici, radi upoznavanja mnogih hroničnih,endemijskih bolesti. Stoga se nastojalo da se angažuje što više ljekara. Za 10—15 godina svaki od 48 kotara imao je bar po 1 kotarskog ljekara.

Prije okupacije medicinskim poslovima u Bosni i Hercegovini bavili su se samouki ljudi, berberi, sveštenici i vješte žene. Sveštenici, najviše franjevci, i španjolski Jevreji su se pretežno bavili liječenjem unutrašnjih bolesti, narodnim lijekovima, oblozima, znojenjem i kađenjem bolesnika. Berberi su vadili zube. Neki su namještali iščašenja i lomove ruku i nogu. Primijenjeni metodi liječenja odgovarali su formuli, „verbis, herbis et lapidibus", (riječima, travama i kamenjem).

Liječenjem unutrašnjih bolesti bavili su se u XIX stoljeću u Sarajevu Josef Haim Salom, Sumbul i Avram Atijas. „Od naših narodnih ljekarki i vidarica doskora su bile u sjećanju: Tija Mirjam dil Hadži (Hajon), Tija Merkada Papo, poznatija pod nadimkom

„La medika di los Salomis", kućna ljekarka ugledne porodice sarajevskih Jevreja Saloma. Tija Hana „di la ruda", pored ljekarskih usluga, prodavala je svojim pacijentima poznatu i mnogo upotrebljavanu travu rutu. Kod Jevreja, Muslimana i Srba vjerovalo se da ruta štiti od uroka, zla pogleda i liječi od nesanice. Slomljene i iščašene udove i kosti namještala je Tija Rahelina Papo-Sason. U Travniku je bila poznata Tija Luna Finci, koja je bila i vrlo vješta babica.[27]

Od ljekara najistaknutija ličnost bio je Isak eff. Salom rođen 1806. g., koji je kao prvi Bosanac završio medicinske nauke na jednom medicinskom učilištu (Parmi) oko 1830. g. Po dolasku u Sarajevo, počeo se odmah baviti ljekarskom praksom. Kao jedini školovani ljekar u to doba ubrzo dobiva naziv „hećim-baša" (glavni ljekar). Isak eff. Salom bio je u čitavom gradu ne samo kao liječnik ugledan i cijenjen, već je i kao čovjek zbog svoje velike požrtvovanosti za sirotinju i bolesnike bio poznat i poštivan.

Isak eff. je prvi svoju djecu Salamona i Javera slao u javnu školu ruždiju.

Jakov eff. Sumbul, zet Isaka eff. vodio je apoteku. On je završio farmaceutske nauke na Ecole imperiale de medicine u Istambulu. U Sarajevu je bio poznat kao ljekar Avram Papo. Porodica Papo davala je u toku nekoliko stoljeća i apotekare. Njihova apoteka danas se nalazi u Muzeju grada Sarajeva.

Poslije okupacije Austro-Ugarska je angažovala za Bosnu i Hercegovinu najviše ljekara Aškenaza iz raznih zemalja bivše Austro-Ugarske. Među njima je bio veliki broj renomiranih i poznatih ljekara praktičara, teoretičara i zdravstvenih naučnih radnika. Među njima je bilo vrsnih organizatora i osnivača zdravstvene službe, kako u gradu Sarajevu, tako i po čitavoj Bosni i Hercegovini.[28]

Dr Izidor Nojman, prof. Dermatovenerološke klinike Medicinskog fakulteta u Beču, bio je organizator za suzbijanje endemskog sifilisa, čime je stekao velike zasluge i bio odlikovan od austrougarske vlade.

Dr Leopold Glik, poznati učenjak koji je otkrio prve bolesnike od lepre (gube), osnovao posebno odjeljenje u Zemaljskoj bolnici „Leprosorium". Pisao je mnogo o narodnim običajima i tetoviranju kože kod katoličkih žena. Bio je saradnik Zemaljskog muzeja kao antropolog.

Prvi šefovi odjeljenja Zemaljske bolnice u Sarajevu su bili dr. Geza Kebler, prvi asistent Klinike u Beču; šef Internog odjeljenja dr Oto Glik, šef Dermatovenerološkog odjeljenja dr Oto Vajs, docent Bečkog Univerziteta; šef Ginekološko-akušerskog odjeljenja dr Roman Vodiniski, bivši asistent Zavoda za patološku anatomiju, prosektor Zemaljske bolnice.

---

[27] Mr. ph. Samuel Elazar: Spomenica 1960. str. 156.
[28] Dr Moric Levi, Citirano djelo str. 74.

Ovi prvi šefovi su ujedno i redovni članovi zdravstvenog savjeta Zemaljske vlade u Zdravstvenom departmanu. Vladin savjetnik bio je dr Rudolf Fišer. Do prvog svjetskog rata oni su bili stvaraoci, rukovodioci i planeri zdravstvene službe u BiH.

Početkom 20. st. bili su kotarski nadljekari dr Moses Šifer u Cazinu, dr. Fridrih Tramer u Gackom, dr Braun Izidor u Kotor-Varoši, dr Izidor Kac u Srebrenici, dr Leo Šenfeld u Ključu, dr Herman Kebler u Bihaću, dr Sigmund Švager u Travniku, dr Majer Elijas u Derventi, dr Martin Blajher u Visokom, dr Jakob Solner u Vlasenici, dr Berthold Has u Nevesinju.

Od mlađih ljekara koji su se istakli u struci spominjemo: prof. dr Jakob Gaon, prof. dr Ivo Herlinger, dr Regina Atijas, dr Rafael Papo, dr Josef Konforti, dr Salamon Kunorti, dr Leon Perić, dr Mento Salom, dr Jozef Levi, dr Izidor Levi, dr Samuel Romano, dr Hajim Levi, dr Avram Albahari, dr Avram Montijas, dr Roza Papo, prof dr Izidor Papo i drugi.

Poslije drugog svjetskog rata potreba za ljekarima bila je vrlo velika. Mnogi jevrejski ljekari su poginuli u ratu i odvedeni u logore, odakle se nisu ni vratili. Tada su sefardski omladinci počeli mahom studirati medicinu.

INŽENJERI I PRAVNICI

Pored medicine, Jevreji su Bosni i Hercegovini dali veliki broj inženjera svih grana, tehničara i geometara.

Naročito je zapažen broj Jevreja pravnika u sreskim okružnim sudovima, u administraciji a ima i advokata. Većina pravnika uzdizala se iznad prosječnosti. Brižljivim studiranjem i poznavanjem pravne materije ušli su u sve oblasti prava. Kao pravni eksperti su bili poznati i cijenjeni i izvan sredine u kojoj su živjeli i radili: Johanan Tau, Herman David, Edo Najfeld. Predsjednici advokatske komore su bili: dr Josip Fišer, dr Moric Rotkopf, predsjednik advokatske ispitne komore: dr. Isak Izrael, advokati: dr Jakov Kajon, dr S. Pinto, dr Avram Baruh, dr Samuel Kamhi, dr Salamon Konforti.

Jevrejski pravnici su se naročito isticali u legislativnom polju. Pri donošenju mnogih zakona (krivični zakon i postupak, građanski i parbeni postupak, mjenični zakon, zakon o čekovima i stečajevima) dali su svoj doprinos kao znalci domaćeg i svjetskog prava.

NAUČNI RADNICI

Jevreji su voljeli nauku. Od davnina su pokazivali naročiti interes za nauku i njome su se bavili. Za vrijeme svoga boravka u Španiji oni su znatno doprinijeli da se više naučnih disciplina u

Španiji razvije i svojim originalnim naučnim djelima digli su samo svoj lični ugled, nego i ugled zemlje u kojoj su živjeli. Naši naučni radnici pisali su na stranim jezicima i na srpskohrvatskom jeziku.

Dr Moric Levi

Napisao je na njemačkom jeziku „Die Sephardim in Bosnien". Ovo djelo je 1911. g. predao Bečkom filozofskom fakultetu kao doktorsku tezu i uspješno odbranio. Njome je stekao titulu doktora nauka. On je prvi u našoj sredini počeo pisati sistematski, moderno naučno. Ova knjiga još i danas može mnogim naučnicima, stranim i domaćim, da posluži kao bogati izvor podataka i dokumenata. Knjigu su neki njegovi prijatelji preveli i na srpskohrvatski jezik.

Na ladino jeziku napisao je mnogo članaka u „Al Boradi". Sastavio Spomenicu o Majmonidesu i dopisivao se sa prof. D. M. Pulido u Salamanki i Madridu.

Dr Moric Levi pisao je na srpskohrvatskom monografije „David Pardo", „Rav Danon i Ruždi Paša". „Fragmenti o životu Sefarada", „Zbirka romansi i poslovica".

Publikovao je bezbroj članaka o životu, običajima, istoriji, jeziku Sefarada. Saradnik je „Židovske svijesti", „Jevrejskog života", „Jevrejskog glasa" „Jevrejskog kalendara."

Dr Kalmi Baruh

Pisao je na njemačkom, francuskom, španskom i srpskohrvatskom jeziku.

a) Na njemačkom jeziku napisao je svoju doktorsku disertaciju i predao pod naslovom „Der Lautstand des Judenspanischen in Bosnien", Beč 1923. g. (Položaj i stanje glasova u jevrejsko-španskom jeziku).

Ovo je studija o jeziku bosanskih Sefarada. U njoj je Baruh analizirao sve glasovne promjene u španskom idiomu bosanskih Sefarada. Zahvaljujući naporu ovoga darovitog filologa, za istoriju jezika sačuvani su podaci o leksičkom fondu, morfološkim promjenama, fonetskim osobinama, kao i o uticaju kojem je taj jezik izložen tokom tri vijeka.

U Berlinu 1930. g. izdao je knjigu „O španskim idiomima". U njoj govori o postanku idioma, razlikama i sličnostima. Primjerima naučno dokumentuje svoje teze o rečenoj temi, kao i o uticajima kojim je taj jezik bio izložen tokom istorije.

b) Na španskom jeziku napisao je:

„Romarcero de judeo español", Madrid, 1930. g. „Del Judeo — español de Orijente", Madrid, 1930. g. Za vrijeme svoga boravka u Španiji napisao je više članaka iz istorije, književnosti i jezika

naših naroda i štampao u časopisima „Revista de filologa Espanola", „Heraldo de Madrid", „El Mundo Sefaradi". Na taj način on je upoznavao naučne krugove Španije sa dostignućima jugoslovenskih stvaralaca na polju kulture.

c) Na francuskom jeziku bio je stalni saradnik revije („Les Juifs Balkaniques et Leur" — Beograd 1935. g.) kao i knjige o Balkanu „Revue internationale des etudes Balkaniques", Beograd, 1935. g.

d) Na srpskohrvatskom jeziku napisao je mnogo članaka u: „Pregledu", Sarajevo, u beogradskim časopisima, „Srpski književni glasnik" i „Misao", zatim u „Hanoaru", „Gideon", Zagreb, Jevrejskom kalendaru, Beograd, u Spomenicama La Benevolencije. Godišnjaku „La Benevolencije i Potpore" Beograd. Sarajevskim novinama „Jevrejski život", „Jevrejski glas", „Jugoslovenska pošta", „Večernje novine", „Novo doba" Split, „Prosvjeta", „Gajret" Sarajevo.

Duhovna baština Kalmija Baruha rasuta je po mnogim revijama, časopisima, našim i domaćim. Čovjek se mora diviti koliku je duhovnu snagu u sebi nosio ovaj nježni čovjek, koji nije znao za umor. Od izuzetne važnosti su njegovi radovi: „Jezik sefardskih Jevreja", „Španske romanse bos. Sefarada", „Nekolike pojave lepe književnosti kod bos. Sefarada", „O novijem španskom romanu", „Dokumenti o Jevrejima u Dubrovačkoj državnoj arhivi". Poslije progona Jevreja u Njemačkoj štampa vrlo zapažen članak „Njemački Jevreji".

Dr Marcel Šnajder

Bavio se uglavnom filozofijom i sociologijom. Naročito su mu bili zapaženi radovi: „Spinoza", „Protagora", „Misli o Đordanu Brunu". Doktorirao je u Zagrebu 1924. g. sa disertacijom „Pokušaj određenja istine". Preveo je „Kantov vječiti mir" i napisao vrlo opširan predgovor o samom djelu. Napisao je preko 40 naučnih radova i štampao u Sarajevu, Beogradu i Zagrebu. Pisao recenzije i kritike udžbenika iz matematike i fizike.

JEZIK I KNJIŽEVNOST

Jevreji su, dolazeći u naše krajeve iz Španije, donijeli sobom dva jezika i dva pisma, hebrejski jezik (ivrit) i španjolski (ladino). Ladino jezik je tokom vijekova poznat pod raznim imenima: „džudesmo", „romanse", „šanjolit", „Judenspanisch". Izraz ladino dali su jeziku sami Sefardi, da bi ga razlikovali od hebrejskog.

Raštrkani širom otomanske imperije, od Bosne do Carigrada, od Soluna do Sofije ili ponovo okupljeni u nove zajednice u Sjevernoj Africi, Amsterdamu, Londonu, Ferari, Livornu, Beču, Bukureštu i u drugim gradovima „izgnanici su i dalje govorili i pisali srednjovjekovnim španskim jezikom, čuvajući svoje običaje i način života, kao i svoje svjetovne i vjerske pjesme".[29]

Pisani španski-ladino jezik razlikuje se od govornoga, koji je bio u svakidašnjoj upotrebi. Rječnik mu je bogatiji i sadrži više riječi španskog jezika nego govorni jezik, u koji se sve više uvlače riječi tuđeg porijekla; turskog, bugarskog, grčkog, srpskog, talijanskog, francuskog i hebrejskog jezika. U pisanim tekstovima jezik je biran, čist i pridržava se svih pravila fonetike i sintakse književnog jezika.

Za štampanje tekstova iz vjerske i svjetske književnosti najčešće se upotrebljavalo „raši-pismo" bez samoglasnika. Tek u XX vijeku počela su se djela štampati latinicom.

„O jeziku i narodnim pjesmama sefardskih Jevreja pisali su mnogi Jevreji: Abraham Danon, Avram Kapon, dr Moric Levi, Laura Papo, Jakov Maestro i drugi. Španci Ramon Menendez Pidal, Rudolfo Gil, R. Cornsinos-Assens, Angel Pulido Fernandez, Mendez i Pelayo. Nijemci: Kajserling, M. L. Vagner, Englezi: Džonson i dr."[30]

Mnogi učenjaci i filozofi, političari istoričari bili su zadivljeni fenomenom da su Jevreji, iako prognani iz Španije, kroz nekoliko vijekova sačuvali i jezik i narodne pjesme stare svoje postojbine. Najbolje je poznavao i najdublje ušao u analizu sefardskog jezika i sefardske narodne pjesme dr Kalmi Baruh.

Početkom 17. vijeka neki članovi Jevrejske opštine iz Sarajeva i nekih drugih opština, živeći u sređenim ekonomskim prilikama, ogledaju svoje snage i u književnom stvaranju. To stvaralaštvo je u početku većinom istorijskog i biblijskog karaktera.

---

[29] Dr Kalmi Baruh: Der Lautstand des Juden s panischen in Bosnien. Wien im Juli 1923. g. — Doktorska disertacija.
[30] Dr Samuel Kahmi: Spomenica 1966. str. 292.

Crpeći izvor snage za svoja kasnija duhovna stremljenja u Ješivama (viša vjerska škola) i u drugim vjerskim školama, u kojima su se izučavale samo vjerske discipline, bosanski Jevreji su stvorili bazu za svoj daljnji kulturni razvoj, koji je stvorio svoj snažniji uspon u savremenijim uslovima krajem 19. vijeka i početkom 20., kada se javlja novi duh i duhovni napor.

Ono što su oni zapisivali bilo je odraz prilika i vremena u kome su živjeli i bilo je sačuvano sve do drugog svjetskog rata (1941—1945. g.). Prema tome, mi cijenimo taj napor i određujemo vrijednost njihovih poduhvata. Saznajemo o njihovom životu, istoriji i kulturi.

Jevrejski pisci iz Bosne pisali su na hebrejskom, španskom i srpskohrvatskom jeziku. Oni su pisali poeziju, prozu i dramu. Bilo je među njima i prevodilaca sa hebrejskog na španski jezik. Prevodioci su većinom bili rabini. Oni su za praktične potrebe prevodili sa hebrejskog na španski jezik ili sami sastavljali priručnike i molitvenike za razne prazničke obrede. Isto tako su u svojim knjigama davali neka tumačenja iz jevrejske etike i biblijskih knjiga.

Sefardski Jevreji u Bosni se javljaju u književnosti relativno kasno. Uzroke treba tražiti u tome što su iz Španije došli u sasvim stranu i nepoznatu zemlju. Nisu poznavali ni ljude, ni njihov jezik. Morali su se boriti za svoju egzistenciju i stvarati ono što im je za goli život bilo potrebno. Zauzeti tim životnim problemima, oni su se zadovoljili da žive u svome duhovnom životu koji su sobom bili donijeli. Osim toga, u sredini u kojoj su živjeli nije bilo ni štamparija. Docnije, kada su se donekle snašli, autori knjiga bili su siromašni. Oni nisu sami mogli pokriti ni troškove oko štampanja. Knjiga se štampala u Solunu, Veneciji, Amsterdamu, Livornu i drugim evropskim centrima, gdje su Jevreji u velikom broju živjeli. Autori knjiga su tražili mecene i njihova imena štampali na kraju knjiga. Knjige su se štampale u malom broju primjeraka, pa su bile dosta skupe.

Za vrijeme osmanske vladavine u Bosni, Jevreji su rijetko stupali u neke bliže dodire sa svojim sugrađanima. Tome se isprije čila stroga vjerska podvojenost između pojedinih vjerskih grupa u Bosni i Hercegovini i okolnost da Jevreji nisu dovoljno poznavali jezik domaćeg stanovništva i turskih gospodara.

Sve do austro-ugarske okupacije Jevreji su teško svladavali srpskohrvatski jezik. Glavni uzrok je bio što u Bosni nije bilo laičkih škola, u kojima bi se sticalo opšte obrazovanje i učio jezik zemlje i administracije, nego su sve konfesije imale svoje posebne vjerske škole. Nije onda ni čudo da su se i Jevreji zatvorili u sebe živeći unutarnjim životom zasebne etničke grupe. Na takvom tlu i u takvoj klimi, postojali su uslovi da se još dugo konzerviše i sačuva od propadanja, pa i dalje razvija ne samo jezik nego i ostala kulturna baština, koju su Jevreji donijeli iz Španije. Sve je to trajalo do konca 19. vijeka, kada je okupacijom Bosne i Hercegovine otvoren prozor prema Evropi i svim njenim uticajima, kada su se bitno izmijenili uslovi života Jevreja u Bosni i Hercegovini.

Mladi Jevreji koji su počeli pohađati laičke škole nužno su morali napustiti dosadanji način života. Jevrejska zajednica se otvara prema potrebama savremenog života. Jevreji stupaju u prisne dodire i veze sa okolinom.

Započinje nagli proces asimilacije bosanskih Jevreja na duhovnom planu, koji ujedno znači i početak dezintegracije i nestajanja njihovog španskog jezika, koji su uspjeli vijekovima da očuvaju. Bosansko-hercegovački Jevreji uništeni su 1941. godine. Time su nestali i uslovi za postojanje toga jezika.

Mlađa generacija i prva školovana inteligencija Sefarada, koja je dobro izučila srpskohrvatski jezik, jugoslovensku književnost i stekla evropsku obrazovanost, htjela je da izjednači svoje težnje sa društvenim težnjama svoje jugoslavenske sredne. Tako je stvoren solidan kadar inteligencije svih struka, znanja sa raznim profilima. Javljaju se prvi Jevreji koji počinju pisati na srpskohrvatskom jeziku. Oni izgrađuju svoj umjetnički ukus, stil i jezik. Znali su da nađu interesantne teme iz jevrejskih mahala, do tada nepoznate nejevrejskoj sredini. Stvoren je most za bezbolno uključivanje Jevreja u jugoslovensku književnost na srpskohrvatskom jeziku.

Romanse

Na jeziku sefardskih Jevreja (ladino) sačuvane su mnoge romanse, lirske pjesme i poslovice. Ovo se očuvalo na taj način što se usmeno prenosilo sa generacije na generaciju.

Jevrejsko-španske romanse pokazuju koliko je bio veliki uticaj Španije na Jevreje, gdje su oni živjeli stotinama godina u miru i blagostanju i iz koje su bili okrutno istjerani. Kada su došli u druge zemlje, oni nisu prestali da njeguju romanse, nego ih i dalje kultiviraju, čuvaju u narodnoj melodiji, koja ujedinjuje muziku i poeziju po starim uzorima. Ta muzika puna je boja, stilova i živopisne mješavine istoka i zapada.

Autor toga narodnog blaga nije nam poznat. Po temama koje su uzimane, vidi se da ima tu i ugledanja na španske pjesme iz Romansijera. Opisuju se događaji španskih hidalga feudalnog doba, dpr. „Estavase la condesa asentada en su porte". (U tvome dvoru sjedi mlada knjeginica); „Un hijo tenia el buen Conde" (Dobri knez je imao jednog sina); Mal grado se iba don Vergile por los palacios del rey" (Tužno je don Vergile prolazio dvorovima kralja).

Religiozne romanse i pjesme uzimale su motive iz Biblije ili jevrejske istorije (o Abrahamu, Mojsiju, proroku Samuelu, Davidu, Samsonu, Gideonu itd.). Ove pjesme su vezane za religiozni život Sefarda.

Bilo je romansi koje su opjevale pojedine događaje svakodnevnog života. Takve pjesme su se pjevale na sijelima, vjenčanjima, prilikom obreda obrezivanja itd. Ove pjesme su pjevale žene udaranjem uz „def" (pandero), koji se i danas još upotrebljava u Španiji kod narodnih plesova. U većim varošima bilo je starih žena koje su pjevale ovakve pjesme profesionalno a nazivale su se „tanjederas" („sviračima").

Naročito valja spomenuti onu vrlo popularnu svadbenu pjesmu „Hay que relumbror de novia hermoza" („Oh kako se svijetli lijepa vjerenica"). „Madre un mansevico que de verde va vestido". („Mlado momče u zelenoj dolami"). „Caminamdo por las flores". (Hodajući među cvijećem"). Ov pjesme su bile najpopularnije. Nije bilo kuće u kojoj se one nisu pjevale.

„Andarleto" je najpoznatija romansa u Bosni; prikazuje nevjernu ženu. „Morena me llaman, yo blanca naci" („Zovu me ga-

ravom a ja sam se rodila bijela." Nevjerstvo se smatralo najvećim porokom, pa se zato ta pjesma popularisala sa željom da se ovo osudi.

Romanse su bile ona pjesnička forma u kojoj je Sefard nalazio poetski izraz za svoje emocije. Romanse koje su do danas sačuvane potječu iz 16. i 17. stoljeća.

Poslovice

Poslovicama se na koncizan i jasan način izražavaju mudrost i filozofija nekog naroda. Iskustva koja su narodi vijekovima sticali, doživljavali i to su oni u svojim poslovicama kazivali.

Sefardski Jevreji, kada su bili prisiljeni da napuste Španiju, donijeli su, pored drugih folklornih blaga, i svoje poslovice. Njihova snaga i upečatljivost su takve kao da ih je sâm život satkao i ispričao. Iz njih su oni crpli svoju misaonu i senzibilnu snagu.

Svaki život ponaosob je predstavljao neku dramu. Malo je u njihovom životu bilo veselih momenata, kao da su bili stvoreni za patnju. Podnijeli su strahovite napore, ali ih nikada nisu napuštale vjera i nada. U poslovicama koje su oni sobom donijeli, kao i u onima koje su oni kroz cio svoj život stvarali i ispisivali u novim sredinama, našli su čudesnu moć stvaranja i bodrenja. Mudra riječ je ulijevala nadu i vjeru u život. Unosila svjetlost u časovima stradanja i iskušenja.

Malo je naroda koji su imali toliko poslovica kao sefardski Jevreji. Njihove poslovice su doživljavale i neke izmjene u stilizaciji ili u leksici, već prema tome u kojim su sredinama one nastale. Nije rijedak slučaj da susrećemo razne varijacije iste poslovice. No, one ni tada nisu gubile od svoje snage. Smisao im je isti, poenta ista. Umetnute ili izmijenjene riječi nisu im nimalo mijenjale smisao ni njihovu pravu primjenu. Poslovica je postala neka vrsta regulatora njihova života.

Kada je trebalo umorne i klonule od životnih nedaća ohrabriti i podići, to bi oni činili preko poslovica. Ako je trebalo čiju oholost i taštinu obuzdati, opet su imali svoje poslovice. Majke su vaspitavale svoju djecu preko poslovica. Razvijale moralno-etička shvatanja, brusile karaktere, čeličile volju i snagu. Nastrane ljude i razmetljivce poslovice su upozoravale na njihove greške i nedostatke. Majke su svojim kćerima davale savjete od rođenja pa sve do udaje putem poslovica.

Poslovice su kod nas sakupljali: dr Moric Levi, dr Kalmi Baruh, dr Samuel Kamhi. Oni su samo neke od njih objavljivali u raznim jevrejskim časopisima, novinama i almanasima. Nijedan od njih nije izdao zbirku svojih skupljenih poslovica a ni svi sakupljači nisu zajedno štampali jednu knjigu poslovica. Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu izdao

je 1976. g. knjigu „Poslovice i Izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine", koje su sakupili tri Bosanca: dr Samuel Pinto, advokat, Daniel Danon, rabin i Avram Pinto, profesor.

Genocidom izvršenim nad Sefardima BiH presječeni su korijeni za opstanak poslovica.

Navodimo nekoliko poslovica iz ove zbirke:

A bueno entindidor pocas palavras.
A la mujer caida, atale la lingua.
Aguntate con buenos, seras uno de ellos.
Al lodo y al rico no caye mancha.
Amostrate como amigo en ora mala.

Bienes de mi padre tapan mis coreovas.
Cada asuvida tjene su abašada.
Canta el. azno pov morde del patron.
Con.la riza en la cara, la alma mi anargo
Dame mazal, echame a la mar.

Desha de comer, y no de azer.
Dizgrasia de otros, allgria de locos.
El mal y el bien enla cara se veyen.
En el plato que comes no escupas
Los dijas pasan camo la salombra, y el ricordo queda asta la tomba.

La limpjeza es megja rikeza, ke no megjo sino intera.
Sjercate de buen vecino, tendras buen doctrino.
Si los anillos callevon, los deditos quedaron.
La mujer sabja fragua la casa, y la loca con sumano la deroca.
Il selo i dezejo kitan al benadan del mundo.

Prevod poslovica

Mudrome dosta malo riječi.
Ženi koja se srozala, veži jezik.
Druži se sa dobrim ljudima, bićeš jedan od njih.
Na blato i bogataša ne pada mrlja.
Pokaži se kao prijatelj u zao čas.

Bogatstvo moga oca pokriva moje mane (nedostatke).
Svako uzdizanje ima i svoj pad.
Magarac pjeva zbog svoga gospodara.
Sa smijehom na licu ogorčio mi je dušu.
Daj mi sreću, pa me onda baci u more.

Ostavi da jedeš, a ne da radiš.
Tuđa nevolja, radost za budale.
Zlo i bogatstvo vide se na licu.
U tanjur iz koga jedeš, ne pljuj.
Dani prolaze kao sjenka, a sjećanje ostaje do groba.

Čistoća nije pola bogatstva, nego čitavo bogatstvo.
Približi se dobrom susjedu, imaćeš dobar savjet.
Ako su prstenovi nestali (pali), ostali su prsti.
Mudra žena gradi kuću, a zla svojom rukom ju ruši.
Zavist i želja odvode čovjeka sa ovoga svijeta.

Rukopisi kojim su se sefardski Jevreji služili ne razlikuju se mnogo od štampanih raši-slova. Zanimljive su fotografije rukopisa iz stare arhive Jevrejske opštine u Sarajevu. Rukopisi predstavljaju zaključke opštine pod predsjedništvom glavnog rabina Haham-baše a sastavljeni su u nekoj mješavini hebrejskog i španskog jezika.

Prvi rukopis predstavlja dekret, datiran 1768. g., kojim se imenuje za glavnog rabina poznati vjerski učenjak David Pardo. Njemu se priznaje iurisdicitio da kroji pravdu po jevrejskom zakonu. Ovaj dekret potvrđuju ugledne ličnosti (oko 50) svojim potpisima. Potpisi su paleografski veoma zanimljivi.[31]

Sadržaj trećeg rukopisa ima i neku istorijsku vrijednost. Iz njega se vidi da su Jevreji grada Sarajeva sve do 1773. godine morali plaćati Mletačkoj Republici 4% od njihovog uvoza i izvoza i da im se dozvoljava slobodno trgovati u Veneciji. Poslije je taj 4% danak zamijenjen paušalom od 300 venecijanskih lira na godinu.

„U svrhu ubiranja ovih 300 lira, potpisani su zaključili da se ima naplaćivati za svaki tovar robe, koja ide u Veneciju, (ako je ta roba vosak ili koža od stoke ili koža od zečeva) po 2 pare, a za svu ostalu robu po 1 para od tovara. Za robu koju uvozimo iz Venecije naplaćivaće se za svaki tovar, za koji se plaća 10 para đumruka po 1 para, a za koju se plaća đumruk 1 groš po 4 pare, a za koju se plaća 1 cekin po 10 para.

Svake godine ždrijebom su se određivala 2 trgovca koji su tačno i savjesno taj porez naplaćivali i niko ih nije smio da spreči od vršenja te zadaće. Oni su trebali da svake godine u aprilu šalju taj novac firmi M. Papo Levi u Veneciji, koja je za nas jamčila, odnosno onome, koji bude kasnije taj novac garantovao. Sarajevo 3. dan Pashe od godine 5533 — april 1773. g."

Slijede potpisi nadrabina i 16 potpisa opštinara.

Ljekaruše

U Biblioteci Jevrejske opštine u Sarajevu sačuvane su dvije ljekaruše. Jedna iz godine 1820, a druga iz 1840. godine One sadrže nazive lijekova i upute kako se oni spravljaju. U njima su davane i upute kada i kako će se svaki lijek upotrebljavati. One su pisane rukom na ladino jeziku raši-slovima kurzivom.

[31] Spomenica „La Benevolencije" 1924. g. str. 23.

Ljekaruša od 1820. g. sadrži 20 listova, a ona od 1840. g. ima 63 lista. U ljekarušama ima dosta starih riječi, turskih, talijanskih, latinskih i hebrejskih. To je zbog toga što su se prilikom sastavljanja ljekaruša koristili razni medicinski izvori na tim jezicima. Ovo se znanje prenosilo tradicijom od oca na sina. Ne znaju se autori ljekaruša. Na ove ljekaruše nisu imale nikakvog uticaja ljekaruše bosanskih fratara franjevaca. One su ponikle u sefardskoj sredini.

Kod bosanskih Sefarada liječenjem su se bavili stručni i priučeni ljekari (hećimi) i apotekari (atari), stare žene vične tome poslu i babice. Od tih žena ostale su još u sjećanju: „Tija Mirjam dil Hadži (supruga rab Avrama Kajona), Tija Merkada Papo „la medika di los Salomis", Tija Hana Ruso (di la ruda). Apoteku Isaka eff. Saloma vodio je njegov zet Jakob eff. Sambul, koji je završio farmaceutske nauke na Ecole Imperiale de medicie u Istambolu.[32]

Porodica Papo iz Sarajeva davala je apotekare — atare u toku nekoliko stoljeća. Najpoznatiji su bili: Santo Papo i njegov sin Albert. Njihova se apoteka nalazila na početku ulice Sarači. Još je bila atara u Travniku, Banjaluci, Bihaću.

Pinkas

Pinkas ili pinakes je vodila svaka jevrejska opština. U pinkasu se bilježio svaki događaj od važnosti za opštinu. Pinkas je ujedno bio ne samo hronika Jevrejske opštine nego i svih njenih institucija: humanitarnih, vjerskih i prosvjetnih, koje su djelovale unutar opštine. Iz toga glavnog pinkasa razvijale su se docnije razne vrste opštinskih administrativnih knjiga, kao što su (Statuti, zapisnici sjednica, skupština, blagajničke knjige, djelovodni protokoli itd.).

Iz pinkasa se mogu saznati mnoge pojedinosti o životu Jevreja ne samo u Sarajevu nego i u drugim mjestima Bosne gdje su živjeli Jevreji.

Zna se da su u Jevrejskoj opštini u Sarajevu postojala 2 pinkasa. Prvi je obuhvatao period od 1720—1810. g., a drugi od 1830 —1888. g. Oba su vođena na ladino jeziku, a pisana raši-pismom. Prvi je bio važniji, iako nije u knjizi bilo ustaljenog hronološkog reda i sistema u izlaganju materije. Obilovao je tačnim i vjerodostojnim činjenicama.

Prvi najstariji pinkas izgorio je u jednom požaru, kojih je u Sarajevu bilo vrlo mnogo. Drugi pinkas je uveo haham Cevi Isak 1725. g. Na osnovu drugog pinkasa dr Moric Levi je napisao svoju knjigu „Die Sephardim in Bosnien". Godine 1941, čim su Nijemci došli u Sarajevo, odmah su 2 Nijemca došla u sarajevsku Jevrejsku opštinu i prisilno zatražili pinkas i odnijeli ga sobom. Jevrejska opština je pinkas čuvala kao svoju veliku dragocjenost.

Poslije svršetka drugog svjetskog rata, opštinski odbor je odredio da braća dr Hajm i dr Samuel Kamhi odu u Njemačku i

[32] Mg. ph. Samuel Elazar: Spomenica 1966. g.

da traže pinkas. Njihovo svestrano traganje za pinkasom bilo je bezuspješno. Oni su se vratili u Sarajevo bez pinkasa. Tako je naša zajednica ostala bez dragocjenog i vrlo vrijednog dokumenta.

Bosanski Jevreji su pored dužnosti koje su imali, (jednako sa ostalim građanima) bili još i posebno izvrgnuti koruptivnim prohtjevima raznih turskih paša i vezira, koji su gazdovali u Bosni.

Za bolje razumijevanje tadanjih prilika, navešćemo izvadak iz računa u pinkasu od 1838. g. Pored ostalih isplata, nalaze se i ove simptomatične:

„48 groša za 1 glavu šećera, koju smo predali paši prigodom njegove posjete opštini, 67,20 groša za 10 oka kave za pašu istom prilikom, 50,00 groša napojnica vratarima kod paše. 100 groša za komoru, 9,20 napojnica čaušima (stražarima). 3,20 limunov sok za pukovnika. 4 groša ogledalo za Musta pašu. 15 za slugu koji je kod paše razbijao led. 31 glava šećera za pašu. 43 groša napojnice čaušima i kavazima. 13 za limune i 2 četke za pašu. 15 groša za pokućstvo i uređenje sobe veziru, 55 za platno veziru. 288, 10 za 6 jastuka od polusvile, vezene zlatom za vezira u Travniku. 50 sluge za pratnju 3 vezirovih robinjica.[33]

Sarajevska Hagada

Hagada je hebrejska riječ, agada aramejska riječ. Obje riječi se upotrebljavaju za oznaku istoga pojma i sadržaja.

Hagada je zbirka priča ili istorijsko kazivanje legendi. U hagadama ima stihova, kao i nekih molitava koje su se kazivale prilikom praznika Pesaha-Pashe. Dakle, ona se sastoji ne samo od molitve već i od anegdota.

U jevrejskoj istoriji napisano je mnogo hagada. Često su one imale lokalni karakter i značenje, jer su opisivale neke događaje iz sredine gdje su Jevreji živjeli i postupke prema njima.

Jedna je hagada naročito poznata, a to je Sarajevska hagada. Ovo jedinstveno djelo odlikuje se po ljepoti originalnih ukrasa i ilustracija i nadmašuje sve do sada ilustrovane hagade svijeta. Raskošni ornamenti inicijala i boje koje se prenose kroz čitavu knjigu nije niko još postigao.

Rukopis Sarajevske hagade je nastao u Španiji. Vjerojatno u Barceloni, u drugoj polovici XIV vijeka (poslije 1350. g.). Iz Barcelone je taj jedinstveni primjerak preko Rima i Venecije došao u Sarajevo. Umjetnik nije poznat, ali njegovo djelo nema premca. Odatle još veće divljenje. Boje i ornamenti su odraz jedne divne koloritne ljepote, koja ne zna za vijekove, ni za istorijske peripetije. Sarajevska hagada je dokaz velike kulture sefardske jevrejske sredine koja ima svoju duboku istorijsku osnovu i čvrstu vezu u tradiciji. Umjetnik svojim likovnim jezikom preko boja i

[33] Dr M. Levi: Sefardi u Bosni str. 45 i 46.

oblika dolazi do harmonije. On je uspio da jevrejsku tradiciju ukrasi karakteristikama vremena, u kome je Sarajevska hagada nastala.

Jedan član stare jevrejske familije Josip Cohen, kada je došao u materijalnu nevolju, ponudio je sarajevskom rabinu dr Moricu Leviju da otkupi Hagadu. Porodica Cohen je s koljena na koljeno

prenosila ovu dragocjenu knjigu, te je čuvana kao sveta knjiga. Dr Moric Levi nije tada imao novca da otkupi knjigu. On je o toj knjizi pripovijedao Kosti Hermanu, visokom činovniku Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini. Herman je bio organizator sakupljanja, proučavanja i čuvanja spomenika kulture. Herman je stupio u vezu sa Josipom Cohenom i po naređenju iz Beča isplatio mu je neznatnu sumu od 40 forinti za dragocjenu jedinstve-

nu knjigu u svijetu. Knjiga je prenesena 1894. godine u Beč. Kada je otvoren Zemaljski muzej u Sarajevu, Hagada je vraćena u Sarajevo.

Ova će knjiga postati prava umjetnička i naučna senzacija kada su o njoj počeli pisati i davati kritičke ocjene i vrijednosti: D. H. Miler, stručnjak za jevrejsko bogosluženje i istoričar umjetnosti, Julius fon Šloser i David Kaufman iz Budimpešte. Sistematski se bavio ovom materijom i proučavao je prof. Oksfordskog univerziteta Sesil Rot.

Ovim publikacijama nastalo je živo interesovanje u naučnom svijetu. Od tada je Sarajevska hagada ušla u istoriju umjetnosti i za nju ne prestaje interesovanje do danas. Sarajevska hagada je dragocjeni spomenik kulture Zemaljskog muzeja u Sarajevu i čuva se u posebnom trezoru Zemaljskog muzeja.

Kada su Nijemci 1941. godine ušli u Sarajevo, odmah je došao u Muzej jedan njemački oficir i tražio da mu se preda Sarajevska hagada.[34] Zahvaljujući prisebnosti i dovitljivosti tadašnjeg direktora Muzeja, dr Joze Petrovića, koji je njemačkom oficiru rekao da je prije nekoliko dana u Muzej došao neki njemački oficir i sobom odnio Sarajevsku hagadu, u toku rata Hagada je sklonjena na sigurno mjesto. Tako je spašena od pljačke i opet se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Na našem jeziku je pisao o Sarajevskoj hagadi dr Muhamed Karamehmedović: Sarajevska hagada spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1966. godine.

Sarajevska Megila

Kod starih Jevreja bio je dobro poznat i vrlo popularan spis pod imenom Sarajevska megila. Ovaj spis je prije rata svake godine čitan na nekoliko dobro organizovanih i posjećenih skupova sarajevskih Jevreja.

Vlasnik Sarajevske megile bio je Rafael Atijas Zekić, opštecijenjeni javni i društveni radnik. On je bio 30 godina blagajnik „La Benevolencije".

Autor Sarajevske megile bio je Moše Zeki eff. Atijas Rafajlović. Za njega kaže dr Isak Samokovlija. „Bio je učen čovjek i poznavalac orijentalnih jezika". Po svojoj prirodi vrlo osjećajan, sa divnom fantazijom, pun priča i legendi, istoričar, osebujan po svome temperamentu. Sa takvim osobinama bio je upravo pozvan da sarajevskim Jevrejima napiše megilu.

Zeki eff. Atijas Rafajlović napisao je jednu istorijsku priču na španjolskom jeziku, u kojoj se prikazuje jedan istorijski do-

[34] Nacisti su imali posebnu službu tzv. Operativni štab vođe Rosenberga sa precizno razrađenim planom za pronalaženje i zaplenu imovine i arhiva jevrejskih opština, sinagoga, humanitarno-vjerskih i drugih jevrejskih ustanova. Ova služba je sistematski obrađivala mnoge zajednice u okupiranoj Jugoslaviji.

gađaj iz naših krajeva. Ova priča poznata pod imenom „Sarajevska megila".

Iz sadržaja Sarajevske megile vidi se da je u ime sultana Mahmuda Bosnom upravljao njegov namjesnik Derviš-paša sa sjedištem u Travniku. Jevreji su paši ukazivali sve počasti. Početkom XIX vijeka u Travniku je živio Jevrejin po imenu Moše Havijo. Moše je bio propao čovjek, pijanica i prezren od svoga naroda. Jevreji su ga zaobilazili i uklanjali s puta. Da bi im se osvetio i napakostio, pređe na islam i uzme ime Derviš-Ahmed. On se prikazivao naivnom svijetu kao čudotvorac i svetac. Vremenom Derviš Ahmed dođe u pašin dvor. Tada on pokuša nagovoriti pašu da Jevreje kazni velikim porezima i da ih muči različitim mukama. Kada je paša saznao da je Derviš Ahmed promijenio vjeru, reče svojim savjetnicima da on ne može biti dobar čovjek. Sultan naredi da se Ahmed pogubi.

Moše Rafael Atias

Derviš pašu 1820. godine zamijenio je na položaju Ruždi-paša. Red derviša silno se obradovao dolasku Ruždi-paše, koji je i sâm pripadao redu derviša. Derviši su mislili da je došlo vrijeme da se osvete Jevrejima zbog ubistva derviša Ahmeda. Muslimani Trav-

nika su mu se potužili da je krivicom Jevreja, a po navođenju njegovog prethodnika, pogubljen derviš Ahmed. Ruždi-paši je taj događaj dobro došao za njegove opake namjere. „Pod izlikom da osveti nevino prolivenu krv derviša, zatraži od Jevreja grada Sarajeva, na ime kazne 500 kesa groša, kasnije je povisio tu svotu na 500.000 groša".[35] Uputi se lično u Sarajevo. Kada je Ruždi-paša došao u Sarajevo, izda nalog da mu pozovu jevrejske prvake i najstarijega rabina haham pašu Mošu Danona. Njegove sluge razmilješe se po Sarajevu i dovedoše 12 jevrejskih prvaka koji su bili na čelu opština sa Mošom Danonom. Paša ih poče vrijeđati i grditi. Naredi da se bace u zatvor i okuju lancima. Zatim dodade: „Naredići da Vas pogube u samo jutro prve subote, ali možete se otkupiti ako mi date u roku od 3 dana 500 kesa groša".

Kada se po gradu pročulo što je zadesilo Mošu Danona i 12 jevrejskih prvaka, Jevreji se sakupiše u hramove, gdje su tražili spas u molitvama. Danak je bio strašno velik. Kada bi svi Jevreji pokupili sve što su imali, ne bi mogli sakupiti ni polovinu zatražene svote. Nastala je ogromna panika. Bila je izgubljena svaka nada. Samo dvojica nisu očajavali.

Rafael Levi bio je čovjek bogat i ugledan među ljudima u Sa rajevu, a naročito među muslimanskim prvacima.

Rafael Levi jedne noći stavi u džep punu kesu dukata i poče zalaziti po kafanama, u koje su dolazili samo Muslimani. Svi su se začudili kada su ga vidjeli. Poznavali su ga kao vrlo dobrog i čestitog čovjeka. Pomislili su, mora da ga je velika nevoija snašla, kada se on u ovo gluho doba pojavio u kafani. Kafedžija mu ponudi jednu kafu. Levi ispi kafu i za nju plati dukat. Zatim obiđe svaku od osam postojećih kafana u gradu. Kada je završio noćnu šetnju po kafanama, pođe kući. Pred njegovom kućom već je bila masa svijeta. On im ispriča zahtjev i naređenje Ruždi-paše.

Čim je to čuo, Ahmed „barjaktar Bjelavski", snažan i borben čovjek, pozove Muslimane na oružje protiv Ruždi-paše. Pobunjenici se pravo uputiše u pašin dvor i spasiše Jevreje i vratiše se svojim kućama. Ispred sviju išao je Mošo Danon mirno i dostojanstveno. Rudži-paša pobjegne u Travnik. Kada je to saznao, sultan smjeni Ruždi-pašu i imenuje drugog. Ruždi-paša je odveden u Carigrad i tamo ubijen u oktobru (4. hešvana 5580—1820. godine). Taj dan su Jevreji Sarajeva slavili kao dan svojega spasa u veselju i radosti.

„Sarajevski Muslimani su sastavili protiv Ruždi-paše predstavku (Mahzar) potpisanu sa 249 potpisa i pečatom. Prvi potpisnik ove isprave bio je rodonačelnik Fadilpašića, poznati Fadil-paša, sarajevski Šerifović. Zatim su slijedili potpisi 15 kadija, 1 muftija, 8 muderisa, 2 dersiama, 3 vajiza, 28 hatiba, 4 mualima, sibjana, 1 muteselim, 13 mutesarifa i zaima, 17 derviša i 52 trgovca, zatim slijedi vojska itd.[36]

---

[35] Jedna kesa = 1.000 groša.
Dr M. Levi: Die Sephardin in Bosnien str. 56.

[36] Dr M. Levi: Spomenica str. 331.

„Sarajevska megila" je pisana na španskom-ladino jeziku na pismu raši. Sarajevsku megilu je preveo na srpskohrvatski jezik dr Isak Samokovlija. Nije štampana, bila je sačuvana u rukopisu.

Deset godina poslije (5590—1830) Rabin Moše Danon odluči da se iseli u Palestinu i tamo umre. Na putu za Dubrovnik, gdje je trebao da se ukrca na lađu, zateče ga naglo smrt u Stocu i tu mu je grob i podignut spomenik. Prije rata su sarajevski Jevreji svake godine u junu na dan njegove smrti 20 sivana išli u Stolac na hodočašće na njegov grob.

PISCI NA HEBREJSKOM JEZIKU

Pisci knjiga na hebrejskom jeziku uglavnom su bili rabini. Oni su došli u Sarajevo iz Bugarske i Dubrovnika. Djelovali su kao rabini, pedagozi, vjeroučitelji. Osim vjerskih knjiga, oni su pisali i laičke. Sarajevski rabini su bili i sastavljači i tumači mnogih zakona i pravnih odredaba. Jevreji Sarajeva su u svome rabinsko-znanstvenom radu dali niz učenjaka i istraživača. Njihova tumačenja su bila uvažavana u svim zemljama u kojima su živjeli Jevreji. Kritičari i poznavaoci tih djela koja su kružila Evropom odali su vrlo laskava priznanja tome radu. Prve svoje knjige štampane na hebrejskom jeziku pisci su štampali u Solunu, Carigradu, Veneciji, Livornu, Beču, Amsterdamu, u zemljama i gradovima gdje su postojali centri jevrejske kulture.

Od 1837. godine hebrejske knjige se štampaju i u Beogradu u Kneževoj štampariji, kada je ova dobila hebrejska slova. Knjige štampane u Beogradu bile su manjeg formata, jer za štampanje velikih knjiga (Talmud, Midraš, Tanah[37]), koje su se štampale u Evropi, u Beogradu nisu postojala ni materijalna, ni tehnička sredstva. U Beogradu štamparija nije imala tipografa koji su znali hebrejska slova. Autori knjiga su bili tipografi, korektori i izdavači knjiga. Njima je bilo najviše stalo do toga da se knjiga pruži publici. Oni su vršili svoju dužnost predano, sa ljubavlju i entuzijazmom. Na taj način su dizali kulturni nivo sredine u kojoj su djelovali, razvijali smisao za čitanje i davali pravilna rješenja i shvatanja problema onoga vremena.

Broj i veličina štampanih knjiga pokazuje kulturno-duhovni nivo čitalačke publike i ljudi kojima je knjiga bila namijenjena. Prve knjige na hebrejskom jeziku koje su štampane u Beogradu imale su vjersko-praktični karakter i kulturno-vaspitni. Trebalo je prirediti knjige prigodne za razne dnevne, prazničke i druge obrede. Osjećala se potreba za tim knjigama. Svake godine štampane su 2—3 knjige.

---

[37] Talmud, veliki zbornik jevrejskog zakonodavstva.
Midraš, knjiga komentara i tumačenja Tanaha.
Tanah, biblija Staroga zavjeta.

U Kneževoj štampariji u Beogradu autori iz Sarajeva štampali su ove knjige:

Tikun Hacot: Ritual poslije ponoći,
Ševet Mišor: Razne zakonske odredbe,
Zemirot Jisrael: Pjesme koje se pjevaju prije jutarnjeg bogosluženja,
Sefer Minhat Erev: Molitvenik za popodnevnu i večernju službu,
Tikun Šovavim: Ritual za 6 zimskih nedelja,
Sefer Teilim: Psalmi Davidovi,
Demesek Eliezer: Zakoni i odredbe,
Bet Tefila: Pouke i značaj molitva,
Pirko Avot: Mudre izreke otaca,
Hinuh Lašon ivri: Udžbenik i čitanka hebrejskog jezika.

U Sarajevu se počinju na hebrejskom štampati knjige u drugoj polovici XIX vijeka u štampariji Ignjata Soprona, štampara koji je došao u Sarajevo iz Zemuna. Sopron je otvorio svoju štampariju u Sarajevu 1866. godine. Poslije je Sapron svoju štampariju prodao turskim vlastima i ova tada dobiva naziv „Vilajetska štamparija", čiji je direktor bio Jever-effendija Baruh. U Sarajevu su postojale štamparije sa hebrejskim slovima Daniela Kajona, Bernarda Budvalda i Menahema Pape.

Među rabinskim učenjacima koji su tada djelovali u Sarajevu najplodniji i najautoritativniji je bio David Pardo.

David Pardo (1719—1792)

David Pardo rodio se u Venecije 1719. g. Porodicu Pardo nalazimo među španskim izbjeglicama u Amsterdamu, Solunu, Dubrovniku, Sarajevu i Veneciji. Ova je porodica dala odlične naučnike u rabinskoj literaturi. Venecija je bila tada znameniti jevrejski centar. Tu su se izdavala djela raznih jevrejskih učenjaka i tako se Davidu Pardu pružila prilika da se sa njima upozna.

Iz Venecije stiže u Dubrovnik, a onda u Sarajevo, gdje je djelovao kao rabin od 1765—1781. godine. U Pinakesu sarajevske Jevrejske opštine sačuvan je ugovor o imenovanju Davida Parde za hahama u Sarajevu.

Za vrijeme svoga djelovanja u Sarajevu od 1765—1781. g. David Pardo je osnovao Višu školu za jevrejske nauke, u kojoj je i on sam predavao Talmud. Ova škola je bila glasovita među sefardskim Jevrejima na cijelom Balkanu. U 62. g. života odluči David Pardo da napusti Sarajevo te se iseli u Jerusalim i tamo umre 1792. g.

David Pardo je napisao i izdao sljedeće knjige:

„Šošanim le David" u Veneciji 1752. g. u 2 sveska. To je vjerski i civilni kodeks zakona Mišne.[38] Za ovo djelo stekao je priznanja od svih rabinskih senata i učenjaka u Veneciji, Padovi, Veroni, Mantovi, Firenci, Sijeni, Aleksandriji.[39]

„Maskil le David" Solun 1786. g. Komentar Petoknjižju. „Lamanceah le David". Solun 1786. g. Tumači mnoga nejasna mjesta u Talmudu.

„Mihtam le David". Solun 1772. g. Knjiga dekreta koje je on upravio u razne krajeve koji su tražili njegovo mišljenje stručno u vjerskim i civilnopravnim pitanjima. „Hazde David". Livorno 1776. g. Komentar Talmuda. „Tosifta". Komentar Talmuda. Na ovom djelu radio od 1772. g. do svoje smrti. 1792. g. Pardo je svoja djela pisao samo na hebrejskom jeziku.

Pardo se bavio i poezijom. Neke od njegovih pjesama štampane su u raznim molitvenicima sefardskoga obreda.

Eliezer Jichak Papo, sarajevski rabin, napisao je više djela na hebrejskom jeziku. Spomenućemo ona najpoznatija „Bet Tefila" i „Pele Joec", štampana 1860. g. u Beogradu u kneževoj štampariji. To su knjige molitava i pouka.

Eliezer Šemtov Papo, sarajevski rabin, izdao je 1861. g. u Beogradu u Kneževoj štampariji djelo „Damesek Eliezer". Ovo djelo sadrži propise i odredbe Šulhan Aruha. Kada je u Sarajevu osnovana Vilajetska štamparija, onda on štampa svoje djelo „Mešek Biti" 1875. g. U istoj štampariji izišle su još njegove knjige „Ape Zutre" i „Tukun Moada". To su liturgijske knjige za praznike.

Isak Pardo, sarajevski rabin, sin Davida Parde, objavio je u Livornu 1808. g. djelo liturgijskog sadržaja „Avodat Ašana". U Solunu 1801. g. objavio je djelo „Toafot Reen", u kome je dao tumačenje i objašnjenje nejasnih mjesta u Talmudu i Midrašu.

Isak Pardo je živio u Sarajevu od 1781—1810. g. Umro je u Sarajevu i sahranjen u Kovačićima.

Drugi sin Davida Parde, Jakob Pardo, objavio je više naučnih djela. „Marpe Lašon" 1780. g. izdao je u Veneciji; sadrži razne molitve. „Keilat Jakov" 1784. g. Venecija. To je knjiga komentara o prorocima. „Miškenat Jakov" Livorno 1834. g. Ova knjiga sadrži komentare o proroku Jizaji. „Man hat Aron", Venecija — 1809. g. To je komentar molitava.

Rabin Juda Josef Finci objavio je djelo „Vajlaket Josef", štampano u Beogradu u Kneževoj štampariji , 1842. g. To je zbirka lijepih izreka iz Talmuda i Midraša, koje su kod Jevreja uvijek bile popularne.

Još je bilo nekoliko pisaca skromnijih razmjera, koji su bili zaslužni i spremni za doba u kome su živjeli i pisali.

---

[38] Mišna je religiozni i civilno-pravni kodeks.
[39] Dr M. Levi: Almanah str. 120.

PISCI KOJI SU PISALI NA ŠPANSKOM JEZIKU

Jevreji su u Španiji i Portugaliji primili španski i portugalski jezik. Kada su izgnani sa Pirinejskog poluostrva, nosili su u svoju novu dijasporu, pored svoje tragedije i jedinstveno blago, koje su svim svojim žarom čuvali u toku nekoliko vijekova. Španski jezik, sa svim dijalektima, i cijelu špansku civilizaciju, kako u društvenom, tako i u kulturnom smislu, smatrali su svojom vlastitom.

Me am lo ez — Jezik naroda

Ovo je jedno enciklopedijsko djelo na ladino-jeziku, pisano raši-pismom, koje je počeo pisati 1720. g. Jakob Culi (Jakob Khuli). Poslije njegove smrti nastavili su ga pisati i dopunjavati drugi pisci. Objavljeno je u više tomova 1733. g. u Carigradu. Ovo blago sefardske kulture inspirisano je Mišnom, Talmudom, Midrašem i tradicionalnim izvorima jevrejske misli. Sadrži bogatu zbirku i riznicu narodnih legendi, anegdota, poslovica i životnog iskustva tadanje jevrejske zajednice. Ono je odraz načina mišljenja, govora, ponašanja koji su bili svojstveni jevrejskoj zajednici u otomanskoj Imperiji. Djelo je pisano jednostavnim narodnim jezikom sa divnim stilom tradicionalnih pripovjedača.

Ovo djelo je igralo veliku ulogu kod Sefarada sve do naših dana i bilo namijenjeno svim slojevima Sefarada. Nalazilo se u svim sefardskim kućama u kojima se znalo sefardsko-raši-pismo. „Me am lo ez" je od 1730—1930. g. više puta štampan u raznim gradovima orijenta: Carigradu, Smirni, Solunu, Jedrenu. Nije to bilo djelo jednog autora, to je bio kolektivan rad raznih autora. Ono nije prevedeno na srpskohrvatski jezik. Djelo je zastarjelo, pa nema smisla danas ni prevoditi ga. Nema više među živima onih koji bi ga eventualno mogli čitati i kojima bi poslužilo.

U predgovoru knjige stoji „Este libro ladino mas claro de lo que pudo ser, para kelo entjendan todos i afirmen su obligo meldando en el" (Ova knjiga na ladino najjasnija što može biti, da bi mogli svi razumjeti i potvrditi svoju obavezu čitajući je".).

Dr Moric Levi (1872—1942. g.)

Dr Moric Levi rodio se u Sarajevu 27. februara 1878. g. u ranoj mladosti učio je vjerske nauke. Gimnaziju je učio privatno i maturirao za dvije godine. Upisao je u Beču 1901. g. Teološki fakultet. Istodobno je studirao i na Filozofskom fakultetu, a 1906. g. doktorirao je na Filozofskom fakultetu, a 1907. g. diplomirao je na Teološkom fakultetu. Na ovom fakultetu su mu bili čuveni profesori, poznati naučni radnici u svijetu profesori Švarc, Fridman, Bihler i drugi.

Odmah po završetku studija Jevrejske sefardska opština u Sarajevu ga je primila za rabina, a 1916. g. imenovala ga za nadra-

bina. Čim su Nijemci ušli u Sarajevo 1941. g., odveli su ga u Grac. Poslije su ga vratili u zemlju i odveli u logor Jasenovac, gdje je umro u teškim mukama.

Kao student, sarađivao je u Bečkoj „Esperansi" i bio jedan od njenih osnivača. U „Esperansi" je nikla ideja o sefardskom pokretu. Najprije se mislilo na kulturnu regeneraciju sefardskog elementa, a poslije na njegovu socijalnu i političku afirmaciju. Dr Moric Levi svojim djelovanjem kao vjerski predstavnik, naučenjak pedagog, javni radnik, predstavljao je presudnu epohu u životu jevrejske zajednice.

On je u našoj sredini počeo djelovati od 1907. g. Aktivno je učestvovao u svim akcijama. Djelovao je i na političkom polju. Bio je neustrašivi borac za političke slobode. U doba aneksije Bosne i Hercegovine, ministar za Bosnu, Burijan, nagovijestio je izborni sistem, prema kome bi Jevreji bili isključeni od aktivnog i pasivnog prava glasa na izborima za Bosanski sabor. Jevreji su poveli borbu protiv ovoga ataka na njih. U toj borbi muški je istupio Moric Levi. Njegov članak u „Sarajevoer Tagblatt" podvukao je da nagoviješteni izborni red znači oduzimanje građanskih i političkih prava bosanskih Jevreja. Upućena je, tim povodom, i jedna deputacija u Beč, u kojoj je bio i dr M. Levi. Deputacija je uspjela. Jevreji su dobili svoju kuriju. Bosanskim Jevrejima je dato stalno mjesto civilnog člana u Saboru i mogućnost da izaberu jednog člana iz svoje sredine.

Napisao je mnogo članaka na španjolskom, njemačkom i srpskohrvatskom jeziku po raznim časopisima Evrope.

Mladi jevrejski intelektualci posjedovali su ne samo znanja nego i potrebnu volju, upornost i iskustvo. Znali su kako će unaprijediti zajednicu u kojoj će djelovati. Iako je bio rabin, dr M. Levi nije bio uskogrud, netolerantan. Nije gubio iz vida aktuelnost.

U Sarajevu je bio profesor na Prvoj gimnaziji od 1907. g. do svoga penzionisanja. Rektor Srednjeg teološkog seminara od 1928. g. pa do 1941. g.

Dr Isak J. Izrael (1874—1943. g.)

Dr Isak Irazel rodio se u Sarajevu 18. 09. 1874. g. Završio je u Sarajevu Prvu klasičnu gimnaziju sa maturom, Medicinski fakultet u Beču, gdje je doktorirao 1903. g. Bio je jedan od osnivača bečke „Esperanse". Mnogo je čitao ne samo na maternjem jeziku nego na španskom, njemačkom, francuskom i hebrejskom. Kao student, iz Beča šalje svoje priloge literarnom listu „La Alborada" na ladino jeziku.

Napisao je na ladino i srpskohrvatskom jeziku mnogo pričica i crtica iz sarajevskih mahala. Ovu sredinu je dobro poznavao i mnogo volio. Odlikovao se bogatstvom zapažanja i dubinom psihološkog ulaženja u unutarnji život svojih likova. Njegove pripovijetke podsjećaju na djela Čehova i Turgenjeva.

U svojoj ličnosti nosio je neko unutarnje dostojanstvo koje je bilo obojeno pravdom, plemenitošću i etikom. Životna deviza mu je bila stvarati duh i atmosferu tolerantnosti i razumijevanja za sve ljude, svih vjera i nacija. Bio je pronicljiv pa je sve oko sebe realno sagledavao.

U penziju je otišao kao sekretar Jevrejske sefardske opštine a na toj dužnosti je bio od 1924—1941. g. Sredio je sve opštinske knjige i arhivu. Uveo je moderno poslovanje u opštinskom radu. Posjedovao je određenu kulturu u kontaktiranju s ljudima.

Kao ljekar, bio je prema pacijentima vrlo nježan, i donosio im radost i sreću, jer im je prikazivao život ljepšim i boljim. Bolesnici su prema njemu bili otvoreni i imali povjerenja.

Ulaskom njemačkih okupatora 1941. godine, na zahtjev velikog broja građana iz Fojnice, gdje je radio preko 11 godina, sklonio se u Fojnicu sa familijom i prihvatio da radi na akciji za suzbijanje endemskog sifilisa. Poginuo je 1943. godine od bombe kod Pajtova Hana, na željezničkoj pruzi između Vareša i Breze.

Sve što je napisao, štampao je u „Jevrejskom životu" i „Jevrejskom glasu". Šteta je da sav njegov rad nije odštampan u posebnim knjigama nego stoji rasut po raznim listovima i časopisima. Njegov sin Josip mi je govorio da je njegov otac prikupio i za štampu pripremio sve svoje priče pred sâm rat. Sve je to propalo 1941. g. dolaskom Nijemaca.

Dr Kalmi Baruh (1896—1945. g.)

Kalmi Baruh se rodio u Sarajevu 25. 12. 1896. g. Završio je realku u Sarajevu 1917. g. Učestvovao je u prvom svjetskom ratu, zarobljen od Rusa na Karpatima i bio u ruskom ropstvu dvije godine.

Studirao je u Zagrebu, Beču i Parizu. Dvije godine je boravio u Berlinu i Madridu, gdje je izučavao španski jezik i literaturu. 1923. g. doktorirao je u Beču a disertacijom: „Der Lautstand des Juden—spanischen in Bosnien".

Ovaj neumorni radnik i poslije doktorata stalno stiče nova znanja: čita, studira i razmišlja; na taj način još više produbljuje svoje znanje o španjolskoj kulturi. Baruh je smatran značajnim hispanologom ne samo u jugoslovenskoj sredini nego i u inostranstvu. Bio je član Akademije nauka i umjetnosti u Madridu. Zahvaljujući Baruhu mi smo dobili značajno saznanje o leksičkom fondu, morfološkim promjenama, fonetskim osobinama, kao i uticaju kojem je ladino bio izložen tokom tri vijeka. Svojom disertacijom on je temeljito potvrdio saznanje o jeziku Sefarada.

Baruh tvrdi da je španski jezik bosanskih Sefarada imao osebujan put svoga razvoja i da se razlikuje od jezika ostalih Sefarada koji su živjeli na Balkanu. Jezik pisanih tekstova razlikuje se od govornog jezika i bogatiji je španskim riječima. Jezik je biran i pridržava se pravila fonetike i sintakse književnog jezika. Baruh

je napisao više radova o ladino jeziku. Spomenućemo one najvažnije! „O jeziku i knjizi Sefarada", „Jedan dragocen prilog za proučavanje kulturne istorije Sefarada", „Jevreji na Balkanu i njihov jezik", jezik Sefardskih Jevreja" itd.

Uglavnom, on tvrdi da idiom sefardskih Jevreja nosi posve jasna obilježja svoga romanskog porijekla. Služi se romanskim sredstvima za tvorbu riječi stranog porijekla. Isto tako, ovaj idiom je primao elemente i onih jezika na čijem području su živjeli (turski i slavenski jezici). Treba spomenuti da u ladino jeziku ima mnogo i hebrejskih riječi.

Poslije kratkog perioda živahnijeg i nešto originalnijeg stvaranja, književnost Sefarada na Balkanu je izložena stalnom opadanju. To se može ustvrditi uprkos nekim sporadičnim pojavama s manje ili više književne kulture. Pored toga, ona je isključivo vjerska. Njeni su predstavnici rabini. Književnost se svodila na liturgiju i ritualizam.

Sarajevska „Svjetlost" izdala je 1952. g. knjigu Baruhovih „Eseja i članaka iz španske književnosti". Profesor dr Vojislav Maksimović priredio je Izabrana djela Kalmija Baruha, „Svjetlost" 1972. g., edicija Kulturno nasljeđe.

PISCI KOJI SU PISALI NA SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

Dr Isak Samokovlija (1889—1955)

Isak Samokovlija rodio se u Goraždu 1889. g. Tu je svršio osnovnu školu. Gimnaziju u Sarajevu, maturirao je 1910. g. Kulturno društvo „La Benevolencija" ga stipendira i upisuje se na Medicinski fakultet u Beču. Kao ljekar, radio je u Goraždu, Čajniču, Fojnici, a od 1926. g. u Sarajevu. Umro je u Sarajevu 15. januara 1955. g.

Samokovlija se u književnosti javlja kao zreo čovjek (u 38-oj godini života). On unosi u jugoslovensku književnost do tada neobrađivanu temu: bosanske Jevreje — Sefarde.

Samokovlija je kao ljekar odlično poznavao život ljudi koje je opisivao. Najveći dio njegovih pripovjedaka ima sadržaje vezane za sarajevski kvart zvan Bjelave. On je poznavao svaku kuću i svakog čovjeka na Bjelavama. Tu je živjela najveća sirotinja. On vrlo dobro uočava socijalne nepravde i protestuje protiv njih. On živi s tim ljudima. Najveći dio njegovih likova, tema i inspiracija uzet je iz jevrejskog svijeta.

Njega interesuje mali čovjek: tenećedžija, nosač, piljar, prosjak, krpedžija, defektni čovjek. On ima mnogo ljubavi i osjećanja za tog malog čovjeka koga tare surov život. Taj čudni i u se zatvoreni svijet, sa svojim specifičnim životom, pogledom i filozofijom, sa svojim posebnim problemima i patnjama, pružao mu je posebnu građu. On analizira njihove sudbine. Trudi se da shvati ove ljude, da ih razumije, da sazna zašto im je život tako težak i

sumoran, mračan. Isak Samokovlija je na strani malog čovjeka. On s njima živi i pati, kod njih otkriva čast, ponos, dostojanstvo, požrtvovanje za druge, želju da se živi ljepšim životom.

U pripovijeci „Rafina avlija" on razmišlja o smislu života i traži odgovor u čemu je sreća čovjeka. To se ponavlja i u „Nosaču Samuelu". U priči „Jevrejin koji se subotom ne moli bogu" Juso pretrga i vječiti lutalica, gleda kako bi sačuvao obraz prolazeći kroz sve nevolje. Nosač Samuel mesaru i prznici Jakovu baci kesu sa mirazom natrag i veli: „Neću da uzmem, ne trebaju mi takve pare. Uzeću Saruču golu i bosu". U „Simhi" obućar Rafael je sretan i raduje se kada ga Santo pohvali da mu je majstorski popravio cipele. „Tijo Rafo" sretan je kada je bio gost na praznik kod hamalina Pape i molio kiduš.

Priče koje je Samokovlija napisao poslije rata razlikuju se od onih predratnih. Tragedija koju su Jevreji preživjeli za vrijeme fašizma unijela je u njihovu dušu elemente pobune. Stara Jevrejka Behara, pred uperenim puščanim cijevima, razdrljila je košulju na grudima i glasno uzviknula, da je čuju svi koji su bili u blizini: „Pucajte! Ova krv koju prolijevate, ona je sjeme iz kojega će nicati nova pokoljenja!"

O Isaku Samokovliji pisali su: dr Jovan Kršić, Marko Marković, Stanislav Vinaver, Luka Pavlović, Slavko Mićanović, Čedo Kisić, Miodrag Bogićević, Razija Lagumdžija, Risto Trifković, prof dr Vojislav Maksimović, dr Vitan Kajon, dr Braco Poljokan i drugi.

Dr Marcel Šnajder (1900—1941.g.)

Dr Marcel Šnajder rodio se 1900. g. u Dembicinu u Poljskoj, odakle su mu roditelji prešli u Bosnu. Otac mu je kao veterinar služio u raznim mjestima Bosne. Klasičnu gimnaziju učio je u Mostaru, a završio je u Travniku, Univerzitet u Beču i Zagrebu. Studirao je čistu filozofiju i matematiku. Godine 1924. završio je svoj studij i iste godine predao svoju doktorsku disertaciju pod naslovom „Pokušaj određenja istine".

Od 1924. g. počeo je predavati matematiku i filozofiju u sarajevskim gimnazijama sa kratkim prekidom u Prijedoru i Gornjem Milanovcu sve do 1941. g. Kao profesor, uvijek je bio svjestan dužnosti pravog intelektualca i odgovornosti vaspitača. Nastavnički posao je volio i obavljao strogo objektivno.

Izgrađivao je svoj stil i način izražavanja. Stil mu je bio intelektualistički, pa čak i onda kada je govorio o svakidanjim stvarima. Bilo da govori, predaje ili piše svoja naučna djela, uvijek je kristalno jasan i bez bježanja od istine. Logički i kritički prilazi ljudima, knjigama i pojavama u životu bili su kod njega naročito naglašeni. Odlično je pamtio i duboko razmišljao. Svoje učenike je fascinirao načinom svoga izlaganja, širokom inteligncijom i opštom kulturom.

M. Šnajder je zapažen i kao javni radnik. Svoju djelatnost javnog i društvenog radnika je ispoljavao preko predavanja koje je držao na Narodnom univerzitetu i raznim kulturnim društvima u gradu.

U svojim predavanjima uvijek je pronalazio misli koje bi mogle pokrenuti napredne snage za akciju i osudu režima.

M. Šnajder se bavio i publicističkim radom. Pisao je lako i mnogo, štampao je preko 40 svojih radova, većinom u sarajevskom „Pregledu", i u vodećim književnim revijama u Zagrebu i Beogradu.

Dr Samuel Romano (1906—1941. g.)

Patrijarhalna sredina iz koje je potekao Samuel Romano ostavila je duboki trag na njegov razvoj i čitav tok života. On je iz te sredine ponio u život ono što je najljepše u njoj našao: skromnost, neumornost prema radu, iskrenost i naročitu ljubav prema roditeljima.

Samuel je rođen u Sarajevu 7. januara 1906. g. Otac Jozef bio je tapetar i dekorater u Sarajevu, a majka domaćica. Završio je gimnaziju i maturirao 1925. g. u Tuzli, gdje su mu roditelji odselili. Visoku školu za jevrejske znanosti u Berlinu završio je 1932. g. a 21. decembra 1933. g. doktorirao je na filozofskom fakultetu u Zagrebu, grupa francuski jezik. Poslije završetka studija on ostaje u Zagrebu i tamo radi kao jevrejski javni radnik. Sav je uronio u jevrejski kulturni rad. Time on sebi u kulturi stvara posebno mjesto.

D r a m a

Kod sarajevskih Jevreja pozorišni komadi i drame se počinju javljati ranije od pripovjedaka a i romana, iako još nije bilo pozorišta u Bosni. Rano su se počele okupljati grupe veselih i sposobnih ljudi koje su pripremale razne programe sastavljene od pozorišnih komada, recitacija, šaljivih skečeva i pjesama. Takve grupe obilazile su veće stanove, u kojima se okupljalo više ljudi, gotovo sva rodbina, prijatelji i komšije i pred njima su izvodili svoje tačke. Sve grupe nisu u isto vrijeme dolazile. Dok su članovi jedne grupe izvodili svoju tačku, drugi bi čekali u dvorištima ili pred kućom na svoj nastup.

Zbog oskudice u prostoru, nije bilo ni improviziranih podijuma, a kamoli kulisa i pozornica. Svi efekti su se postizali putem glasa, govora i nešto našmikanog lica. Najčešće ovakve priredbe izvodile su se u zimskim mjesecima, a naročito i obligatno uoči praznika Purima.

Od ovakvih priredbi se živjelo do sljedeće godine.

O njima se mnogo pričalo i prepričavalo.

Abraham Kapon

Prvi je počeo pisati drame. 1914. g. U Sarajevu je izdao na španskom jeziku pozorišni komad „El Angustijador" („Podvaljivač") u 3 čina. 1921. g. štampa u Beču „Šivat Cijon" (Vraćanje u domaju") u 2 čina na hebrejskom jeziku. Ovi komadi su puni lirskih monologa i gnomskih, nacionalno-patriotskih kazivanja; preko njih autor je evropsku civilizaciju približavao narodu za koji je pisao. Ti komadi su bili više za čitanje nego za prikazivanje, nedostajali su im potrebni dramski elementi.

U njegovom književnom radu nema uticaja srpsko-hrvatskih književnika onoga vremena.

Biografske podatke o Kaponu dajem u napisu Jevrejska štampa „La Alborada".

Sabetaj Džaen (1880—1947. g.)

Rodio se u Plevni (Bugarska) 1880. g. Dolazi u Bosnu kada je izabran za rabina u Travniku 1904/5. g. Kasnije se preselio u Sarajevo, gdje je bio vjeroučitelj i pomoćni rabin. Poslije prvog svjetskog rata otišao u Bukurešt za rabina. Od 1928—1931. g. izabran je za velikog rabina u Americi i Argentini. Umro je u Buenos-Aieresu 1947. g.

Odmah je počeo da piše drame. Imao je lijep i bogat pjesnički jezik i široko jevrejsko obrazovanje. Jevrejska istorija je Džaenu bila glavni izvor inspiracije u njegovom književnom radu, kako se i iz samih naslova vidi. Sve njegove drame su istorijskog karaktera.

Naslovi njegovih pozorišnih komada: „Jeftah", „Debora", Kraljica Ester", Car Salomon i Carica Sulamit", „Bar-Kohba", itd.

Sve svoje drame pisao je latinicom na ladino jeziku, pisaćom mašinom. Nije imao sredstava da ih štampa, a niti su štampari imali razumijevanja za štampanje drama, koje su se vrlo slabo kupovale.

Prilikom osvećenja sinagoge u Zenici 1904. g. prikazivana je u prevodu njegova drama Bar-Kohba. Narodno pozorište u Beogradu prikazivalo je u prevodu njegove drame: „Jeftah", „Debora", „O svijetu odozdo i odozgo". U Beogradu 1910. g., povodom izvođenja njegovih drama, „Trgovinski Glasnik" piše „da je „Jaftah" klasično delo koje svojom tragičnošću mnogo podseća na grčke tragedije". Iste drame su prikazivane u prevodu i u Sarajevu. Sarajevski list na njemačkom jeziku „Bosnische Post" kao i „Hrvatski dnevnik" donijeli su vrlo pohvalne kritike o prikazanim komadima.

Laura Papo (Bohoreta) (1891—1941. g.)

Laura Papo rodila se u Sarajevu 15. marta 1891. g. Djetinjstvo je provela u Carigradu, gdje joj je živjela cijela porodica od 1900— 1908. g. U Parizu je dobila diplomu da može podučavati francuski jezik i književnost. Poznavala je francuski, turski, njemački, grčki i engleski jezik. Svršila je školu „Alijans Izraelit". Bohoreta je bila kći malog trgovca Jude (Leona) i majke Estere. Porodica sa obiljem djece i skromnih materijalnih mogućnosti. Ona je u svojoj kući prošla kroz školu životnih borbi i tegoba. Tu se kalila i sticala životna iskustva.

U kulturnom životu Laura je između dva rata među sefardskim Jevrejima vrlo aktivno učestvovala kao član jevrejskih društava „La Benevolencija", „La Lira", „La Glorija" i „Matatja". Svojim prosvjetiteljskim radom stekla je ugled i popularnost. Napisala je više pozorišnih komada na španskom-ladino jeziku. Pozorišni komadi su joj pisani latinicom, a ne raši-slovima, da bi ih običan svijet mogao lakše razumjeti. Komadi su pisani ručno i mašinom. Naslovi njenih pozorišnih komada su: „Esterka", „Renado, mi nuera Grande" (Renado moja velika snaha), „Shuegra nidi baro buena" (Svekrva nije dobra ni od zemlje), „Ožos mios" (Moje oči), „La pasensja vale mučo" (Strpljenje mnogo vrijedi), „Tjempos pasados" (Prošla vremena), „Avia de ser" (Bilo jednom) i druge.

U pozorišnom komadu „Esterka" govori se o socijalnim problemima naših dana. Data je vjerna slika tadašnjeg jevrejskog društva u Sarajevu. Naročito je živo znala naslikati likove ljudi koje je sretala u svakodnevnom životu i koji su živjeli u njenoj sredini.

Komad „Renado, mi nuera grande" (Renado, moja velika snaha), napisan je u eri velike ekonomske krize u svijetu i kod nas. Ona traži da omladina izučava razne zanate i što više pohađa srednje i stručne škole.

‚Shuegra ni di baru buena" (Svekrva nije dobra ni od zemlje) okomljuje se na netrpeljivost u porodici između snahe i svekrve. Raspravlja o socijalnim problemima onoga vremena. „Ožas mijos" (Moje oči), „Tjempos pasados" (Prošla vremena) puni su folklora, istorijskog prikazivanja i sjećanja na život sarajevskih Jevreja.

U pripovijetkama Laure Papo „La paparoza di tijo Kako Montijera" (Pelagonija teče Kakija), „Dulse de rozas" (Slatko od ruže), „Tija Merkada di Jahiel Finci" (Tetka Merkada Jahiela Finci), uglavnom se napada ženidba zbog miraza i u njima oživljava likove naših majki i baka, koji sa velikim strpljenjem podnose sve nepogode što im je život nametao.

Njeni pozorišni komadi su izvođeni u društvu „Matatji" u Sarajevu u originalu na ladino jeziku, a prevedeni na srpskohrvatski jezik izvođeni su u pozorištu u Sarajevu i Beogradu. Oni nisu štampani kao knjiga nego u Jevrejskim novinama i ostali su sačuvani u rukopisu.

Svojim spisateljskim radom je htjela sačuvati od zaborava one kulturne tekovine Sefarada koje su u njima živjele, umirale i nestajale. Ona prilazi sitnom i malom čovjeku sa mnogo simpatija. Tretira socijalne probleme tadašnjega društva i prikazuje sve mane predratnog građanskog društva. Na scenu prenosi život sefardske porodice sa svim njenim krizama, problemima i raspadanjima. Ona naglašava da je radnička klasa nosilac progresa. To je bio razlog da se Bohoreta priklonila svojim radom jevrejskoj radničkoj zajednici „Matatja."

U njenom literarnom radu je bilo realnog sagledanja života, ironije, sarkazma, preko kojih se sagledao život i kazivala istina. Ona je osjećala potrebu da kaže poruke svojoj sredini i auditoriju koji se sastojao od zanatlija, pokućara, radnica, bakala, sitnih trgovaca i ljudi bez egzistencije. Ona je znala da gledaoce prenese u svijet svojih junaka.

Laura Papo (Bohoreta)

Rukopise Laure Papo — Bohorete otkupio je Arhiv grada Sarajeva i nalaze se pod brojem 309 — O LBP — 21.

Pri ocjeni vrijednosti književnog rada Jevreja u Bosni, treba naglasiti da pisci nisu imali nikakvu tradiciju, koja bi im pružala oslonac. Oni su samonikli u svome pozivu.

Avram (Buki) Finci

Napisao je na ladino jeziku dramu u 3 čina „Esperansa" (Nada), prikazanu u radničkom društvu „Poale Cijon" u Sarajevu. Finci je za svoju dramu uzeo motiv iz naše mahale sa socijalnom tendencijom. U njoj se prikazuje ljubav jednog trgovačkog pomoćnika i kćeri njegovog gazde. On dobro poznaje sefardsku sredinu, sve njene mane i vrline. Drama je pretrpana dugim dijalozima iz narodnih pjesama. To je često za publiku bilo monotono i predugo, pa su se glavni motivi i efekti drame gubili u suvišnim pjesmama.

Greška je Fincijeva što je odmah na početku svoga spisateljskog rada počeo pisati dramu, a da se još nije ni upoznao sa dramskom tehnikom.

Isak Samokovlija

Napisao je na srpskohrvatskom jeziku 4 drame. Dramu u tri čina „Hanka" napisao je 1930. g. To je drama velike ciganske ljubavi. Zatim „Plava Jevrejka" 1932. g., drama u 4 čina sa prologom, „On je lud", komad u 3 čina 1935. g., „Fuzija" u 3 čina 1939. g. Od drama štampana mu je samo „Hanka", u izdanju grupe sarajevskih književnika. 1952. g. „Hanka" je filmovana i dugo bila na repertoaru bosanskih kinematografa.

Miroslav Feldman (1899—1978. g.)

Miroslav Feldman rođen je 28. 12. 1899. g. u Virovitici. Diplomirao je medicinu na fakultetu u Beču. Živio je u Sarajevu između dva rata i neposredno poslije oslobođenja Sarajeva 1945. g. Objavio je 6 zbirki pjesama i 10 drama. Drame su mu izvođene u domovini i u inostranstvu (Prag, Beč). Iz Sarajeva preselio se u u Zagreb. Bio je predsjednik „Pen Kluba" Hrvatske.

Najpoznatije su mu drame: „Vožnja", „Zec", „Gospođa Dor", „Profesor Zič", „Na uglu", „U pozadini", „Iz mraka", „Doći će dan".

Zapažene su mu zbirke pjesama: „Iza sunca", „Arhipelag snova", „Ratna lirika", „Pjesme". Štampao je u Sarajevu („Svjetlost"), u Zagrebu (Matica Hrvatska, „Zora", „Glas rada").

Njegova djela su prevedena na njemački, francuski, poljski i češki jezik.

Priče i pripovijetke

Kraće priče i pripovijetke jevrejski pisci počeli su pisati na španskom i na srpskohrvatskom jeziku. Objavljivali su ih u jevrejskim novinama i časopisima.

Dr Isak J. Izrael pisao je kratke priče na španskom jeziku i štampao ih u „Jevrejskom životu". Naslovi njegovih priča su: „Pitom i Ramses", „Tija Saruča", „El finel de la Hevra", La Hevra Kediša", „Šel Kubarim", „Sukot", itd.

Ove je izdavao pod pseudonimom Ben Josef (sin Josefov)

Laura Bohoreta Papo na španskom ladino jeziku napisala je ove priče:

„Dulse de rosas" (Slatko od ruža). U ovoj priči prikazuje tragičnu sudbinu i smrt jedne mlade majke, kojoj je umrlo dijete, i starice majke koja tuguje za umrlom kćerkom. „La paparoza di tijo Kako Montijera", „Dispues de las hadras" (Poslije velikog spremanja), „Dotas" (Miraz). „Tija Merkada di Jahiel Finci" (Tetka Merkada Jahiela Fincija). Ove priče je kasnije i dramatizovala.

Avram Buki Finci (1914—1942. g.)

Štampao je svoje priče sa više uspjeha u „Jevrejskom glasu" u rubrici „Para noće de Šabat". Jezik mu je onakav kakvim su govorili njegovi junaci u svome svakodnevnom životu. Imao je osjećaj za lijepi humor.

„Los sigundos bokados". (Drugi zalogaji) „Jevrejski glas" 1929. g. „In la lokanda" (U lokandi Jevr. glas 1929. g.), „El šabat de tiju Hajim" (Subota teče Hajima), „Las Hadras" (Veliko spremanje) „Saruča i Hamiča".

Na srpskohrvatskom jeziku prvi je počeo pisati kratke priče dr Isak J. Izrael i štampao u „Jev. glasu": „Sličice", „Na izmaku šabata", „Beganova Kavana", „Iz našeg mekteba", „Iz mahale" itd.

Njegove pripovijetke podsjećaju na Čehova.

Jahiel Davida Katan (1915—1942. g.)

Štampa priče u jevrejskim časopisima: Omanutu, Gideonu, u novinama Jevr. životu, Jevr. glasu, Jevr. kalendaru. Najpoznatije priče su: „Na rubu dana", „Njeno putovanje nepoznatom", „Nisim". Ova priča ima autobiografskih podataka, „Moja Sari".

Njegove priče prikazuju što su on i njegovi junaci proživljavali.

Aron Katan (1915—1942. g.)

Najbolje su mu priče: „Neprijatelj plemenita srca", „La pinzitikija" (Četkica), „I mi smo slali djecu na more", „Nepoznatan član plemenitog srca", „Ja sam poeta", „Pozdravno slovo", „Kada nestane neutralnih" itd.

Iz naslova priča se vidi da je tražio teme i inspiracije kod malog čovjeka. Nepoštedna kritika i oštro zapažanje tadanjih prilika bile su karakteristika ovoga talentovanoga pisca.

Ubile su ga ustaše u logoru Jasenovac 1942. g.

Ovi mladi pisci Jahiel i Aron Katan imali su dara, ali su ostali nedorečeni i nedovršeni. Smrt ih je prerano odnijela. Nisu rekli sve što su mogli kazati i što su nagovještavali.

Nisu uspjeli da se razviju do pune zrelosti. Trebalo im je vremena da svoj talenat potpuno razviju i usklade. Zato su ostali nepoznati široj javnosti.

Isak Samokovlija

Piše na srpskohrvatskom jeziku. Ulazi u književnost kao zreo čovjek. On je unio u jugoslovensku književnost do tada neobrađivanu sredinu jevrejsku. Štampao je 6 knjiga pripovjedaka u Beogradu, Sarajevu, Zagrebu i Ljubljani. „Od proljeća do proljeća" 1929. godine, „Pripovjetke" 1936. g., „Nosač Samuel" 1946. g. „Tragom života" 1948. g., „Izabrane pripovjetke', „Gavrijel Gaon". (O njemu opširnije na drugom mjestu ove knjige).

Romanopisci

1) *Isak Samokovlija:* „Behara"

2) *Daniel Nahmijas:* „Golem", „Nema mesta pod suncem", 1954. g. Govori o jevr. familiji na početku okupacije Sarajeva, „Jablanovi", 1959. g., „Razvijano sjeme", 1960. g., „Oganj" 1963. g. Romane su štampali: O. Keršovani, Rijeka, i Beletra, Beograd. U „Ognju" govori o Jevrejima koji su pobjegli iz logora i pridružili se partizanskim jedinicama dijeleći s njima dobro i zlo.

3) *Jakob Nahmijas 1922—1951. g.*

„Oni sa brodova", 1952. g. Izdala „Zora" Zagreb. Roman prikazuje život u jednoj maloj jevrejskoj porodici u Sarajevu od prvih dana okupacije do njenog istrebljenja. Knjiga ima autobiografskih podataka.

4) *Erih Koš*

„Novosadski pokolj", roman, 1961. g. Izdao „Rad" Beograd; „Čudnovata povest o Kitu", izdale Srpska Matica u Novom Sadu i Kultura u Zagrebu 1957. g.

„Zamena", roman, Beograd, 1946. g.

„Kruševački Knez", roman, izdat 1952. g., Narodna knjiga.

„Mešano Društvo", Matica Srpska, Novi Sad, 1962. g.
„Mreže", Svjetlost, Sarajevo, 1958. g.
„Najljepše godine", Nolit, Beograd, 1953. g.
„Prvo lice jednine", Sarajevo, Veselin Masleša, 1963. g.
„Satire", Novi Sad, Matica srpska, 1968. g.
„Snijeg i led", Narodna knjiga, Beograd, 1961. g.
„Taj prokleti zanat spisateljski", Matica srpska, 1965. g.
„Tifo", 1958. g.
„Vrapci van Tea", Nolit, 1962. g.
„Veliki Mag", Beograd, 1952. g.

Erih Koš rodio se 15. aprila 1913. g. u Sarajevu, gdje je svršio i gimnaziju; 1935. g. diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu. Kao student pristupio je naprednom pokretu i bio više puta hapšen, a u toku 1935. g. nekoliko mjeseci bio je pritvoren u logoru u Višegradu. Slijedeće godine Sud za zaštitu države osudio ga je na godinu i po dana zatvora. Po izlasku iz zatvora radio je kao advokatski pripravnik u Sarajevu i Beogradu. Književnošću je počeo da se bavi 1938. g. objavljujući književno-kritičarske priloge u sarajevskom „Pregledu".

U narodnooslobodilačkom ratu učestvuje od 1941. g., boreći se pretežno u Bosni i Crnoj Gori.

Prije rata nalazio se na raznim državnim i društvenim funkcijama: potpredsjednik Komiteta za kulturu vlade FNRJ, načelnik Ministarstva za kulturu, sekretar za prosvjetu i kulturu u Izvršnom vijeću SFRJ. 1950. g. proveo je u diplomatskoj službi u Londonu. Jedan je od osnivača i urednika književnog časopisa „Savremenik" (1955—1960). Od godine 1964—1965. generalni sekretar Jugoslovenske lige za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda. Predsjednik i član uprave Pen kluba Srbije.

Za književni rad E. Koš dobio je sljedeće nagrade: Saveza književnika Jugoslavije za roman „Veliki Mak", 1958. g. Oktobarsku nagradu grada Beograda za zbirku pripovjedaka „Prvo lice jednine", 1964. g. Nagradu kritike nedeljnog lista „NIN" za roman „Mreže", 1968. g. Sedmojulsku nagradu Narodne skupštine SR Srbije za životno djelo.

Za dopisnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti izabran je 21. marta 1974. g., a za redovnog 16. novembra 1978. g.

Poezija

a) Laura Papo na španskom jeziku spjevala je više lirskih pjesama. Najljepše su: „Violetas", „Madres" i „Humanita". Ove pjesme govore o nježnoj i nesebičnoj ljubavi majke prema djeci i ljepoti života s njom, i o ljepoti prirode.

b) *Dr Samuel Romano* (1906—1941. g.) pisao je pesme na srpskohrvatskom jeziku.

Izdao je zbirku svojih originalnih pjesama pod naslovom „Našoj djeci" Čika Samuel. Dječija književnost je oskudijevala u pjesmama. Samuel je, bez sumnje, u punoj mjeri upotpunio tu prazninu. Ovom zbirkom nam se predstavio kao dobar poznavalac dječije duše. Bio je odličan versifikator i sa lakoćom je pisao stihove. Poruka pjesama koje je pisao za djecu je da ljudi na zemlji izgrade carstvo mira, da zavlada među ljudima bratstvo i jedinstvo. Na taj način on ispoljava svoj panhumanistički životni nazor.

Prevodilački rad

a) Dr Isak Samokovlija je preveo sa njemačkog jezika „Graditelje sveta", Štefana Cvajga i „Vjeverice" Feliksa Saltena.

b) Erih Koš preveo je od Getea „Pjesništvo i stvarnost" i „Čudnovatu povest Petra Šlemila" od Šamisoa.

c) Dr Samuel Romano sa hebrejskog jezika je preveo roman Jehude Burle „Njegova mrska žena" i novele Avigdor Hameira. Preveo je više pjesama H. N. Bjalika, A. Milštajna, Benciona Raskina štampane u Antologiji novohebrejske književnosti i Hanoaru i Gideonu. Napisao je 2 monografije o srednjovjekovnim piscima jevrejske književnosti: „Šelomo ben Gabirol", i „Jehuda Halevi".

d) Kalmi Baruh je prevodio sa španskog jezika na srpskohrvatski jezik romane:

Enriko Lareta: „Slava Don Ramira", Beograd 1933. g.

Blasko Ibanes: „Krvava arena".

Hose Eustasio Rivera: „Vrtlog" (roman) Minerva, Subotica. 1953. g.

Armando Palasio Valdes: „Sestra San Sulpisio", Beograd 1930. g.

Miguel de Unamuno: „Španski Misilac".

Miguel de Unamuno: „Don Kihotov grob", 1929. g.

Miguel de Unamuno: „Muškarac od glave do pete", 1928. g.

Miguel de Unamuno: „Kastilja". 1931.g

„Iz novije španske lirike", zajedno sa Fr. Alfirevićem, 1932. g.

Napisao je niz eseja i članaka znalački i dokumentovano, koje je kritika oduševljeno prihvatila i pohvalila. Evo naslova tih eseja: „Majmonides", „Lope de Vega", „Calderon de la Barca", „Gongora", „Španija u književnosti jedne generacije", „O novijem španskom romanu", „Španski mislilac o Španiji", „Aramando Palacio Valdes", „Miguel de Unamuno", „Don Angel Pulido i Klerikalci" „Pozadina španskog problema", „Španski književnici u građanskom ratu Uriel da Costa". Pomenute eseje izdala 1952. g. sarajevska „Svjetlost" u posebnoj knjizi.

(Bibliografske podatke o K. Baruhu daćemo na drugom mjestu ove knjige).

Hajim A. Papo

Hajim A. Papo, rodio se u Sarajevu, gdje je bio rabin i vjeroučitelj. Odlično je znao hebrejski, španski (ladino) i srpskohrvatski jezik. On se bavio prevodilačkim radom. Preveo je sa hebrejskog na ladino jezik nekoliko knjiga. Ove knjige su praktičnoga značaja. One sadrže red molitava koje su se u hramu čitale. Izdao je 1930. godine dva prijevoda pod naslovima: Mahazor de Roš—Hašana i Mahazor de Jom—Kipur. Mahazor znači molitvenik. U njima su se nalazile molitve, koje se za vrijeme pomenutih dana upotrebljavale. 1931. godine izišao je prijevod knjige „Hagada de Pesah". 1932. g. izišao je prijevod zbirke pjesama „Coplas de Purim" (Pjesme o Purimu).

Mnogi ljudi su ove teme obrađivali u raznim varijacijama u prozi i u stihu. Autor se nije nikada potpisivao. Sigurno je da je Hajim Papo prikupio ove pjesme i sastavio zbirku, dodavajući još po koju od svojih originalnih pjesama i štampao ih u štampariji „Menora" u Sarajevu („Menora" se nalazila u današnjoj Titovoj ulici 24).

Za razliku od ovih knjiga koje su pisane na ladino jeziku raši-slovima, knjižara „Menora" počela je izdavati knjige na ladino jeziku, ali latinicom. Štampanje latinicom bilo je čitaocima razumljivije i pristupačnije od raši-pisma.

K r i t i k a

Eli Finci (1911—1980)

Eli Finci je bio novinar i književnik. Istaknuti kulturni i javni radnik. Pozorišni i književni kritičar, esejista i prevodilac. Najviše se bavio pozorišnom kritikom. Iz te oblasti izdao je pet knjiga pod naslovom: „Više i manje od života" i „Posle predstave".

U analizi pozorišnih djela bio je beskompromisan kritičar. Suprotstavljao se svemu što je dogmastko, deklarativno i sektaško. Uvijek je pisao intelektualno poštene i principijelne oglede o književnom i pozorišnom životu. Pokazao je zadivljujuću snagu i hrabrost u žigosanju moralnih i političkih pojava i naravi, koje su na naročite načine postajale prepreka daljnjeg razvoja umjetnosti i kulture. Uvijek se je angažovao samo za narodno. Bio je stvaralac velike erudicije i kulture. On u svaki problem o kome piše ili govori ulazi potpuno spreman, sa mišljenjem kritičara, koje je bilo marksistički utemeljeno. Bio je nepodmitljivi kritičar i oštar analitičar.

Pisao je u književnim časopisima: „Pregled", Sarajevo, „Život i Rad", Beograd, „Zapisi", Cetinje, „Književna Krajina", Banja Luka, „Kultura", Zagreb. Bio je urednik „Brazde", Sarajevo, od decembra 1935. g. do aprila 1936. g. Zatim u novinama „Jevrejski

glas", „Jevrejski život", „Jugoslovenska pošta" iz Sarajeva, „Politika" i „Pravda", Beograd.

Prevodio je eseje sa francuskog i ruskog jezika. Bio je dugogodišnji direktor Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu i stalni kritičar u Jugoslovenskim pozorišnim igrama u Novom Sadu.

Bio je urednik „Borbe", direkor izdavačkog preduzeća „Nolit", glavni urednik najstarijeg beogradskog književnog časopisa „Književnost" (Zajedno sa Dušanom Matićem).

Eli Finci rodio se u Sarajevu 1911. g., gdje je završio gimnaziju. Umro je u Beogradu 1980. g.

Počeo je vrlo rano pisati. Još kao gimnazijalac, objavljuje pjesme i manje priče. Bio je učesnik u narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. godine. Dobio je nagradu Avnoja 1974. g., a Dvadeset sedmojulsku nagradu SR BiH 1979. godine.

Eli Finci bio je veoma rječit čovjek. Uvijek je znao da svoj autorij omađija rječitošću. Najveći dio Fincijevog kritićkog opusa pada u periodu poslije drugog svjetskog rata, koji nije obuhvaćen ovim radom.

UMJETNOST

JEVREJI SLIKARI U SARAJEVU I BOSNI I HERCEGOVINI

U Bosni i Hercegovini živjeli su svega četiri slikara Jevreja, trojica u Sarajevu, a jedan u Banjoj Luci. Za čudo, svi su potjecali od siromašnih obitelji, koje im nisu mogle pružiti ni minimum materijalnih mogućnosti, kako bi mogli bezbrižnije razviti svoj talenat do perfekcije. Provodili su život u vječitoj oskudici. Previše malo je bilo kupaca za slike. No, to nije slikare slomilo, oni su bili nošeni svojim talentom i željom za stvaranjem slikali i tražili svoj put i način da se umjetnički izraze.

Daniel Kabiljo

Daniel Kabiljo (Danilus) rodio se u Sarajevu 6. marta 1894. godine od oca Elijasa i majke Sinjore. Svršio je realku u Sarajevu. Već kao učenik pokazivao je mnogo smisla za slikanje. Njegov nastavnik slikanja uvijek ga je bodrio i hvalio. Kada je završio realku, došao je pred oca sa zahtjevom da želi studirati slikarstvo. Otac, mali trgovčić, niti je imao sredstava, niti razumijevanja za želje, ambicije i naklonost svoga sina.

Zvanje slikara u očima njegova oca bilo je identično sa zvanjem „molera" (bojadžije). Otac je htio da vidi konkretnu i praktičnu korist od studija, a ne da mu sin troši novac i gubi vrijeme za zvanje koje ništa ne donosi. Ipak „La Benevolencija" stipendira Danilusa i šalje ga na studije najprije u Beč, onda u Minhen. Po povratku sa studija 1926. godine vraća se u Sarajevo, gdje ostaje do 1941. g. Poslije hapšenja i zatvora u Sarajevu, ustaše ga odvode u logor Stara Gradiška, a zatim u Jasenovac, gdje je likvidiran 1944. g. Njegov zatočenički broj bio je 3326/44. g.

Danilus je slikao svoj rodni grad i svoj zavičaj. On umije da nađe interesantan motiv, da ga doživi i da ga minucioznom tačnošću, isticanjem svakog i najmanjeg detalja i poteza naslika. On svoje slike ne izmišlja, on svoje likove gleda u čaršiji. To su oni rasni i snažni seljaci sa Romanije, koji brekću od snage i zdravlja. Ili tipovi sa Baš-čaršije, kojima niko ne može pokvariti ili oduzeti njihov orijentalni mir. To su ljudi koji u najvećoj bujici i čaršijskoj galami svoj posao obavljaju u „rahatluku", polako i tiho. Ili su opet one Sefartkinje koje se tužnim melanholičnim izrazima lica mole bogu. Muslimanske i sefardske mahale su ne-

presušan izvor njegovih inspiracija. Folklor je njegova najjača strana. Radio je akvarele, ulja, linoreze, perocrtačke slike, portrete. Poznate su mu slike: „Kiduš", Enterijer velike jevrejske sinagoge u Sarajevu", „Stara Sefartkinja", „Na vodama babilonskim", „Tipovi stare čaršije". Stilizirao je mnoge diplome prilikom jubileja raznih jevrejskih društava u Sarajevu, i ilustrovao mnoge knjige. U svome plodnom radu ostavio je mnogo slika.

Bio je majstor boje, odličan kolorist. Uvijek je slikao vedro, raspjevano. Boje su mu žive, otvorene, pune sunca i mladosti. U logoru je slikao neke crteže zatočenika.

Daniel Ozmo

Daniel Ozmo rodio se u Olovu 1912. godine. Potiče iz siromašne porodice koja je obilovala djecom. Gimnaziju je učio u Sarajevu, Umjetničku školu u Beogradu kod profesora Ljube Ivanovića. Živio sve vrijeme u Sarajevu. Već u roditeljskoj kući osjetio je svu gorčinu života i nepravdu društvenog sistema i poretka. U kući je imao priliku da izgradi svoj napredni životni nazor. Njegove starije sestre donosile su kući naprednu literaturu, (Sara i Hana Ozmo) koju je on naprosto gutao. Kao gimnazijalac, nalazi se u redovima napredne omladine.

Tih i miran, u riječi suzdržan, ozbiljan. Pouzdan i odličan drug, nenametljiv. Mnogo čita i razmišlja. Već kao student on studira rad i slike samo naprednih umjetnika. Od njih uči umjetnički jezik. Oni su mu pokazali put kako će umjetnik preko slike govoriti masi, kako treba da bude tumač njenih osjećanja i raspoloženja. Svojim umjetničkim akcentima Ozmo je ozbiljni i smjeli kritičar vremena i društva u kome je živio i radio. Neustrašivo i smjelo je otkrivao i optuživao nepravdu tadašnjega društva. 1936. godine postavljen je za nastavnika crtanja u Prvoj gimnaziji u Sarajevu. To je upravo ono doba kada su napredni profesori sarajevskih gimnazija nepoštedno poveli borbu protiv reakcije. Mladi Daniel je samo 2 godine bio u toj službi. Poslije dvije godine otpušten je iz službe zbog svog marksističkoga stava. Još kao student u Beogradu upoznao se sa marksizmom i ostao mu vjeran sve do svoje smrti.

Kao student zapažen je svojim početničkim radovima. Kritika ukazuje na snagu koju u sebi krije ovaj umjetnički talenat. Po završetku studija izdao je mapu od dvadeset linoreza nazvanu „Iz bosanskih šuma". Kritika ističe njegovu simboliku. Njegove slike se kreću na liniji realnost, sjećanje, mogućnost i želja.

Ogramno šumsko bogatstvo na rejonu centralne Bosne, koji se prostire od Zavidovića do Olova, kraj gdje se Ozmo rodio i koji je odlično poznavao, inspiriše ga za ovu mapu. Nemilosrdna eksploatacija ne samo šuma, nego snage, zdravlja i svih životnih sokova ondašnjih radnika i seljaka nije mogla ostaviti ravnodušnim ovoga osjetljivog, naprednog i humanog slikara. On je imao srca

da osjeti i oči da vidi svu tu bijedu i nepravdu. Slikao je samo ono što je svaki dan gledao, a to je bila istina. Ta istina je osvajala snagom svoga imperativa, jer je bila upečatljiva i ubjedljiva. Ona je mladom slikaru donosila popularnost i divljenje, ali i strah od novih progona i šikaniranja.

„Splavari", „Capinaši" govore koliko je ovaj mladi umjetnik ušao u psihologiju siromašnih radnika. Uzroke svim patnjama, gladovanju i poniženju svojih omiljenih likova, Ozmo je tražio u postojećim društvenim odnosima. Progresivan slikar davao je oduška svojim humanim osjećanjima. Svoju izgrađenu spoznaju života on je prenosio preko slika, koje vape za slobodom i pravdom.

Osim linoreza i grafika, slikao je akvarele i ulja: „Moja majka", „Hamalin", „Slijepi Sefard", „Mansarda" itd.

1941. godine odveden je u Jasenovac i tamo ubijen 5. septembra 1942. godine. On je slikao i u logoru. Zatočen u Jasenovcu i raspoređen na prisilan rad u tzv. „Keramičku radionicu", Ozmo koristi svaki trenutak za slikanje. On crta lica, ljude, situacije, oživljava sjećanja. Tako je u teškim danima logorovanja nastalo niz crteža i akvarela. Ovi radovi su spašeni 1945. g., kada je došlo do pobune logoraša protiv ustaškog logorskog aparata. Neko je odnio u Zagreb crteže i posmrtnu masku Daniela Ozme, koju je izradio Ozmin prijatelj, akademski vajar Slavko Bril. Poslije rata slike koje je Ozmo slikao u logoru bile su izložene u „Muzeju revolucije" u Sarajevu.

Mladen Iveković, koji je s Ozmom bio u logoru Jasenovac, u svojim zabilješkama iz logora opisuje držanje Daniela Ozme u zadnjim danima života ovako: „Pošao je u smrt onako smjelo i hrabro kako je uvijek kroz život išao".

Daniel je bio slikar koji je sjedinio u svojoj ličnosti poziv umjetnika i dužnost revolucionara.

Josip Levi — Monsino

Rođen u Sarajevu 5. februara 1915. g. Učenik Jovana Bijelića. Traži svoje uzore u Italiji, Francuskoj, Belgiji, Španiji. Izlagao je u Sarajevu i Beogradu. Slikao je tempere, akvarele, ulja.

Kritika je laskavo ocijenila njegove slike. On osjeća i voli boju. Do rata je živio u Sarajevu, a od 1941. g. u Parizu.

Salamon Papo

Salamon Papo rodio se u Banjoj Luci 1910. Poslije svršene gimnazije upisao se u Zagrebu na likovnu akademiju. Odmah po završetku akademije morao se namjestiti kao nastavnik crtanja najprije u gimnaziji u Banjoj Luci, docnije Bihaću, jer je morao pomagati roditelje koji su bili vrlo siromašni. Suviše je bio zauzet časovima u školi, tako da mu je malo ostajalo vremena za pravi umjetnički rad.

Bio je izolovan od većih umjetničkih centara, gdje je likovna umjetnost cvala i davala impulsa mladim talentima. Kada je premješten u Bihać, počinje se više baviti slikarstvom. Prema svojim slikama odnosio se vrlo kritički, vječito je njima bio nezadovoljan. Mnoge slike je započinjao, pa ih opet odlagao za neko vrijeme i ponovo se njima vraćao i upotpunjavao ili ih iz temelja mijenjao. Nedostajalo mu je sigurnosti i odlučenosti. Borio se da u školama raznih „izama" nađe svoje pravo mjesto. Ekspresionizam ga je najviše oduševljavao. Slikao je ulja i akvarele iz okolice Bihaća. Upravo kada se smirio i slikarski dozrio te počeo stvarati kvalitetnije slike, 24. 06. 1941. g., odveden je u logor Jasenovac, odakle se više nije vratio.

Njegovo jedino i najmilije blago, njegove slike, fašisti i ustaše su opljačkali ili uništili.

BIBLIOTEKE

Biblioteke su od uvijek bile rasadnici kulture. Bile su stjecište ljudi koji su bili željni znanja i obrazovanja.

Prva jevrejska ustanova koja je počela sakupljati jevrejske knjige bila je opština. Svaka veća jevrejska opština u Bosni i Hercegovini posjedovala je svoju biblioteku, sarajevska Jevrejska opština posjedovala je lijepu zbirku knjiga. Ona je do konca prvog svjetskog rata (1914—1918). g. brojala oko 800 djela pisanih na hebrejskom jeziku. Preovlađivale su knjige vjersog sadržaja: biblije, talmudi, mnogobrojni komentari midraša, šelota, kabale, itd. Knjige su štampane u raznim gradovima Orijenta, u Jerusalimu i u Italiji. U njoj je bilo dosta vrijednih i rijetkih primjeraka. Bilo je i takvih knjiga koje se više nikada nisu štampale. Ova biblioteka je posjedovala, osim knjiga pisanih na hebrejskom jeziku, još i knjige na ladino jeziku, napisane raši-pismom. Osim toga, imala je i dosta rukopisa.

Pojedinci su, također, posjedovali dosta svojih vlastitih knjiga koje su drugima pozajmljivali. Knjige koje su štampane u inostranstvu bile su dosta skupe, pa mnogi ih nisu mogli ni nabavljati. Zato su to činila razna društva. U Sarajevu je bilo do konca prvog svjetskog rata oko 30 društava. Svako društvo je imalo za potrebe svojih članova zbirku knjiga. Osnivanjem kulturno-prosvjetnog društva „La Benevolencija" sve te male biblioteke fuzionišu se u centralnu biblioteku „La Benevolencije". Akcija prikupljanja knjiga za „La Benevolenciju" naišla je na puno razumijevanje. Pored darovanih knjiga, prešlo se poslije i na kupovanje knjiga. Pored beletristike, u ovoj biblioteci bilo je knjiga iz oblasti nauke, filozofije i umjetnosti. Naročito je bila cijenjena zbirka „Judaica". Sve što je bilo pisano o Jevrejima na bilo kojem jeziku, a do toga se moglo doći, moglo se naći u ovoj zbirci. U ovoj zbirci nalazile su se i neke stare knjige na hebrejskom i ladino jeziku.

Biblioteka „La Benevolencije" brojala je preko 3000 knjiga. Njome su se služili ne samo Jevreji nego i svi građani Sarajeva koji su htjeli i željeli da se njome koriste. Biblioteka je bila stručno vođena, a vodili su je profesori: Eliezer Levi, Jakica Atijas i Hana Ozmo.

Osim ove biblioteke po broju vrlo vrijednih i rijetkih knjiga bila je poznata i biblioteka Srednjeg teološkog seminara u Sarajevu. Ova biblioteka imala je knjige na hebrejskom jeziku, koje se danas više ne mogu naći.

Dolaskom Nijemaca u Sarajevo obje ove biblioteke su uništene i opljačkane. Na pločnike su bacali knjige oni koji nisu bili u stanju da pročitaju ni naslove, a kamoli da se upoznaju sa vrijednosti i sadržajem knjige. Knjige su služile pljačkašima kao materijal za potpalu ili zamotavanje voća i povrća koje se kupovalo na pijacama.

Poslije drugog svjetskog rata, kada je Jevrejska opština u Sarajevu obnovljena i ponovo otpočela s radom, povela se akcija za osnivanjem biblioteke. Ona je nastala prikupljanjem knjiga od preživjelih Jevreja iz Sarajeva i drugih mjesta Bosne i Hercegovine. Fond knjiga se povećava poklonom po koje knjige opštinara. Fond opštinske biblioteke broji danas oko 2.500 knjiga. Ako bismo htjeli po sadržaju sagledati ovu biblioteku, onda bi se moglo konstatovati ovo: U biblioteci ima knjiga beletrističkog, političkog i naučnog sadržaja. Iz oblasti nauke zastupljene su ove struke: psihologija, filozofija, sociologija i istorija. Štampane su u Kelnu, Beču, Berlinu, Frankfurtu i Parizu, s konca XIX stoljeća pa do drugog svjetskog rata.

U biblioteci su zastupljeni i jugoslovenski pisci koji su pisali prozu i poeziju, a svoja djela štampali u Beogradu, Novom Sadu, Zagrebu i Sarajevu.

JEVREJSKA ŠTAMPA U SARAJEVU

Jevrejska štampa odgovarala je potrebama, zahtjevima i ukusu sredine u kojoj je izlazila. Ona je stvarala javno mišljenje kod Jevreja i izgrađivala malog čovjeka. Preko štampe htjelo se politički odgajati i pripremati Jevreje za aktivno učešće u političkom, ekonomskom, socijalnom i društvenom životu opštine, za koju nisu bili do tada pripremani. Zasluga je štampe da je ona znatno doprinijela pravilnom obavještavanju jevrejske zajednice i nejevrejske sredine u zastupanju jevrejskih interesa.

Nejevreji, čitajući jevrejsku štampu, brže su se i pravilnije upoznavali sa Jevrejima, njihovom istorijom, stremljenjima i akcijama. Oni su sa puno povjerenja, razumijevanja i dobre volje pomagali i pokretali akcije među Jevrejima, koje su bile korisne cjelokupnoj zajednici Bosne i Hercegovine. Za realizaciju ovakvih akcija Jevreji pružaju punu moralnu i materijalnu pomoć. Ovo je dokaz kako su Jevreji Bosne i Hercegovine bili spremni da se otvoreno uključe u širu društvenu zajednicu.

Za vrijeme turske vlasti Jevreji Bosne i Hercegovine nisu imali svoje štampe.

„La Alborada"

Poslije austrijske okupacije sarajevski Jevreji počinju 1900/1901.g. da izdaju svoj sedmični časopis. Pojavio se časopis „La Alborada" (Zora), koji je uređivao i u njemu najviše pisao Avram Kapon, doseljenik iz Ruščuka u Bugarskoj. Časopis je pisan na ladino jeziku, raši-slovima. List je donosio informacije o životu Jevreja u svijetu, njihovom jeziku, istoriji i kulturi. Po značaju se ističu članak Zeki eff. Atijasa „La istoria de los Žudios de Bosna" (Istorija Jevreja u Bosni) koji je izlazio u više nastavaka, članak Benciona Moše Pinta „L'avenir de nostros ižos" (Budućnost naših sinova). On traži preorijentaciju naše omladine na produktivna zvanja zanatske djelatnosti i na školovanje. U „Alboradi" su sarađivali: dr Moric Levi, ing. Izidor Sumbul, Daniel Kajon, dr Isak Izrael, prof. Kalmi Baruh, Bernardo Pinto. List je primljen sa mnogo simpatija, ali, na žalost, morao je brzo da se ugasi iz finansijskih razloga. Poslijednji broj je izišao 16. avgusta 1901. g. Svega je izišlo 30 brojeva. Nekoliko brojeva „Alborade" nalazi se u Narodnoj biblioteci u Sarajevu.

Tek 1919. g. počinje redovno da izlazi u Sarajevu prvi sedmični list Jevreja na srpskohrvatskom jeziku. Po svome sadržaju i političkom pravcu to je bio list informativnog karaktera sa izraženom društveno-političkom i kulturno-prosvjetiteljskom tendencijom.

„Židovska svijest"

Ovaj tjednik je izlazio od 1919. g. do 1924. godine. Urednici su bili: Majir Musafija i David Levi (Dale). To je bio kulturno-politički tjednik sa cionističkom orijentacijom.

„Jevrejska tribina"

Izlazila samo 1921. g. Izišla su samo 4 broja. To je bio nezavisan kulturno-politički list. Vlasnik i urednik je bio dr Sumbul Atijas, advokat. List je davao vijesti iz grada i obavještenja o zakonskim propisima. Izlazio je 2 puta mjesečno. Po svojoj političkoj orijentaciji bio je list Jevreja intelektualaca sa izrazito liberalnim i građanskim pogledima na svijet.

„Narodna židovska svijest"

Ovaj list izlazio je od 1. januara 1924. g. do 1928. g. Odgovorni urednik je bio David Levi (Dale). Izlazilo je jednom nedjeljno. Po svome sadržaju i političkoj orijentaciji nastavio je liniju „Židovske svijesti", koji je prestao da izlazi zbog ideološkog i političkog sukoba među bosanskim Jevrejima, do kojega je došlo pojavom sefardskog pokreta.

U „Židovskoj svijesti" i „Narodnoj židovskoj svijesti" bilo je i literarnih priloga, domaćih autora: dr Morica Levija, dr Kalmija Baruha, Danilusa Kabilja, dr Marcela Šnajdera i prevoda jevrejskih pisaca: Šaloma Aša, Nahuma Sokolova, J. Lejb Pereca, Samuela Gordona, L. Feuchtwangera.

„Jevrejski život"

Izlazi jedanput nedjeljno od 28. marta 1924. g. — 1928. g Vlasnik i izdavač bio je Albert D. Kajon, a odgovorni urednik Abo Koen. Pored političkih i društvenih problema, koji se raspravljaju u ovome listu, ima više književnih priloga u njegovom podlistku, koje su pisali dr Isak Samokovlija, dr Isak Izrael, Eli Finci i dr.

„Jevrejski glas"

Izlazio je od 13. januara 1928. g. do 15. aprila 1941. g. Vlasnik, glavni i odgovorni urednik bio je dr Braco Poljokan. Ovaj list je nastao fuzionisanjem „Jevrejskog života" i „Narodne židovske svijesti".

Ubrzo Benjamin Pinto preuzima uredništvo „Jevrejskog glasa". On uvodi nove i mlađe saradnike. Osim Jevreja, u listu sarađuju i nejevreji, kao npr. Tihomir Đorđević, Jovan Palavestra, Vera Škurla Kijić, Jorjo Tadić, Borivoje Jevtić, Tin Ujević, Stanislav Vinaver i drugi.

Vrlo često se javljaju od Jevreja i dr Kamhi Baruh, dr Marcel Šnajder, Eli Finci, Eliezer Levi, Avram Pinto, dr Samuel Kamhi, Moni Finci, dr Ješua Kajon, dr Paulina Alabla, Dača Alkalaj iz Beograda.

Pojavom Sefardskog pokreta dolazi do intenzivnijeg pisanja o kulturnoj prošlosti Sefarada. Sa kritičkim prikazivanjem sefardskoga duha jača i raste osjećanje vlastite vrijednosti sefardskom čovjeku.

Ovaj list je učestvovao u društvenom i političkom životu svoje šire jugoslovenske zajednice. Uveo je i nove rubrike o pozorišnom životu, o sportu, o unutrašnjoj i spoljnoj politici zemlje. Vrlo je bio zanimljiv prilog na španskom jeziku „Para noći di Šabat" (Zapisi za subotu).

Može se slobodno reći da nije bilo nijedne jevrejske kuće u kojoj se nije čitao „Jevrejski glas". List je bio jeftin i, prema tome, svima pristupačan.

Saradnici su radili besplatno. Kada je list dolazio u finansijsku krizu, odmah bi se vršile sabirne akcije i kriza riješila.

Urednici:

Abraham Kapon

Rodio se u Ruščuku 1853. g. Živio je u Ruščuku, Nikopolju, Plevni, Sofiji, Varni, Carigradu, Ploeštiju i Sarajevu. Česte promjene njegova stanovanja odraz su jednog burnog života, punog dinamike, pouzdanja i vjere u sebe. Stekao je veliko životno iskustvo i znanje o svim sredinama kroz koje je prošao.

Bio je rabin, pjesnik, propovjednik, pisac drama i urednik „La Alborade". Vrlo aktavan u svim jevrejskim zajednicama u kojima je radio. Stalno se borio protiv vjekovnih predrasuda, stalno je tražio progres i sve ono što je novo. Isticao se iznad svojih savremenika svojom kulturom.

U Sarajevo je došao 12. maja 1900, gdje je ostao do kraja svoga života. Umro je u 77. godini života 21. septembra 1930. god.

Objavio je dvije zbirke pjesama 1922. god. u Beču, „Poezijas" i „Versifikation de los versos de Salamon" na španskom jeziku. Kapon je pisao stihove s nevjerojatnom lakoćom i vještinom. Nje-

gove pjesme sadrže misli moralno-didaktičkog karaktera, zatim epigrame. One su se učile napamet i često citirale.

Njegove pjesme „Versifikation" su prepjevi Salamonovih pjesama sa hebrejskog na španski jezik.

Poslije svoje smrti ostavio je sedamnaest neobjavljenih rukopisa, koji su nestali u drugom svjetskom ratu.

Benjamin (Teodor) Pinto

Bio je dugogodišnji urednik „Jevrejskog života" i „Jevrejskog glasa". Rođen je u Sarajevu 1. 4. 1905. g., gdje je završio klasičnu gimnaziju. Studirao pravo u Beču i Zagrebu. Posvetio se novinarstvu. Posjedovao je sve osobine rođenog novinara; neposrednost, i komunikativnost u kontaktu s ljudima, inventivnost, sposobnost brzog pisanja, logičko zaključivanje i prirodnu inteligenciju.

Naročito su bili zapaženi njegovi uvodnici iz političkog i ekonomskog života, a isto tako i feljtoni iz književnosti i opšte kulture, u kojima se ogleda zrelost i stručnost ovoga mladog i naprednog čovjeka. Njegova društvena kritika je uzorna, načelna i živo okrenuta stvarnosti. Dosljedan, požrtvovan, progresivan i ubjedljiv sadržajem. Stvaralac konstantnog javnog mjenja. Stalno je bio aktuelan, jer je obrađivao teme dana.

Njemu se ima zahvaliti što su „Jevrejski život" i „Jevrejski glas" stekli ugled dobro uređivanih i zanimljivih tjednika, čiji je tiraž stalno rastao do rata. B. Pinto poginuo je u toku narodnooslobodilačkog rata.

Jevrejski tjednici su izlazili u tiražu od 3.000 primjeraka. Pretplatnici su bili stalni. Njima se list dostavljao poštom. Osim toga, oni su se prodavali u svim sarajevskim trafikama. Imao je pretplatnike u Zagrebu, Beogradu, Nišu, Skoplju i Bitolju. Čitali su ih Jevreji i nejevreji.

Mavro Grosinger

Mavro Grosinger rodio se 1902. g. u Rabe Lisko (Galicija). Ime oca Hajim, majke Rahela. Gimnaziju završio u Sarajevu. Umro je u Sarajevu 1927. g.

Za vrijeme studija prava počeo se baviti novinarstvom. Već tada zapažen je i cijenjen među sarajevskim novinarima, što će docnije uticati da se sasvim posveti publicisti. U novinarskom pozivu stekao je vidna priznanja. Njegove zasluge su isticali ne samo njegove kolege novinari, nego i čitalačka publika i kritika. Svi su naglašavali njegov temperament, marljivost, tačnost i radoznalost da prvi stigne do vijesti, da im dade pravilan i siguran komentar i da psihološki zadovolji svoje čitaoce.

Njegovi su članci bili nestrpljivo očekivani. Poznavanje stranih jezika omogućavalo mu je da izravno prati prilike u svijetu i da

njima informiše svoje čitaoce. Majstorski je vladao perom. U 21-oj godini života on je član redakcije „Sarajevskog dnevnika" i „Jugoslovenskog lista". Isto tako dobro je sarađivao u redakcijama sarajevskih jevrejskih listova „Židovska svijest", a potom u „Jevrejskom glasu".

Bio je aktivni jevrejski omladinac. Volio je sport i širio ga među jevrejskom omladinom. Intenzivno radi u „Bar-Kohbi", sarajevskom sportskom društvu.

Abo (Albert) Kohen

Rodio se u Mostaru 1896. g., gdje je svršio gimnaziju. Ustaše su ga ubile u Mostaru 1941. g. Na Spomen-groblju u Mostaru podignuta je ploča sa njegovim imenom.

Odmah po završetku mature dolazi u Sarajevo, gdje ostaje do pred sâm drugi svjetski rat.

Bavio se novinarstvom. U tome poslu postigao je zavidan uspjeh. Bio je vrlo marljiv i dobar informator svih političkih i dnevnih zbivanja Sarajeva i Bosne. Bio je dopisnik beogradske „Politike", „Večernje Pošte" i „Jevrejskog glasa", koji su izlazili u Sarajevu.

Dr Samuel J. Romano

Čim je završio studij, zaposlio se u Zagrebu kao jevrejski javni radnik i novinar. U Zagrebu je bio urednik „Haaviva" dječijeg vaspitnog mjesečnika, koji je izlazio u Zagrebu od 1932—1940. g. Stalni saradnik, a neko vrijeme i urednik „Židova", nedjeljnog kulturno-političkog lista. Stalni je saradnik časopisa „Hanoara" i „Gideona", koji su izlazili u Zagrebu. Stalni je dopisnik iz Zagreba „Jevrejskog glasa" i „Jevrejskog života", koji su izlazili u Sarajevu. Urednik je Dječije strane u „Jevrejskom kalendaru", koji je izlazio u Beogradu.

Jakob Maestro

U predratnom Sarajevu Jakob Maestro svojim radom bio je naročito uvažen i poštovan i stekao je visoki ugled.

J. Maestro je bio nemirnog tragalačkog duha. Obilovao je svježinom i neposrednošću. Napisao je više članaka iz jevrejske istorije i književnosti. Bio je neko vrijeme urednik „Jevrejskog glasa" u Sarajevu i saradnik „Židova", „Hanoara" i „Jevrejskog kalendara" u Zagrebu.

Njegove napise uvijek sretamo prilikom svečanih brojeva pomenutih glasila.

Davao je kratke, dobro odabrane i upečatljive logičke informacije, koje su rado čitane i prepričavane.
Odveden je u Jasenovac. Ljubo Miloš ga je na očigled svih postrojenih jevrejskih logoraša kamom zaklao 1941.g.

Spomenice

Osim časopisa i tjednika, Jevreji u Bosni su izdavali još nekoliko spomenica, koje su sadržavale značajne priloge o životu i redu jevrejske zajednice Bosne, a imale su istorijsko-naučni karakter.
Pod uredništvom Stanislava Vinavera 1922. g. izlazi Spomenica „La Benevolencije". Ova spomenica je izašla povodom 30-godišnjice „La Benevolencije". Ona sadrži, osim prikaza o radu „La Benevolencije", nekoliko književnih prikaza, izbor sefardskih romansi i poslovica, veći broj fotografija raznih likova Sefarada iz Bosne.
Spomenica Majmonidesa izašla je 1935. godine povodom 800. godišnjice njegova rođenja u izdanju „La Benevolencije". U Spomenici se nalaze članci: dr Morica Levija „O proslavi u Kordovi" (rodnom mjestu Majmonidesa), kao i članak o Majmonidesovoj ličnosti, dr Kalmi Baruh piše članak „Španija u doba Majmonidesa", dr Leopold Fišer „Književni rad Majmonidesa i njegovo značenje", dr Isak Samokovlija prevodi jedno pismo o Majmonidesu, Jakov Maestro prevodi poslanicu koju Majmonides upućuje Jevrejima u Jemenu, dr Lavoslav Šik prikazuje bibliografiju Majmonidesa.
Povodom 50-godišnjice Aškenadske opštine 1930. g. ing. Oskar Grof uredio je Spomenicu ove opštine. U njoj se govori o istorijatu i radu Aškenaske opštine, kao o ličnostima predsjednika dr Morica Rofkopfa, potpredsjednika Bernarda Klajna i nadrabina dr Samuela Vesla.
1930. g. izlazi Spomenica Sefardske opštine u Sarajevu prigodom osvećenja novog hrama. U Spomenici se govori o istoriji ove opštine od dolaska Jevreja u Sarajevo pa do izgradnje velikog Sefardskog hrama u JNA ulici, danas Radnički univerzitet „Đuro Đaković".
1933. godine „La Benevolencija" i beogradska „Potpora" izdaju svoj Godišnjak na 312 stranica sa vrlo interesantnim člancima.

DRUŠTVA

Svi pokretači i osnivači jevrejskih društava u Sarajevu nisu bili ni svjesni da otpočinju jednu veliku kulturnu akciju koja će imati snažan plodan odraz ne samo u njihovom uskom jevrejskom krugu nego i u sredini u kojoj su živjeli.

Do konca prvog svjetskog rata u Sarajevu je osnovano oko 30 raznih društava. Većina tih društava imala je jednake, ili vrlo slične ciljeve, uglavnom su preovlađivali humano-karitativni ili socijalni momenat. Uzmu li se u obzir teške ekonomske prilike pod kojima je većina Jevreja tada živjela, veliki broj djece u siromašnim familijama, grupisanje oko dvije-tri zanatske radnje, velika konkurencija, nemogućnost zapošljavanja, neodlučnost i strah da se ode od kuće i traži bolja i sigurnija egzistencija, uslovljavali su nicanje tako velikog broja društava. Radijus djelovanja tih društava bio je uzak, često ograničen samo na nekoliko ulica ili samo na jedan kvart u gradu ili slično. Većina ovih društava nastajala je kao plod dogovora uskog i malog broja ljudi, „dobrog srca i izdašne ruke", a ne jedne smišljene i opšte narodne akcije. Ta društva u početku nisu imala ni svojih statuta, ni čvrsto postavljenih ciljeva i programa. Njihova aktivna djelatnost nije bila konstantna, nego povremena i varijabilna, ovisila je o raspoloživim novčanim sredstvima. Pokretači tih društava bili su ujedno i najizdašniji prilagači dobrovoljnih priloga i mecene. Na taj način nastao je najveći broj jevrejskih društava.

Među svim jevrejskim društvima svakako je najznačajnije i najuglednije:

„La Benevolencija"

Ovo je društvo osnovano 12. januara 1892. godine. Tada je sačinjen i potpisan prvi zapisnik o osnutku društva. Potpisivači su bili vrijedni i sposobni ljudi. Oni su bili voljni da cjelokupan rad vode duži niz godina i da na sebe preuzmu i svu odgovornost za njegov uspjeh. Zanos i želja da svojim radom nešto učine i drugome pomognu nadograđivali su i jačali njihovu svijest. Zapisnik su potpisali: Ašer Alkaloj, Salomon Albahari, Rafael Majer Altarac, Ezra Rafael Atijas, Izahar Z. Danon, Avram Sadić Levi, Leon Juda Levi, Jozef M. Izrael, Aram Isak Papo, Bernardo Pinto, Ješuva Daniel Salom, Avram Daniel Salom.

Prvi predsjednik je bio Izahar Z. Danon, potpredsjednik Avram Sadić Levi, tajnik Bernardo Pinto, blagajnik Ašer Alkalaj. Čim je društvo osnovano, tražio se način da se ono što brže i više popularise. Pozivaju se širi slojevi Sarajlija na saradnju. Program se prilagođuje potrebama i zahtjevima vremena. „La Benevolencija" postaje lokalno društvo sa humanitarno-karitativnim ciljem čije se djelovanje svelo samo na Jevreje Sarajeva, a od 1908. godine proširuje svoje djelovanje i rad na sve Jevreje Bosne i Hercegovine. Odmah poslije osnivanja društvo je uputilo apel javnosti, koji citiramo: „Svako ko želi i hoće da sebi osigura budućnost, da nauči zanat ili da pohađa školu, a za to nema sredstava, neka se prijavi „La Benevolenciji". Ona će svakoga potpomagati u stvaranju i obezbjeđenju njegove egzistencije".[40]

„La Benevolencija" spremno prihvata zadatak da školuje mlade talentovane Sefarde. Školovani su tada samo muškarci, rijetko su tada pohađale djevojke srednje škole. To je ujedno i doba slanja prvih naših ljudi na studij u Beč, Grac, Prag. Na taj način, zahvaljujući „La Benevolenciji", došlo je do prvog kola intelektualaca sa akademskim kvalifikacijama. To su naši prvi i najstariji ljekari, inženjeri, sudije, advokati, profesori itd. Oduševljenje kojom je čitava zajednica Bosne i Hercegovine primila i prihvatila prvu inteligenciju bilo je izuzetno veliko. To je davalo „La Benevolenciji" podstreka i hrabrilo je za još intenzivnije nastavljanje rada.

Stvaranjem Jugoslavije, prestaje „La Benevolencija" slati studente u Beč, Grac, Prag; oni su većinom upućivani na fakultete u Zagreb i Beograd.

„La Benevolencija" je forsirala:

1) slanje pitomca i stipendirala ih u izučavanju deficitarnih struka (nastavnika, učitelja, profesora, muzičara, slikara, nautičara, novinara, geodeta, veterinara, agronoma, finansijskih, hemijskih i tekstilnih stručnjaka).

2) Izdavanje udžbenika i priručnika iz jevrejske istorije, književnosti i filozofije.

3) Osnivanje jedne izdavačke ustanove koja će izdavati prijevode najpoznatijih jevrejskih autora u svijetu na polju beletristike, nauke, filozofije i umjetnosti. Na taj način htjelo se njihovo djelo učiniti dostupnim širem krugu naše čitalačke publike, koja ih nije mogla u originalu čitati.

4) Izdavanje rječnika i gramatike hebrejskog jezika.

5) Pokretanje jevrejske štampe i publicistike. Stvaranje dobrog visokoobrazovnog žurnalističkoga kadra.

6) Osnivanje teološkog seminara.

7) Osnivanje Jevrejskog muzeja.

8) Otvaranje doma učenika u privredi.

9) Stvaranje solidnog privrednog kadra i upućivanje omladine u produktivna zvanja i zanimanja.

10) Političko-državljansko vaspitanje Jevreja.

---

[40] Spomenica — La Benevolencija 1924. str. 3.

U razdoblju od 1923—1933. godine „La Benevolencija" je izvršila fuzionisanje i integraciju velikog broja jevrejskih društava sa istim ciljevima. „La Benevolencija" je postala opšte jevrejsko i centralno reprezentativno društvo svih Jevreja Bosne i Hercegovine. U tome periodu dolazi i do osnivanja biblioteke, prikupljanja i sređivanja sefardskog folklora, a posebno romansi.

„La Benevolencija" je povela akciju da se veliko blago istorijske građe o Jevrejima, koje se nalazi u Dubrovačkom državnom arhivu, počne istraživati i proučavati. Kako bi ovaj rad bio mnogo olakšan kada bi se snimili razni spisi, isprave i dokumenti, koji se odnose na Jevreje naših krajeva. „La Benevolencija" je u sporazumu sa upravnikom Državne arhive u Sarajevu Branimirom Truhelkom priložila veću sumu novca, koja je arhivi još bila potrebna za nabavku fotoaparature. Pomoću naručenog instrumenta mogli su se fotografisati i umnožiti dokumenti, koji su važni za naš istorijski naučni rad.

„La Benevolencija" je izdala kao svoju prvu naučnu publikaciju rad dr prof. Jorja Tadića.

„La Benevolencija" je učestvovala u svim akcijama za osnivanje Šumarskog i Rudarskog fakulteta u Sarajevu. Materijalno je pomagala sve akcije za osnivanje pozorišta u Sarajevu, bila član utemeljivač društva „Zmijanje", Narodnog univerziteta, sarađivala sa Narodnim odborom za hitnu pomoć nevoljnim, pomagala ciljeve Crvenog krsta, školske fondove nekih škola i mnoge druge dobrotvorne akcije.

Na Trgu opere u Berlinu 10. maja 1933. g. spaljene su sve knjige jevrejskih pisaca, umjetnika i naučnih radnika. Sve ono što se nije identifikovalo sa ideologijom nacional-socijalizma bilo je spaljeno.

U vremenu kada se spaljuju knjige jevrejskih pisaca i sve ono gdje se spominje ime Jevrejin, „La Benevolencija" je počela 1924. godine prvim izdanjima: 1924. g. Spomenica La Benevolencija, 1933. g. Godišnjak, Spomenica Majmonidesa 1935. g., Knjiga Jorja Tadića 1937. g. Jevreji u Dubrovniku, a svojim znatnim prilozima omogućila je štampanje pripovjedaka Isaka Samokovlije. Okupacijom Sarajeva prestaje svaki rad „La Benevolencije".

„La Benevolencija" je ispunila želje i očekivanja njenih osnivača.

„Lira"

Pored „La Benevolencije", jedno od najznačajnijih jevrejskih društava bila je „Lira", pjevačko društvo sefardskih Jevreja.

„Lira" je okupila sve Jevreje Sarajeva bez obzira na njihovu društveno-ekonomsku pripadnost i postaće žarište njihovog vokalnomuzičkog obrazovanja. Glavne svoje zadatke i njegovanje pjesme i muzičke kulture, radi kojih je „Lira" osnovana, neće nikada zanemariti, niti napustiti.

„Lira" je osnovana 1901. godine. Imala je svoja pravila, prostorije i hor. Lira je nevjerojatno brzo rasla i napredovala. Ona odmah skuplja muške i ženske pjevače i stvara mješoviti hor. Da bi mogla finansijski izdržati, morala je njegovati svjetovnu i sinagogalnu pjesmu. Praznicima i subotom hor je nastupao u hramu, godišnje je davao po nekoliko koncerata i priredaba.

Prvi predsjednik „Lire" bio je Leon Finci (1901. g.) Ostali predsjednici su bili: Albert Kajon, dr Erza Kajon, dr Rafael Papo, dr Salamon Konforti.

„Lira" je imala i svoje dirigente. Oni su slovili kao najbolji u Sarajevu. Prvi i počasni dirigent „Lire" bio je Kosta Travanj, zatim slijede Ljubo Bajac, Beluš Jungić, a od 1930. g. Alfred Podres. Kada se radilo o dirigentima, „Lira" je uzimala one koji su bili najbolji, ne gledajući na njihov nacionalni sastav. Njoj je bilo stalo da sačuva ugled.

Prve repertoare sačinjavali su: Pač, Marinković, Bojić, Binički, Ostojić, Novak, Ružić. Poslije će doći Verdi, Tolinger, Stevan Mokranjac, Vagner, Hluka. Dirigenti su i sami uglazbili neke sefardske romanse, kako su one pjevane u tadašnjem Sarajevu. Zatim su ih stavljali na repertoar. Poslije nekoliko uspjelih koncerata u Sarajevu, „Lira" priređuje koncerte i u tadašnjoj bosanskoj provinciji. 1906. g. „Lira" daje koncerte u Travniku i Zenici, 1910. g. u Višegradu i Travniku. Njeni koncerti su bili kulturni doživljaji i za samo Sarajevo, a kamoli za bosansku provinciju.

„Lira" je sarađivala sa srpskim pjevačkim društvom „Sloga", hrvatskim pjevačkim društvom „Trebević", tadašnjim muslimanskim pjevačkim društvima a i radničkim društvom „Proleter". S njima je održavala vrlo dobre veze i kontakte, izmjenjivala partiture, pozajmljivala pjevače prilikom reprezentativnih koncerata i dogovarala se o repertoaru.

Rad „Lire" postepeno prima i šire oblike, Njeno djelovanje prelazi okvire tadanje Bosne i Hercegovine. Spomenućemo nezaboravne kontakte „Lire" sa Srpsko-jevrejskim pjevačkim društvom iz Beograda i dočekom ovoga u Sarajevo 1912. g. dolazi do posjete Srpskojevrejskog pjevačkog društva iz Beograda Sarajevu.

Za vrijeme rata od 1914. do 1918. godine zamro je svaki rad „Lire". Do sazivanja Glavne skupštine „Lire" u cilju obavljanja njenog rada dolazi 1. januara 1919. godine. Idućih nekoliko godina proteći će u jačanju organizacije društva, okupljanju članstva i izradi plana rada. Odnos između „Lire" i ostalih pjevačkih društava u Sarajevu postaje sve tješnji i srdačniji. „Lira"sudjeluje sa nejevrejskim i oficijelnim priredbama koje su bili zajedničke za sve građane. O „Liri" se sve više piše i govori i njen rad biva sve više zapažen. Vokalni koncert, koji je, 19. maja 1921. godine priređen bio je prema pisanju sarajevske štampe, jedan od najboljih koji je u ono vrijeme bio održan u Sarajevu.

„Lira" proslavlja svoj 25-godišnji jubilej 1926. godine 1. i 2. aprila. Tom jubileju prisustvovali su predstavnici svih pjevačkih društava i kulturnih ustanova iz Sarajeva, kao i pjevačko društvo „Dub-

rava" iz Dubrovnika i „Kolo" iz Zagreba, Jugoslovenskog pjevačkog saveza iz Beograda i Hrvatskog pjevačkog društva „Lisinski" iz Zagreba.

Branislav Nušić, tadašnji upravnik Sarajevskog pozorišta, pisao je „Četvrt veka istrajne ljubavi prema pesmi, plemenitom izrazu čovečije duše i osećanja osobina koje je vazda krasila jevrejski narod, uvek pristupačan kulturnim pokretima i umetničkim sklonostima. „Lira" danas proslavlja ne samo jedan datum svoje intimne istorije, već beleži i jedan datum naše opšte kulturne istorije. Čast „Liri".

Poslije svoga koncerta u Sarajevu 1928. godine, „Lira" sprema svoju turneju po Makedoniji. Pjesmom hoće da uspostavi vezu sa južnosrbijanskim Jevrejima. Od 6. do 14. juna 1928. godine „Lira" je dala koncerte u Nišu, Skoplju, a onda u Solunu. „Lira" posjećuje Beograd 17. juna 1931. i time uzvraća posjetu Srpsko-jevrejskom pjevačkom društvu od godine 1912. Štampa prijestolnice posvetila je „Liri" lijepu pažnju. Koncertu u Beogradu prisustvuju kompozitori čija su se djela na koncertu izvodila: Slavenski i dr Miloje Milojević. Tom prilikom „Lira" je primila vijenac od Akademskog pjevačkog društva „Obilić", Album od Jugoslovenskog pjevačkog saveza, diplomu počasnog člana Prvog beogradskog pjevačkog društva i srebrni vijenac od cijele jevrejske zajednice Beograda. Na listovima su ugravirana imena svih jevrejskih društava i ustanova u Beogradu.

„Lira" 14. juna 1931. godine priređuje koncerat u Bečkereku, današnjem Zrenjaninu, a 17. juna u Subotici, 18. juna u Novom Sadu. Na ovome putu bila je u Vinkovcima, a u Đakovu 2. maja 1933. bio je posljednji koncerat „Lire". Od tada stagnira rad „Lire" dok nije sasvim prestao 1941. g. dolaskom Nijemaca u Sarajevo.

„Ezrat Jetomim", Dobrotvorno društvo
(Društvo za pomaganje siročadi)

Početkom 20-og vijeka Jevrejska zajednica u Sarajevu naglo je rasla po broju svojih opštinara. Socijalna struktura njenih članova bila je vrlo raznolika i neujednačena. Od ljudi bez ikakvoga zvanja, preko nosača, kafedžija, zanatlija sa primitivnim sredstvima za proizvodnju, od industrijalaca, od prodavača košpica i kikirikija pa do grosista manufakturne i kolonijalne robe, bio je vrlo veliki i vidan raspon. Imućniji su predstavljali manji dio sarajevskih Jevreja.

Socijalni rad u okviru jevrejske zajednice ima dugu tradiciju. O njega se Jevrejska zajednica nije nikada oglušila, niti ga zanemarila.

U njenom okviru su radile sve jevrejske institucije u opštini: kulturne, sportske, muzičke itd. Docnije se razgraničavaju funk-

cije i djelovanja tih društava. Ona maksimalnu pažnju poklanjaju onim granama svoje djelatnosti gdje su pokazala najveće rezultate.

Ljubav prema čovjeku, solidarnost, plemenitost i široko razumijevanje tuđih potreba i nevolja bile su predmet stalnih razmišljanja i preokupacija naših opštinara. Jevreji su poklanjali naročitu pažnju značaju i važnosti socijalnih problema i vodili brigu kako da se ovi ublaže i uklone.

Drugu mnogobrojnu grupu opštinara sačinjavali su ljudi bez egzistencije, opterećeni mnoštvom članova porodice koji su često bili u očajnoj materijalnoj situaciji, prisiljeni katkad da prošnjom i milostinjom održavaju život. Preko 2000 lica bilo je bez sredstava za život.

U Republičkoj privrednoj komori u Sarajevu postoji registarska knjiga iz tadašnjeg vremena s nazivom, „Hamalen", u kojoj je bilo upisano 24 Jevreja, od ukupno registrovanih 370. što odgovara učešću oko 6%.

Treći sloj opštinara bili su oni koji su izučili zanate. Oni su se uglavnom svi manje-više kretali u krugu 2—3 zanata. To je dovodilo do stvaranja konkurencije. Konkurencija je bila vrlo velika. Radnik tada nije bio zaštićen nikakvim zakonima, niti je bio osiguran. Radilo se do iznemoglosti, a jedva da se sastavljao kraj s krajem. Djece je bilo mnogo. Ona su bila neishranjena, nerazvijena, rahitična i anemična. Malo se vodilo brige o vaspitanju i obrazovanju te djece. Ona su redovno slana na zanat. Bilo je mnogo djece koja nisu svršila ni školu, ni zanat. Takva djeca su predstavljala pravi socijalni problem.

Prvi svjetski rat je ovaj problem još više zaoštrio. Mnogi roditelji koji su otišli u rat nisu se više vratili svojim kućama. Djeca su ostala bez svojih hranitelja. Javlja se problem napuštene djece. Ovaj problem nije značio samo opasnost za društvo kome su djeca pripadala, nego je bio i najteža optužba toga samoga društva.

Problem ratne siročadi nije se smio i dalje odgađati. Na inicijativu mladih opštinara dolazi do osnutka društva „Ezrat Jetomim" sa ciljem okupljanja ratne siročadi i zapuštene jevrejske djece iz Sarajeva. Osnivanjem ovog društva prvi put se prišlo planskom rješavanju problema koji su se ispriječili u svoj svojoj silini. Ovome problemu trebalo je prići ne samo sa karitativnog stanovišta, nego i sa ekonomskog, socijalnog i psihološkog. Trebalo je sagledati socijalno-ekonomsku strukturu ne samo Jevreja u Bosni nego i ostalog življa, pa tek onda upućivati svoje štićenike u pravcu potrebnih i korisnih profesija za čitavu zajednicu. Zato su bila potrebna ogromna sredstva, širok program i rad. Pošto se problem više nije mogao odgađati, prešlo se na ublažavanje i olakšavanje nevolje, gdje je ona bila najveća i gdje se javljala sa rođenjem

djeteta. Bilo je slučajeva da bijeda i nevolja nisu uopšte izbivale iz kuće. Učiniti pitomca „Ezrat Jetomima" korisnim i produktivnim članom društva značilo je isto koliko i riješiti njegov lični — ekonomski i društveni problem. „Ezrat Jetomim" je htio da valjanim odgojem osposobi mladog čovjeka za bolji život od onoga što ga je do tada imao, da se stane na put prosjačenju koje ponižava i čovjeka i društvo, da zapuštenoj djeci pruži punu pomoć osposobljavajući ih zanatima i školama za korisne članove zajednice.

Društvo „Ezrat Jetomim" je davalo mjesečne potpore i stipendije, vršilo besplatne ljekarske preglede svojih članova, kupovalo lijekove, knjige i odijela na početku školske godine, otvorilo svoju menzu. Cilj je bio sagraditi dom, u kome će zapuštena djeca i siročad naći nadoknadu za toplo roditeljsko ognjište, da pitomci, rukovođeni najboljim jevrejskim pedagozima toga vremena, razviju sve svoje sposobnosti i snage u korist zajednice. Osnivač i doživotni predsjednik bio je Ham Bohor Moše Maestro.

„Ezrat Jetomim" je osnovan odmah poslije prvog svjetskog rata, a prestao sa svojim radom 1941. g. okupacijom Sarajeva.

„Bikul Holim"

Društvo za posjetu bolesnika osnovano je 1730. godine. Posjeta bolesnika je jedna od mnogih društvenih obaveza, kojoj su Jevreji dali religiozno obilježje. Jevrej ne smije biti ravnodušan ako mu se razboli susjed ili prijatelj. Njegova je dužnost da ga obiđe bez obzira na rasu, vjeru, imovno stanje. Jevrejinu su svi ljudi jednaki kada su u nevolji. Topao lični kontakt umiruje bolesnika zbog saznanja da u teškim trenucima ne pati sâm. God. 1880. osnovano je društvo za pomaganje bolesnika, „Socijedad de vižitar doljentos". Ova društva su prestala sa radom kada su se fuzionisala sa materijalno jačim društvima istog cilja.

„La Humanidad"

Kada je rad „La Glorije" počeo da stagnira usljed velike ekonomske krize kod nas i njeni prihodi da naglo opadaju, naše radnice i siromašne učenice u privredi ostale su neko vrijeme bez ikakve pomoći i bile prepuštene same sebi. Ovo nemoguće stanje dalo je povoda našem najuglednijem ženskom udruženju „La Humanidad" da preuzme brigu oko ženskog šegrtskog podmlatka, njegovog smještanja i nadziranja. To će više povezati ovo društvo sa „La Benevolencijom".

Na taj način od sada se više posvećuje pažnja podizanju ženskog privrednog podmlatka i ozdravljenju socijalnih prilika. Predsjednica „La „Humanidad" je bila Ilka Bem.

„La Glorija"

Ovo društvo je osnovano 1903. godine. Prvi predsjednik je bio Hadži Leon Alkalaj i ovu dužnost je obavljao do 1914. U početku je društvo materijalno slabo stajalo. Da bi moglo vršiti svoje obaveze, priređivana su sijela, a prihod je išao u korist „La Glorije". Kasnije su održavane narodne zabave i veća sijela sa programima, sa recitacijama, pjevanjem i pozorišnim komadima A. Kapona, Laure Papo Bohorete i drugih. Ove priredbe su donosile veće prihode i tako se stvarala sigurnija baza za proširene djelatnosti. Tako je „La Glorija" finansijski stala na čvrste noge.

Cilj „La Glorije" je bio pomaganje siromašnih jevrejskih udavača, skupljanje sredstava za djevojačku opremu i skupljanje novaca za miraz („la dota"), kako ne bi nijedna siromašna djevojka ostala neudata. Osnutak „La Glorije" oduševio je jevrejske mase u Sarajevu, „La Glorija" je postala najjače jevrejsko društvo u Bosni i po broju saradnika i po broju simpatizera, i to ne samo među Sefardima nego i među Aškenazima. „La Glorija" je uživala simpatije i mnogih nejevreja, visokih činovnika i političara. Hadži Leona Alkalaja je naslijedio advokat dr Samuel Atijas, a ovoga dr Samuel Pinto.

„La Glorija" pomaže siromašne jevrejske djevojke pri učenju zanata i izbora zanimanja. „La Glorija" je imala prostorije u palati Izahara Saloma kod Katedrale.

Pred drugi svjetski rat rad „La Glorije" je počeo naglo slabiti, dok se potpuno nije ugasio 1941. godine.

„Matatja"

„Matatja" je bila jevrejsko društvo radničke omladine u Sarajevu, koje je osnovano 1923. godine. „Matatja" je bila odraz težnji i potreba jevrejske radničke omladine. Ona je okupila 650 članova, koji su vršili snažan uticaj u naprednom pokretu svoje sredine.

„Matatja" postaje nosilac progresivne misli i akcije, vaspitač jevrejske radničke omladine u naprednom duhu.[41]

Rad „Matatje" bio je određen njenim pravilima, koja su potvrđena 1926. godine. Taj rad je bio s početka ograničen na opšte vaspitanje radničke omladine, na rad na opštem kulturnom i sportskom polju. Pravila su bila podešena i prilagođena tadanjim uslovima, da bi ih vlast odobrila. Ubrzo su je načinili organizacijom preko koje je KPJ ostvarivala svoje zadaće i imala snažan uticaj na njeno članstvo. „Matatja" je bila stalan izvor kadrova za Partiju i SKOJ.

Putem brojnih sekcija i biblioteke u kojoj je bilo dosta naprednih knjiga naglo raste broj njenih članova. Kada je formirana

[41] Moni Finci: Spomenica str. 200.

kulturna sekcija, u više njenih grupa je sistematski izučavan marksizam. Ovoj sekciji je bila povjerena briga o biblioteci.

Izleti su se pokazali kao vrlo uspješna forma rada. Srednjoškolska, radnička i univerzitetska omladina, odlazila je na izlete, gdje su se slušala napredna predavanja i stvaralo se jedinstvo omladine. Političko vaspitanje vršilo se kroz recitacije i pjevanje naprednih pjesama i skečeva.

Hapšenja više članova „Matatje" počinju 1936. g. Od tada je društvo pod stalnom prismotrom policije. Na svim priredbama „Matatje" prisustvuju agenti.

„Matatja" poklanja naročitu pažnju osvještavanju ženske omladine. Jevrejske radnice su aktivne u dizanju štrajkova u fabrikama, borbi za veći dohodak i politička prava (1937—1941. g.).

„Matatja" u izborima za Narodnu skupštinu 1938. godine, koje je provodila profašistička vlada Milana Stojadinovića, vrši otvorenu i odlučnu agitaciju protiv vladinih Stojadinovićevih kandidata, zalažući se za kandidate udružene opozicije. Mjesec dana kasnije režim je zabranio rad i djelovanje ovoga društva. Poslije godinu dana „Matatja" je uspjela da obnovi svoj rad, koji će trajati sve do dolaska Nijemaca u Sarajevo.

„Matatja" je omogućila velikom broju članova da se jave kao španski borci u španskom ratu 1936—1939. g., a docnije i da odu u narodnooslobodilačku borbu.

Zaslugom kulturne sekcije „Matatja" je širom otvorila svoja vrata i svim naprednim građanima Sarajeva nejevrejima i tako stekla veliki broj simpatizera.

Rukovodioci „Matatje" pravilno su predvidjeli vrijeme koje dolazi u Evropi pa su se sa velikim brojem članova pripremili da ga dočekaju spremni.

„Esperansa" (Nada)

„Esperansa" je bila društvo sefardskih akademičara u Zagrebu, osnovano 1924. godine. Zagreb je poslije prvog svjetskog rata postao studentski centar. Imao je sve fakultete, mnogo studentskih menzi i nekoliko studentskih domova. Jevrejski studenti iz Bosne i Hercegovine su studirali u Zagrebu i Beogradu. Veći broj je studirao u Zagrebu, jer su životni uslovi za studente tamo bili povoljniji nego u Beogradu.

„La Benevolencija", kao glavni stipenditor jevrejskih studenata iz Bosne i Hercegovine, upućivala je stipendiste u Zagreb. U Zagreb su dolazili i sefardski studenti iz Beča, Praga, Rima, Milana i Pariza da nastave i završe svoj studij. Dolazak ovih studenata u Zagreb, a naročito onih iz Beča, imao je znatan uticaj na studente koji su studirali u Zagrebu. Učestali su kontakti i razgovori među njima. Na jednom zajedničkom sastanku svih sefardskih studenata odlučeo je da se osnuje akademsko društvo, koje je dobilo ime

„Esperansa". Na tome imenu su naročito insistirali studenti koji su se vratili iz Beča. U Beču je, naime, postojalo već odavno akademsko društvo sefardskih Jevreja „Esperansa". Bečka „Esperansa" okupljala je sefardske studente iz svih balkanskih zemalja (Rumunije, Bugarske, Srbije, Grčke, Turske i Austrije).

Sefardsko akademsko društvo „Esperansa" u Zagrebu

Kao što je poznato, prva generacija sefardskih intelektualaca iz Bosne i Hercegovine studirala je u Beču prije prvog svjetskog rata. U to doba bosanska jevrejska zajednica bila je zaostala. Ta prva generacija jevrejskih studenata iz Bosne davala je nade da će se i sefardski život u Bosni izvući iz patrijarhalnosti i da će svoju zajednicu povesti u pravcu modernizovanja i u pravu aktivizaciju u borbi da se Jevrejima prizna puna ravnopravnost sa ostalim narodima. To je bio zadatak Bečke „Esperanse". Po završetku studija, oni se vraćaju kući i staju na čelo društvenog, kulturnog i političkog života sefardskih Jevreja u Bosni i Hercegovini. Oni su se još za vrijeme studija svoje struke, trudili da steknu solidno jevrejsko znanje, kao i opštu kulturu, koja će im poslužiti kao baza za renesansu Sefarada. Sefardski ladino jezik, koji su svi odlično poznavali, brzo ih je povezao i omogućio stvaranje planova za njihov zajednički rad ne samo u „Esperansi" u Beču, nego i kada su se vratili svojim kućama za rad među Sefardima. Između ostalih, tu djeluju: dr Vita Kajon, dr Jakob Kajon, dr Moric Levi, ing. Sumbul Izidor, dr Pepi Baruh, dr Avram Baruh, dr Kahmi Baruh, dr Braco Poljokan, dr Isak Samokovlija i drugi. Ti su ljudi, došavši na čelo jevrejskog javnog života, stvarno zaintere-

sovali sefardsku sredinu za moderne probleme jevrejskog i nejevrejskog života i može se reći da su uspjeli.

Poslije prvog svjetskog rata, Austro-Ugarska Monarhija se raspala. Studenti su prestali masovno odlaziti u Beč na studije, pa se i rad „Esperanse" ugasio.

Bivši seniori i članovi bečke „Esperanse" pokrenuli su akciju da sefardski studenti u Zagrebu osnuju svoju „Esperansu", koja će prihvatiti plan i program Bečke „Esperanse" i biti njen nasljednik.

Ciljevi zagrebačke „Esperanse" bili su gotovo istovjetni sa ciljevima bečke „Esperanse", samo što su bili prilagođeni uslovima političkih promjena koje su nastale u Jugoslaviji i balkanskim zemljama poslije prvog svjetskog rata. „Esperansa" je vrlo brzo okupila sve sefardske studente u Zagrebu. Bilo je tada u Zagrebu, osim sefardskih studenata iz Bosne, i iz Srbije, Makedonije i Bugarske. Broj članova „Esperanse" rastao je iz godine u godinu. „Esperansa" je vrlo brzo bila zapažena svojim radom i aktivnošću njenih članova.

Mladi esperansisti smatrali su i mislili da u istorijskim promjenama koje su nastale u svijetu treba i Sefardi da nađu svoje mjesto. Njihova inertnost, vijekovima pothranjivana teškim materijalnim uslovima, a naročito orijentalnim fatalizmom, trebalo je da što prije iščezne. Trebalo je aktivirati njihove latentne i uspavane snage i dovesti do toga da nastave slavnu tradiciju svojih predaka iz Španije, koji su svijetu dali velike i učene ljude. Sticajem prilika, „Esperansa" je okupila u svoje redove izvjestan dio omladine sa naglašenim smislom za organizaciju.

Neposredni ciljevi „Esperanse" su bili: okupiti sve sefardske studente bivše Jugoslavije, a onda i iz drugih zemalja, i osposobljavati ih za kulturne i javne radnike sredine u kojoj su oni živjeli i radili. Proučavati istoriju, književnost i filozofiju opštejevrejsku, a naročito sefardskih Jevreja. Studirati i učiti španski jezik — ladino, sakupljati sve ono što je na tome jeziku stvoreno i sačuvano. Izdavati listove, brošure i novine. Poslije studija preuzimati rad u jevrejskim opštinama. Širiti sefardski pokret i raditi na sazivanju jednog svjetskog sefardskog kongresa.

Članovi „Esperanse" bili su neumorni poslenici na svim poslovima gdje su mogli pomoći i gdje se njihova pomoć tražila. Sav ovaj elan prekinut je naletom fašizma u prvoj godini posljednjeg rata.

U aprilu 1922. godine sazvan je u Beču Sefardski kongres. Učestvovala su 62 delegata iz 15 zemalja. Izabran je izvršni odbor, a za prvog predsjednika izabran je Moris de Pikato. Na tom kongresu stvorena je Generalna federacija sefardskih Jevreja sa centrom u Jerusalimu. Ta organizacija je trajala do 1938. godine. Organizacija je imala zadatak da oživi duhovni život Sefarada u Dijaspori i pomogne useljavanje Sefarada u Palestinu. Uvidjelo se da postoji velika tradicija Sefarada, veliko nasljeđe Sefarada i da svjetska sefardska federacija treba da učini sve napore da to sa-

čuva. Sami Sefardi treba da sačuvaju one stvaralačke snage koje su vijekovima inspirisale život njihovih zajednica. Rad i djelovanje sefardske federacije poznat je pod nazivom Sefardski pokret. Ovaj pokret naročito se osjećao među sefardskim studentima. 1935. god. bio je sastanak u Londonu, a 1938. u Amsterdamu. Zatim su naišle ratne godine, koje su uništile sve sefardske zajednice na Balkanu, koje su bile i najmnogobrojnije u svijetu.

„Jehuda Halevi"

Literarno omladinsko udruženje „Jehuda Halevi" osnovano je 1927. g. Ono okuplja omladinu svih srednjih škola Sarajeva. Sastanci su bili česti i masovno posjećeni. Održavani su u sadanjoj Štrosmajerovoj ulici.

Cilj „Jehude Halevi" je bio obrazovanje omladine preko jevrejske i opšte literature. U tu svrhu „Jehuda Halevi" je imao i svoju biblioteku. Biblioteka se iz godine u godinu povećavala, bilo poklonima i darovima knjiga svojih članova, bilo dotacijama jevrejskih društava iz Sarajeva.

Ovo društvo je bilo u prednosti pred ostalim omladinskim jevrejskim društvima jer je cio niz godina imalo na čelu ambiciozne, inteligentne i uporne omladince. Oni su bili preduzimljivi i komunitativni. Svake godine su dovodili nove članove i vezali bi ih uz društvo. Spremali ih i odgajali kao svoje zamjenike i nasljednike.

Izučavali su jevrejsku istoriju, literaturu i floklor. Čitali su pjesničke prvence svojih članova. Držali predavanja o jevrejskim velikanima: Hercu, Sokolovu, Buberu, Vajcmanu, Ajnštajnu i drugima. Seniori „Bar Kohbe" i „Esperanse" držali su im predavanja o aktuelnim problemima u jevrejstvu.

Spomenućemo nekoliko najaktivnijih članova: Samuel Kamhi, Hajnrih Alkalaj, Jakica Atijas, Šua Kajon, Hana Ozmo, Rašela Konforte, Juda Levi, Cezar Levi, Eliezer Levi, Samuel Elazar, Elijas Eškenazi, Juda Kabiljo, Benjamin Pinto i drugi.

Ova imena sretamo i kasnije na fakultetima ili poslije studija u životu kao nosioce jevrejskog javnog, društvenog i političkog rada.

Kroz ovo društvo prošli su svi školovani sarajevski Jevreji tadašnjih generacija.

Funkcioneri „Jehude Halevi" ustupili su svoju biblioteku iz moderne jevrejske književnosti biblioteci „La Benevolencije".

Pred rat ovo društvo stagnira u svome radu, jer su članovi „Jehude Halevi" prelazili u druga jevrejska društva i tamo sarađivali. Ovo društvo je 1941. godine zadesila sudbina ostalih jevrejskih društava.

„Tarbut"

Ovo društvo je osnovano tridesetih godina ovoga stoljeća. Cilj društva je bio održavanje javnih predavanja iz svih oblasti nauke, literature i umjetnosti. Prije osnutka „Tarbuta" nije u Sarajevu postojala takva ustanova. U „Tarbutu" su držali predavanja Jevreji i nejevreji. Predavanja nisu bila namijenjena samo Jevrejima, nego svim građanima. „Tarbut" je imao ulogu današnjeg Narodnog univerziteta.

U jednom podatku kaže se da je godišnje bilo oko 400 slušalaca. Ovaj broj može se uzeti kao vjerodostojan, kada se uzme u obzir da su najpoznatiji intelektualci Sarajeva držali u „Tarbutu" predavanja i da je pristup svakome bio slobodan. Tarbut je hebrejska riječ, znači odgoj (kultura).

„Jevrejski klub"

„Jevrejski klub" je osnovan 1926. godine. On je imao svoju čitaonicu, jednu od najboljih u gradu. Bio je pretplaćen na 50 dnevnika, časopisa i ilustracija na srpskohrvatskom, njemačkom, jidiš, francuskom, španskom i bugarskom jeziku.

Prostorije kluba nalazile su se u „Jevrejskom domu" (danas ulica B. Kovačevića).

Bilo je još mnogo drugih društava čija je djelatnost bila kraćeg vremena i manjeg značaja, pa ih ne pominjemo. Ona su se fuzionisala sa većim društvima.

Sportska društva

Jevreji se dugo nisu bavili sportom. Tek kada su u Sarajevu nikla sportska društva, i oni počinju da se interesuju za sport. Uvidjela se korist od sporta za zdravlje i otpornost ljudi. Učenici raznih sarajevskih škola upoznavali su se sa nekim granama sporta već u školi. Od njih dolazi inicijativa i potreba za osnivanjem sportskih društava među jevrejskom omladinom.

U Sarajevu su prije prvog svjetskog rata postojala dva sportska društva. „Makabi", osnovano 1908. g. i „Bar-kohba", osnovano 1909. g. Oba društva su se izdržavala od svojih članarina i nekih manjih priloga svojih članova i prijatelja. Oba društva su osnovana više na dobrovoljnoj i amaterskoj liniji. Nije bilo nikakvih plaćenih funkcija. Sve aktivnosti i manifestacije društva ispoljavale su se u Sarajevu. Rijetko se dešavalo da sportaši odu na utakmice u koje mjesto provincijsko (Zenicu, Travnik, Višegrad). Tada su oni bili gosti ondašnjih Jevreja na hrani i spavanju. Troškove oko prevoza podmirivali su sami učesnici od svoga džeparca.

Oba društva su ispočetka njegovala laku atletiku i turizam. Docnije dolazi nogomet za muškarce, hazena za djevojke.

Hazena je bila igra žena loptom. Ova igra je najprije nikla u Čehoslovačkoj, odatle je prešla u Poljsku, Francusku i Sovjetski Savez. Naši studenti koji su studirali u Čehoslovačkoj donijeli su tu igru i u Sarajevo, kratko vrijeme poslije 1919. g. Poslije se hazena njegovala i u ostalim dijelovima Jugoslavije. Ubrzo su sva sportska društva počela osnivati sekcije hazene.

Od 15—17. avgusta 1921. godine održan je u Sarajevu Slet Saveza jevrejskih omladinskih udruženja Jugoslavije. Tada je održana prva utakmica hazene. Pobjednik je bila sarajevska „Bar-Kohba". U „Bar-Kohbi" su igrale: Šarika Papo, Jetika Geminder, Zumbula Verner, Blanka Danon Maestro, Klara Kabiljo, Erna Geminder, Ester Čika Kampos.

Tih dana „Bar-Kohba" je pobijedila i ekipu „Makabija" iz Sremske Mitrovice. „Bar-Kohba" je dobila lijepu srebrnu statuu, dar jevrejskih građana iz Sarajeva. Hazenašice „Bar-Kohbe" odigrale su u Splitu utakmicu.

„Bar-Kohba" je osnovana 1909. godine. Prostorije ovog sportskog društva bile su u zgradi jevrejske opštine u današnjoj ulici Šaloma Albaharija.

Jevrejska omladina u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine je svoje sportske potrebe upražnjavala time što se učlanjavala u postojeća mjesna sportska društva. U unutrašnjosti je bio mali broj Jevreja da bi se mogao osnovati poseban klub.

POLITIČKI ŽIVOT

Jevreji Bosne i Hercegovine nisu vodili svoju samostalnu politiku, niti su imali svoju samostalnu stranku. Nisu bili osnivači i vođe onih političkih stranaka koje su postojale u Bosni i Hercegovini. U državnoj politici oni su bili članovi postojećih partija, opredjeljujući se prema svome uvjerenju.

Jevreji, kao urbani segment, prvenstveno su ulazili u probleme privrede. U privredi su dobro uočavali probleme, temeljito ih analizirali i nudili svoja praktična rješenja za čitavu zajednicu. Na tome poslu upotrebljavali su svu svoju istrajnost i neumornost, kako bi se u privredi što bolje afirmisali. Na taj način oni su stekli znatan autoritet u zemlji i sredini u kojoj su živjeli.

Osmanski period

U doba osmanske vladavine Jevreji u Bosni su bili podređeni, kao i hrišćani. Turska je bila feudalna država teokratskog tipa. Do svih ustupaka i privilegija koje su Jevreji imali dolazili su svojim lojalnim držanjem prema centralnoj vlasti u Carigradu ili izvjesnim obaveznim darovima i višim porezima.

Turska uprava je Jevrejima, kao i ostaloj raji, dala vjersku slobodu. Šerijatsko pravo je priznavalo Jevrejima da rješavaju neke svoje stvari po propisima svoje vjerske zajednice i svoga običajnog prava.

Za vrijeme osmanske vladavine nije bilo razvijenog političkog života sve do kraja 19. vijeka. Vlast turskog sultana je bila apsolutna, koju je on provodio preko svojih činovnika, vojske, paša i begova. Pod kraj turske vladavine Jevreji su dobili svoje predstavnike ne samo u Vilajetskom vijeću već i u Carigradskom parlamentu 1877. g. U toj ustanovi bila su imenovana i dva Jevreja: Javer eff. Baruh i Isak eff. Salom, obojica su odlično poznavali turski jezik.

Javer eff, bio je neko vrijeme bašćatib (generalni konzul) i neko vrijeme direktor Vilajetske štamparije. Isak eff. Salom bio je imenovan divizionarom Tahir-paše.

Poslije smrti Isaka eff. pozvan je za nasljednika u Medžlis njegov sin Sumbul eff. Salamon Isaković. Sva trojica su bili za vrijeme vladavine Abdul Hamida istaknuti savjetnici sultana i vezira. Salamon eff. bio je dugogodišnji sarajevski gradski vijećnik.

Poslije okupacije Bosne i Hercegovine Salamon eff. bio je vijećnik prvog gradskog vijeća. Uz gradonačelnika Fadil-bega Fadilpašića bio je najveći darovalac sa 30 000 zlatnih forinti za gradnju nove državne bolnice.[42]

Austro-ugarski period

Odlukom Berlinskog kongresa 1878. godine Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu. Austrija je morala da računa sa šarolikim sastavom stanovništva, u kojoj žive izmiješano razne nacionalnosti i vjere, pa je morala da izvrši neke promjene u ekonomskom i društvenom političkom životu autohtonog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Sve te promjene nisu mogle da ostanu bez odjeka i uticaja na Jevreje u Bosni. Oni više nisu mogli niti htjeli da žive starim životom. Nije više bilo mogućnosti, niti ranije društvene uslovljenosti da i dalje žive životom izolovanosti od svoje nejevrejske sredine. Oni revidiraju svoj raniji odnos prema sredini. Oni se počinju politički osvješćivati.

Tek 1910. g. Austro-Ugarska je nagovijestila neki parlamenat i oktroisani ustav. Juna 1910. godine stvoren je Bosanski sabor i postojao do atentata 1914. g. Od tada se nije više ni sazivao.

Čitav izborni sistem je bio nedemokratski. Od 92 člana 25 su bili virilisti. Oni su na osnovu funkcja koje su dobivali od cara ili na osnovu položaja koji su zauzimali u društvenoj hijerarhiji ulazili u Sabor. Ostale poslanike birao je ograničeni broj ljudi, indirektno i usmeno izabranih u kuriji. Kurije su predstavljale grupe birača po klasnom i socijalnom ključu.

Virilisti su bili imenovani ili od Zemaljske vlade ili su bili delegirani od udruženja stručnih profesija (advokati, trgovci, zanatlije, industrijalci). Ovi delegirani virilisti, članovi Sabora, mogli su biti i Jevreji. Jevreji su dobili po konfesionalnom ključu dva predstavnika u Bosanskom saboru. Jedan iz redova klera, a drugi od ostalih Jevreja. Glavni vjerski poglavari: jedan od 4 konfesije je bio imenovan od vlade. Dr Moric Levi bio je tek 1916. godine izabran za nadrabina. Prema tome, nije ni stigao da bude biran za virilnog člana. Drugi član zastupnik Jevreja bio je Ješua D. Salom, a poslije njega dr Vita Alkalaj. Aškenazi su postavili kao protukandidata Ješui D. Salomu predsjednika svoje opštine dr Morica Rotkopfa, advokata. Pri ponovnim izborima Aškenazi nisu više ni postavljali svoga kandidata, već su se opredjeljivali za kandidata sefardske opštine. Dr Moric Rotkopf ulazi u Sabor kao virilista, jer je bio predsjednik advokatske komore.

---

[42] V. Skarić: Sarajevo do okupacije str. 260.

Jevrejski poslanici nisu mogli u Saboru skoro ništa postići u korist Jevreja. Nisu imali priliku da kolaboriraju sa domaćim strankama u Saboru. Nisu ni uzimali aktivnog učešća u stranačkim borbama.

Međuratni period

Austro-Ugarska se raspala 1918. godine. Dolazi do stvaranja države Srba, Hrvata i Slovenaca, docnije Jugoslavija.

Advokat dr Vita Alkalaj izjavio je, u ime Jevreja, preko tadašnje štampe „Bosnische Post" i „Hrvatskog dnevnika" u oktobru 1918. godine da „Jevreji Bosne i Hercegovine svesrdno podupiru težnje Srba, Hrvata i Slovenaca."

Dolazak mlade školovane inteligencije značio je za Jevreje epohu preporoda. Ova epoha okarakterisana je socijalnom obnovom, te kulturnim i nacionalnim buđenjem. Mladi naraštaj je znatno uticao i na političko obrazovanje i aktivno opredjeljivanje Jevreja u domaćoj politici.

U jugoslovensku državu 1918. godine bosanski Jevreji ulaze kao ravnopravni i svjesni građani. U državnoj i opštoj politici opredjeljivali su se kao članovi pojedinih partija. Nisu bili tvorci ni jedne od postojećih partija, niti samostalni nosioci kandidatskih lista na izborima. Bili su članovi odbora i izvršni članovi partija koje su postojale i za koje su se oni opredjeljivali. Tako su se oni približavali u svakom pogledu sredini u kojoj su živjeli i koju su smatrali kao svoju. Tolerantna sredina učinila je Jevreje dobrim građanima, pouzdanim i iskrenim patriotima. Oni zajedno kooperiraju u mnogim javnim ustanovama. Imali su zagarantovana građanska prava. Ta prava su im nametala i obavezu da uzmu učešća u politici zemlje.

Politički su se opredjeljivali za režimske partije koje su bile na vlasti. Za Narodnu radikalnu stranku (Albert Kajon, dr Vita Kajon, Avram Majer Altarac). Za demokratsku partiju Mihael Levi, za Jugoslovensku muslimansku organizaciju (dr Samuel Pinto i dr Josip-Pepi Baruh).

Napredna omladina i radnici Jevreji Sarajeva, koji su bili mnogobrojni, uglavnom su se opredijelili za Socijalističku radničku partiju. U toj partiji Jevreji uzimaju aktivno učešće. U odborima i organizacijama raznih struka zastupljeni su i jevrejski radnici. Za organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine „Glas slobode" oni daju i prikupljaju velike priloge, da bi list mogao izlaziti.

Pri tome valja uzeti u obzir da je radnički pokret bio pod oštrijim pritiskom režima i kontrolom vlasti. Pred svima svjesno i neustrašivo prednjači i služi kao primjer dr Mojsije Zon, ljekar Socijalnog osiguranja u Sarajevu. On je bio u Glavnom i Mjesnom odboru Socijaldemokratske partije. Kongres ujedinjenja bira dr M. Zona u Beogradu (19—23. IV 1919. g.) za člana Centralnog vijeća Socijalističke radničke partije Jugoslavije.

Poslije prvomajske proslave 1919. godine u zatvoru se sa cijelim partijskim rukovodstvom našao dr M. Zon i u njemu ostao četiri mjeseca.

Docnije oni najnapredniji omladinci među jevrejskom omladinom ilegalno rade u KPJ i od početka aktivno učestvuju. Osnivanjem „Matatje" jevrejska radnička omladina dobiva svog pravog vođu i vaspitača naprednih ideja. Svojim kulturnim i političkim radom „Matatja" je osposobila veliki broj Jevreja, koji su svjesno otišli u narodnooslobodilačku borbu, borili se i ginuli za njene ciljeve i ideje. Jevrejski komunisti, skojevci i simpatizeri KPJ predstavljali su značajan dio sarajevskih kadrova na koje se Partija oslanjala odmah po okupaciji zemlje i borbi protiv okupatora i njihovih pomagača i s kojima je organizovala i vodila oružani ustanak.

Sve do 1939. godine Jevreji su pravno bili izjednačeni sa ostalim građanima. Međutim, većina jugoslovenskih vlada podsticale su antisemitizam poslije Hitlerova dolaska na vlast. Antisemitski listovi su „Naš put", organ Ljotićeva pokreta, pa listovi „Balkan", koji je finansirao njemački pres-biro u Beogradu, list „Svoj svome", koji su podržavali poslovni i reakcionarni krugovi u Sarajevu, „Vreme", organ Milana Stojadinovića. Vlada Cvetković-Maček 1940. godine pojačava antisemitizam raznim uredbama.

Omladina, predosjećajući najgore, odmah se već u prvim mjesecima povezuje sa KPJ i SKOJ-em. Omladina je bila odlučna. Postupak sa Jevrejima u Njemačkoj bio je signal za Jevreje čitavog svijeta šta ih čeka u budućnosti ako fašizam pobijedi.

Ustaše su stvorile paklene planove za fizičko istrebljenje Jevreja. Rasna teorija i šovinistička mržnja bila je njihova ideja vodilja i podloga za genocid. Jevreji se stavljaju van zakona.

Otvoreno pismo

Bosansko-hercegovačka studentska omladina uputila je svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti u vremenu od decembra 1937. godine do decembra 1939. godine tri otvorena pisma.

Studenti su u svojim pismima kritični. Oni se nisu mirili sa tadašnjim stanjem u zemlji, koje je šestojanuarska diktatura stvorila.

Prvog decembra 1937. godine bosansko-hercegovački studenti objavljuju svoje prvo pismo povodom stvaranja Bloka narodnog sporazuma, (između Zemljoradničke, Demokratske, Radikalne i Hrvatske seljačke stranke). Pokretači i potpisnici prvog pisma su bili: Hasan Brkić, Avdo Humo, Pavle i Srećko Goranin, Miroslav Feldbauer, Erih Koš, Isak Ozmo. N. Horović iz Sarajeva, Cevi Atijas i Oto Levi iz Bihaća, Herta Baum i Elijas Kabiljo iz Bijeljine.

Prvog decembra 1939. godine studentska omladina iz Zagreba i Beograda ustala je protiv ratne politike nenarodnih krugova u

zemlji, i zahtijeva provođenje demokracije, pravilno rješenje nacionalnog pitanja i autonomiju Bosne i Hercegovine. Treće pismo od 1939. godine iz Sarajeva i Bosne i Hercegovine potpisalo je 497 studenata, među njima 34 jevrejska studenta iz Sarajeva, Višegrada, Mostara, Tuzle, Brčkog, Banje Luke, Bihaća, Travnika.

Studenti potpisnici otvorenog pisma daju prilog izgrađivanju novog svijeta, u kojem sloboda i dostojanstvo svih naroda i svih ljudi, uzajamno razumijevanje, poštovanje i solidarnost treba da predstavljaju najvišu vrijednost.

Činjenica da su jevrejski studenti bili spremni i odmah potpisali sva tri pisma, bez ikakvog odlaganja, dokaz su njihove solidarnosti sa revolucionarnim zahtjevima napredne omladine Bosne i Hercegovine. Sadržaji tih pisama bili su odraz i njihove političke zrelosti i ideološkog opredjeljenja, jer su bili spremni da podnesu i najveće žrtve. Jevrejska omladina nikada se nije držala po strani od naprednih stremljenja ostale omladine Bosne i Hercegovine, nego je stupala u njihove redove i borila se odlučno, konsekventno i neustrašivo.

Znaci povjerenja i povezivanja sa sredinom

Valja spomenuti da su Jevreji Sarajeva po svojoj prirodi bili komunikativni, radni i druželjubivi. Za sve vrijeme njihova življenja i boravka u Sarajevu imali su inicijativno, ambiciozno i autorativno rukovodstvo u svim slojevima tadašnjega društva.

Takav zamah, nošen jednim nesustalim tempom, ostavio je dokaz vitalnosti ove zajednice. Jevrejska zajednica prije rata nije brinula samo za uzdizanje svojih članova, nego je s istim marom radila na uzdizanju i usavršavanju sredine u kojoj je živjela. Oni su se srodili s tom sredinom pa, kao pravi rodoljubi, voljeli su je iznad svega. Jevreji su smatrali svojom dužnošću i potrebom da zajednici s kojom su je vezale neraskidive veze stoljeća, istorije i sudbine, daju sve svoje vrijednosti stvorene na polju duhovne i materijalne kulture.

Jevreji u Bosni i Hercegovini su u svojoj istoriji živjeli sa Srbima, Muslimanima i Hrvatima, ulazili u njihov život, kulturu i civilizaciju pa su i sami doprinosili stvaranju njihove istorije. Htjeli su i umjeli da zajedno žive i usmjeravali su svoje akcije prema zajedničkom življenju i životu. Eto, to je najljepši primjer istorijske poruke koegzistencije naroda, kulture i civilizacije ovoga područja.

Evo samo nekoliko primjera koji dokazuju naprijed navedeno:

1. Akcije Jevreja za osnivanje Muzeja u Sarajevu 1884. g. Akcije za osnivanje Društvenog doma u Sarajevu 1896. g. Akcije za osnivanje pozorišta u Sarajevu 1913. g.

2. Knjižar Leon Finci prvi dovodi u Sarajevo putujuće glumačke trupe. On je ujedno i prvi njihov mecena i propagator da se što više posjećuje pozorište.

3. Akcije Jevreja da dođe do osnivanja Šumarskog ili Rudarskog fakulteta u Sarajevu.

4. „La Benevolencija" vrlo aktavno sarađuje sa bratskim kulturno-prosvjetnim društvima „Prosvjetom", „Napretkom", „Gajretom" i „Narodnom uzdanicom". Prigodom izvođenja svojih akcija i proslava koristi se njihovim iskustvom.

5. Učestvovanje „Lire" u svim kulturnim akcijama u gradu. Koncerti „Lire" u Travniku, Zenici, Višegradu, Beogradu, Nišu, Skoplju, Novom Sadu, Vinkovcima.

6. Sarajevski Jevreji pomažu fondove mnogih srednjih škola u Sarajevu.

7. Pomažu društvo „Zmijanje" i gradnju spomenika Petru Kočiću.

8. Prije rata Jevreji materijalno pomažu Narodni univerzitet.

9. „La Benevolencija" je 1931. g. kupila, u sporazumu sa upravnikom Državne arhive dr B. Truhelkom, za Arhivu jedan skupi aparat za kopiranje istorijskog materijala. Pomoću naručenog instrumenta mogli su se fotografisati i umnožiti dokumenti koji su bili važni za naš istorijsko-naučni rad. „La Benevolencija" je pozvala uglednije naše ustanove u Beogradu i Zagrebu da i one novčanim prilozima ovu akciju pomognu.

10. „La Benevolencija" je otvorila svoju biblioteku i učinila je pristupačnom za sve građane Sarajeva.

11. Saradnja Jevreja u štampi („Jugoslavenski list", „Sarajevske novine", „Pregled" itd.) vrlo je vidna.

12. O Jevrejima u Bosni pišu: Ivo Andrić, Lijerka Ilić Škurla, Jovan Kršić, Slavko Mićanović, Voja Dimitrijević, dr Vojislav Maksimović i drugi.

13. Isak Samokovlija upoznaje nejevrejsku javnost sa životom Jevreja preko svojih pripovjedaka.

14. Dr Vita Kajon, dr Kalmi Baruh, dr Braco Poljokan, dr Marcel Šnajder znatno su doprinijeli zbližavanju Jevreja i nejevreja.

15. Dirigenti „Lire" su bili nejevreji Bajac, Travanj, Jungić. Posljednji dirigent u „Lire" Jevrejin bio je Pardo, koji je odveden u logor i ubijen.

16. Prvi ljekari, veterinari u Bosni i Hercegovini bili su Jevreji. Isto tako, prvi apotekari (u Prijedoru Lujo Hiršman u Banjoj Luci Bramer) bili su najstariji apotekari u Bosni i Hercegovini.

17. Jevreji su članovi i potpomažu sva sportska društva u Bosni i Hercegovini. U Prijedoru familija Mevorah pomaže jednako oba mjesna sportska društva.

18. Jevreji Bosne i Hercegovine vrlo izdašno pomažu materijalno i moralno Norodne odbore za obezbjeđivanje sirotinje.

19. Preko 20% od ukupnog broja zadrugara u „Geuli" i „Melahi" bili su nejevreji. To je znak da jevrejski i nejevrejski građani mogu lijepo živjeti i sudjelovati i na privrednom polju.

20. Poslije drugog svjetskog rata Jevrejska opština u Sarajevu je ustupila zgradu Velikog hrama za potrebe Narodnog univerziteta i svoj hram za Muzej. Jevrejska opština u Zenici ustupila je svoj hram za Gradski muzej. Jevrejska opština u Mostaru ustupila je svoju zgradu za „Pozorište lutaka".

21. Jevrejski studenti u Bosni i Hercegovini upućuju pred II svjetski rat, zajedno sa svojim kolegama nejevrejima, „Otvorena pisma" svoj našoj javnosti, s kojima se oni javno solidarišu.

22. Jevreji su aktivni u sindikatima i stručnim savezima radnika i namještenika. U partijskim i skojevskim rukovodstvima i u raznim drugim zadacima.

23. Kada se fašizam srućio na Jugoslaviju, jevrejska omladina, sa ostalom jugoslovenskom omladinom, stupila je u neravnopravnu i neizvjesnu borbu protiv fašizma. Ginuli su kao skojevci u zatvorima i kao partizani na frontovima.

JEVREJSKE ZAJEDNICE, VAN SARAJEVA

U Bosni i Hercegovini prije rata 1941. g. živjelo je 14.710, u Sarajevu 11 400, a u svim ostalim mjestima oko 3 310. Postanak jevrejskih zajednica skoro je u svim većim varošima bosanskohercegovačke provincije isti. Sve su one nastale pod istim okolnostima i iz istih razloga. Najprije su se Jevreji iz Sarajeva preseljavali u veća mjesta provincije, a kasnije i u kasabe. Čim bi se u Sarajevu osjetila neka kriza, po koja familija je napuštala Sarajevo i odlazila u provinciju.

Nema sumnje u to da su se naši preci nastanjivali u manjim mjestima iz ekonomsko-privrednih razloga, tražeći bolji životni standard i poslovni prosperitet. Nisu to bili isključivo trgovci, nego i zanatlije, pretežno onih profesija kojih nije bilo u tome mjestu ili su ti zanati bili slabo razvijeni. Od mjesnih prilika i od okoline je ovisilo da li će se veći ili manji broj porodica u jednom provincijskom mjestu trajno nastaniti. Obično su već smješteni Jevreji privlačili svoje rođake i prijatelje iz njihove stare postojbine obezbjeđujući im neki posao i stan. Tada nije bilo teško u provinciji doći i do stana. U provinciji su skoro isključivo zgrade sa jednim stanom bile drvene i sa malim dvorištem. Ovakve zgrade su dunđeri gradili brzo i za kratko vrijeme. Ne bi se moglo reći da je pri izboru mjesta odlučivala nacija ili religija mjesnog stanovništva. Jevrejski trgovci i zanatlije su brzo nalazili mogućnost privređivanja i saradnje. Od snalažljivosti i promućurnosti Jevreja u provinciji je ovisilo da li će se tko brže ili sporije prilagoditi prilikama i životu svojih sugrađana i seoskog stanovništva okoline, koji su, kao konzumenti robe široke potrošnje, bili glavne mušterije. U provincijskim mjestima Bosne i Hercegovine nisu postojale jevrejske četvrti kao u Sarajevu. Jevreji su stanovali izmiješano sa ostalim stanovništvom mjesta.

Najstariji provincijski grad Bosne svakako je bio Travnik, u kome je koncem stoljeća bilo stalno nastanjenih Jevreja. U ovaj srednjobosanski, tada vezirski grad, doselili su se Jevreji iz Sarajeva, jer je taj grad bio samo 90 km udaljen i sa dobrim drumom spojen sa šeherom — glavnim gradom. Travnik je već u XVIII stoljeću, pa i ranije, bio privredno razvijen, sa boljim uslovima za život i rad. Učestali požari u Sarajevu bili su, također, jedan od razloga da su Jevreji iz Sarajeva preseljavali u Travnik. „U popisu od 15. juna 1879. godine u Travniku je bilo 374 Jevreja".[43]

---

[43] H. Kreševljaković: Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini str. 61.

Iz travničke opštine selili su se pojedini Jevreji u manja okolna mjesta: Bugojno, Jajce, Livno, Tešanj, Zenicu i dr. Samo u Bugojnu i u Zenici je do drugog svjetskog rata ostalo po 10 i više jevrejskih porodica. U manjim mjestima nisu se mogle razviti veće jevrejske zajednice. Manja mjesta su po organizaciji pripadala travničkoj opštini, pa im je ona obezbjeđivala prilikom poroda, vjenčanja, smrti ili praznika vjerske obrede.

Poslije prvog svjetskog rata mlađi Jevreji iz provincije sele se u veće gradove, naročito u Sarajevo. Zbog toga broj članova u provincijskim opštinama naglo opada, a Sarajevska opština je porasla do 11.400, koliko su brojale obje opštine (Sefardska i Aškenaska) pred drugi svjetski rat. Glavni je uzrok tome bio zapošljavanje. Ženidbom ili udajom provincijska omladina je tražila svoj bolji prosperitet u većim mjestima. Samo bolje situirani, većinom trgovci, čuvali su svoje radnje i nekretnine u manjim provincijskim mjestima. Njihovi potomci nisu bili u stanju da održe naslijeđeno imanje zbog više razloga. Ali najviše zbog nastalih promjena u privredi (krize u poljoprivredi, u trgovini, i bankarstvu 1932—1935.) i zbog drugih društveno-socijalnih kretanja mlađih generacija. Mnogo Jevreja iz manjih mjesta mijenjalo je svoje profesije i zanimanja, osobito su napuštali zanate, jer su ovi odumirali sa prodorom industrijske robe široke potrošnje.

Školovanjem djece i omladine porastao je broj službenika i inteligencije. Društvo „La Benevolencija" odigralo je vanrednu ulogu. Malo je bilo djece i đaka siromašnih roditelja koji nisu primali potporu ili stipendiju ovoga društva. Isto tako malen broj intelektualaca je premješten u provinciju po potrebi službe Sposobniji, energičniji i perspektivniji intelektualci tražili su zaposlenje u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu, pa je i zbog toga društveni život Jevreja u provinciji relativno slabiji nego u Sarajevu.

Po prezimenima jevrejskih porodica u manjim mjestima lako je odrediti kako se kretala njihova emigracija. Banja Luka je bila poznata po porodicama Poljakan i Sarafić, Travnik po porodicama Salom i Konforti, Bijeljina po porodicama Baruh i Perera, Derventa po porodici Pesah, u Gračanici i Mostaru su bili Danoni, u Zenici Trinki, u Višegradu je bila poznata porodica Kamhi, Papo, Romano, još početkom XIX stoljeća (spominje se u Andrićevoj knjizi „Na Drini ćuprija" porodica Papo).

Jevreji bosanske provincije, pretežno Sefardi, nisu se mnogo razlikovali ni po kulturi, ni po običajima od svoje sredine. Unatoč raznim političkim, klasnim i nacionalnim trvenjima stanovništva poslije prvog svjetskog rata, Jevreji provincije živjeli su u dosta dobrim i mirnim odnosima sa sugrađanima svih narodnosti mjesta i okoline. Pored malog broja Jevreja u provincijskim mjestima, svi su oni aktivno sudjelovali u svim društveno-političkim i ekonomsko-privrednim manifestacijama i sindikatima. Oni su se srodili sa stanovništvom mjesta u kojima su živjeli tako da nije bilo pod-

vojenosti, političke ili bilo kakve druge. Nesebično su pružali svoje stvaralačke snage u izgrađivanju i stvaranju ekonomski i kulturno jače zajednice. Oni su bili aktivni učesnici i saradnici u svim kulturnim manifestacijama, u pjevačkim, sportskim, humanitarnim i drugim društvima. Predstavnici vjerskih društvenih organizacija su imali odlične lične veze i sarađivali su u mnogim prilikama. Ukratko, tolerancija među sugrađanima je bila manifestovana parolom „Brat je mio koje vjere bio".

Same opštine nisu nigdje bile izrazito bogate, tj. imućne. Opštinari su morali pretežno članarinama, odnosno vjerskim prirezima, da obezbijede potrebna sredstva za izdržavanje neophodno nužnih službenika hrama, za osnovno vjersko školovanje. Jednog sveštenika i jednog podvornika („šamasa") imala je svaka opština. Manje zajednice u provinciji morale su pojedine dužnosti ili funkcije spajati i povjeriti ih jednom službeniku. To je bio često slučaj u malim opštinama gdje se broj opštinara smanjivao. Onda su stariji i pobožniji ljudi vršili te poslove besplatno kao „dobro djelo" („Micva").

Sinagoge — templi u provinciji su bili različiti. Manja mjesta: Bihać, Zenica, Višegrad, Rogatica i Visoko imali su lijepe i moderno građene temple, dok je templ najstarije travničke opštine bio u dosta derutnom stanju i morali su ga više puta popravljati. U septembru 1903. godine bila su 2 požara, pa je u Travniku i templ izgorio. Prvi templ je izgrađen u 19. vijeku.

U Bosni i Hercegovini bile su 24 jevrejske opštine u 22 varoši. Tuzla, Banja Luka i Sarajevo imali su po dvije opštine (sefardsku i aškenasku). U svim drugim mjestima bila je samo jedna zajednička opština za Sefarde i Aškenaze.

Poslije drugog svjetskog rata vrlo je mali broj nekadašnjih provincijskih Jevreja koji je po povratku iz progonstva, zarobljeništva ili iz narodnooslobodilačkog rata ponovo došao i trajno se nastanio na starom ognjištu. Većina ih se je okupila u Sarajevu, ali je i znatan broj, osobito učesnika u NOR, najprije u vojnim jedinicama, a kasnije u ustanovama i preduzećima našao trajnije zaposlenje i u drugim većim ili manjim centrima cijele zemlje.

S obzirom na strašne gubitke i nestanak čitavih opština i porodica, nije čudo što nema ni jednog Jevrejina iz bivše bosanske provincije koji bi smogao toliko snage i volje da se vrati u svoje rodno mjesto i da tamo živi i radi i privređuje.

Grobovi njihovih predaka, umrlih prije rata, također nestaju u manjim mjestima. Pojedinci nisu u stanju da se staraju za njihovo održavanje i čuvanje. Zbog toga se danas ne može ni govoriti o tome, da postoje bilo kakve provincijske zajednice Jevreja u Bosni i Hercegovini. Nema više ni jednog mjesta gdje živi barem 10 jevrejskih porodica. Nekada najstarije i najbrojnije jevrejske opštine u Travniku, Banjoj Luci, Bijeljini su skoro bez stalno nastanjenih Jevreja.

Sada ćemo dati prikaz onih većih opština kao i nekih manjih ukoliko su se članovi tih opština istakli svojom aktivnošću i ovu združili i ujedinili sa radom od opšte koristi za zajednicu u kojoj su živjeli.

Jevrejska opština Mostar

Broj Jevreja koji je živio u Mostaru stalno je varirao. Nekada ih je bilo blizu 300, a onda počinje taj broj opadati, tako da ih je pred rat 1940. godine bilo 180. Poslije kapitulacije Jugoslavije u Mostar je pobjeglo iz raznih krajeva Bosne, a ponajviše iz Sarajeva, oko 800 Jevreja. Mostar su držali Talijani, pa oni nisu vršili nad Jevrejima onaj teror koji su činili ustaše i Nijemci. Mnogi koji su došli u Mostar nisu imali ni najnužnijih sredstava za život. Bježeći u paničnom strahu od ustaških dželata, nisu imali ni vremena, ni mogućnosti da sobom ponesu ni ono najnužnije. Svaki čas i svaka misao bili su usredotočeni na to da se što prije bježi. Osim toga, pred rat je bilo konfinirano 117 Jevreja izbjeglica iz Austrije, Poljske, Čehoslovačke i Njemačke. Te izbjeglice, kao i oni koji su došli iz Bosne, malobrojna jevrejska zajednica iz Mostara morala je da snabdijeva životnim namirnicama, da im obezbijedi smještaj, a nekim je trebalo davati i socijalnu pomoć.
Jevrejska opština u Mostaru formirala je kuhinju, u kojoj su se hranile jevrejske izbjegliice. Potrebna finansijska sredstva prikupljala su se među mostarskim Jevrejima. U pružanju finansijske pomoći isticali su se David Hajon, predsjednik Jevrejske opštine, David Kohen i Josef Kohen. Znatna novčana sredstva uputio je i Jakob Baruh iz Višegrada. Izvjesnu pomoć pružila je i organizacija za pomaganje izbjeglica iz Italije „DELASSEM" (Delegazione assistenza emigranti).
Rad jevrejske opštine u Mostaru prestao je 1942. godine, nakon što su mostarske Jevreje, kao i jevrejske izbjeglice, Italijani odveli u Dalmaciju i tamo konfinirali.
Jevrejska opština i skupština opštine Mostar sporazumjeli su se da se bivši hram rekonstruiše za „Pozorište lutaka" 1952. g.

Zenica

Jevreji su došli u Zenicu iz Sarajeva. Najstariji spomenik na groblju potiče iz 1747. Hram je sagrađen 1903. g. Ustaše su ga uništile u toku II svjetskog rata. Poslije oslobođenja obnovljen je u istom stilu i poklonjen gradu, i danas služi kao Muzej grada. Poslije I svjetskog rata opština je brojala do 270 duša, a godine 1940/41. taj broj pada na 125. Neki su odselili u razna mjesta Bosne i Hercegovine. Bavili su se zanatima, trgovinom, bila je i jedna štamparija. H. Libling je bio vlasnik jednog velikog modernog mlina. Montiljo je imao svoju vlastitu pecaru alkoholnih pića i likera.

Čim su zauzeli Zenicu, Nijemci su 13. aprila 1941.godine spalili sinagogu. Zatim su ih počele proganjati ustaške vlasti: oduzimanjem radnji, ponižavanjem, odvođenjem na prisilan rad, najzad masovnim odvođenjem u logore. Jevreji iz Zenice odvedeni su u 4 grupe. U ustaške logore odvedeno je svega 177 Jevreja, od kojih je 5 ostalo na životu. Iz zarobljeništva u Njemačkoj vratila su se četvorica. U izbjeglištvu je bilo 13, od kojih se vratilo 7 u Jugoslaviju.

Za vrijeme okupacije u Zenici je ostalo 7 Jevreja, i to: apotekar sa 3 člana porodice i ljekar sa 2 člana porodice. Oni su bili zaštićeni i zadržani kao neophodno potrebni.

Prva grupa Jevreja iz Zenice je pokupljena i otpremljena u logor 20. septembra 1941. godine. U toj grupi su se nalazili samo zdravi muškarci od 16—50 godina, koji su bili ljekarski pregledani i rečeno im je da idu na rad. Svi su otpremljeni u logor u Jasenovac. U ovoj grupi odvedena su 44 lica, od kojih je 41 lice na zvjerski način ubijeno. Trojica su se spasla. Drugo odvođenje uslijedilo je u februaru 1942. godine. U toj grupi bilo je 94 žena, djece i staraca. Kada je ovaj transport stigao u Slavonski Brod, muškarci su odvojeni i otpremljeni u Jasenovac, a žene i sitna djeca u logor u Staru Gradišku. Žene su poslije 8 dana otpremljene u logor Đakovo. Sve su stradale. Treća grupa Jevreja odvedena je u logor Stara Gradiška u aprilu 1942. godine. U toj grupi nalazilo se 16 muškaraca, žena i djece i svi tu i tamo pobijeni. Zadnja, četvrta grupa Jevreja iz Zenice pohapšena je tokom avgusta 1942. godine i otpremljena je 26. 8. 1942. godine. Žene su otpremljene u Staru Gradišku u logor, a muškarci u Jasenovac. S ovom grupom otpremljeni su svi Jevreji iz Zenice. Ostali su samo ljekar dr Adolf Goldberger i apotekar Samuel Elazar sa svojim familijama. Apotekar Hans Vajs je uspio da pobjegne iz logora i priključi se partizanima.

Sanski Most

U „Bosanskom glasniku" za 1914. godinu, strana 455, kaže se: Sanski Most je 1914. godine imao 2.234 stanovnika. Od toga 1.249 Muslimana, 679 Srba, 249 Hrvata, 41 španjolski Jevrejin, 14 Jevreja Aškenaza, 1 evangelist.

Poznato je da su neki Jevreji još za vrijeme okupacije 1878. godine doselili u Sanski Most iz Bihaća, Prijedora i Banje Luke.

Na velikoj narodnoj skupštini održanoj 29. oktobra 1918. godine izabran je jednoglasno odbor Narodnog vijeća. U vijeću je bio i Hajim Hason.

Jevreji su uglavnom bili sitni trgovci, zanatlije i državni službenici.

Svi Jeverji su se bili srodili sa sredinom, naročito omladina. Nikada nije bilo nekih nesporazuma i antisemitskih izgreda. Haim-Hajmo Atijas otišao je u Španiju i borio se na strani Španske

Republike protiv Franka i fašizma. Učestvuje na borbama u Ebru i drugim bojištima. Nakon kapitulacije Španske Republike Atijas se prebacuju u Francusku, uključuje se u pokret otpora u Francuskoj. Dobio je čin poručnika Francuske armije. Nakon završetka rata vraća se u Jugoslaviju. Jedno vrijeme radio je u Rijeci. Sado Kabiljo, trgovac, bio je član KPJ u Zagrebu 1941. godine, ustaše su ga ubile kada je pokušao bježati.

Ustaše su u Sanskom Mostu 2. avgusta 1941. godine strijeljale grupu od 6 Jevreja, a 1942. godine odvedena je grupa od 49 muškaraca, žena i djece u ustaški logor Stara Gradiška, odakle se ni jedan nije vratio. U izbjeglištvu je bilo 7 Jevreja iz Sanskog Mosta. Svu imovinu Jevreja opljačkali su ustaše i Nijemci.

Tuzla

U Tuzli, Lukavcu i Kladnju do 1941. godine bilo je 373 Jevreja Sefarada i Aškenaza. Aškenaza je bilo više. 15. aprila 1941. godine ušli su Nijemci u Tuzlu. Ubrzo poslije toga osnovan je ustaški logor. Odmah su ustaše i Nijemci počeli sa prisilnim mjerama protiv Jevreja. Teror je poprimio masovne razmjere i karakter genocida. Oblici i metode terora bili su mnogobrojni i sistematski. S početka su se ograničili na pljačkanje radnji i stanova, postavljanje povjerenika, nošenje žute trake, prisilni radovi itd.

Početkom avgusta 1941. godine odvođeni su kao prve žrtve u koncentracioni logor: Miroslav Kolarić, činovnik, dr Ignjat Rosner, advokat, Milo Pesah, trgovac i Binjo Altarac, trgovac.

23. januara 1942. godine tuzlanska policija pod rukovodstvom svoga šefa Šefkije Muftića uhapsila je sve tuzlanske Jevreje muškarce, a mjesec dana kasnije žene i djecu. Muškarci su odvedeni u Jasenovac i Staru Gradišku, a žene i djeca u Đakovo.

Neki su uspjeli da pobjegnu i odu u Mostar, pa zatim u Dalmaciju, otuda na oslobođenu teritoriju Like, Banije i Korduna, gdje su se priključili partizanima i sarađivali sa narodnooslobodilačkim vlastima, a tek su se poslije oslobođenja naše otadžbine postepeno vraćali u Tuzlu. U Tuzli su bile i Aškenaska i Sefardska sinagoga. Sada nema nijedne.

U partizanske odrede otišlo je 21 lice, što izravno iz Tuzle, što iz Dalmacije. Od tih je poginulo u borbama 6 lica. Oni doseljeni ljekari i apotekari koji su krajem 1941. godine došli u Tuzlu radi suzbijanja sifilisa i kao nužno potrebni stručnjaci, prilikom prvog oslobođenja Tuzle 1943. godine krenuli su sa partizanima u šumu. Jedan dio žena, djece, staraca i bolesnika ostalo je u Srebreniku kod Tuzle. Nijemci su neke ljekare zarobili i pobili. Oni koji su se bili sklonili u Srebreniku prokazani su od domaćih izdajnika i okupatorskih slugu. Tu ih je uhvatila jedinica 13 SS divizije. Jedna specijalna koljačka jedinica je noževima zaklala i iskasapila pohvatane žene i djecu 22. aprila 1944. godine. U mjestu Srebreniku ubijeno je dvadesetak Jevreja.

Bijeljina

Jevrejska opština u Bijeljini je bila brojna i stara. Ona je imala sagrađen svoj hram još 1895. godine. Svi Jevreji, u granicama svojih sposobnosti, radili na prosperitetu svoga grada. Davali sa korisne i realne inicijative i sami preuzimali dužnosti i obaveze za njihovo ostvarivanje. Zahvaljujući njihovim akcijama grad je znatno napredovao na ekonomskom i kulturnom polju. Sav ovaj rad i oduševljenje potpuno su iščezli 1941. godine.

Odmah poslije okupacije zemlje domaći „kulturbundovci" stavili su se na raspolaganje njemačkoj vojsci. Oni su već u aprilu 1941. godine započeli opštu pljačku jevrejskih radnji i stanova. U blizini Bijeljine nalazilo se selo „Petrovo Polje", u kome je živjelo dosta Nijemaca. Odmah po okupaciji ovo selo je promijenilo ime u „Schönborn". To je bilo ime jednog njemačkog majora koji je komandovao prilikom zauzeća Bijeljine. Domaći Nijemci odmah su zauzeli sve jevrejske radnje, i to ne kao povjerenici, već su se ponašali kao vlasnici. Prave vlasnike tih radnji vodili su na prisilne radove, zlostavljali ih i raspolagali njima kao svojim robovima.

Tokom 1941. godine Jevreji iz Bijeljine su u više mahova po naređenju Karla Lajtenbergera, krajslajtera Kulturbunda i folksdojčera Hajnriha Vinterkorna morali da predaju novac, zlato i dragocjenosti, jer su im zaprijetili strijeljanjem ako ne izvrše naređenje.

U području Bijeljine živjelo je do rata preko 400 Jevreja. Niko nije smio ostali kod svojih kuća, izuzev dvije žene u mješovitom braku, od kojih je jedna ubijena. U logore je odvedeno 200 Jevreja, od kojih se nijedan nije vratio. Od prebjeglih na oslobođenu teritoriju, kao aktivisti i borci NOP, poginulo ih je 11, 7 su bili uhvaćeni od 13 SS divizije. Ostatak se spasio prelaženjem na oslobođenu teritoriju, bjekstvom na italijansko-okupaciono područje i u vojnom zarobljeništvu.

Brčko

Jevreji su se u Brčko doselili iz Bijeljine i Sarajeva. Godine 1881. oni su imali svoju opštinu i hram. U 1941. godini bilo je 150 duša Sefarada i Aškenaza. Bili su zanatlije, trgovci i direktori banaka. Poznati su kao izvoznici šljiva, žita (Konfino), jaja i sireva.

U Brčkom su Jevreji ubijani vrlo svirepo. Svi su pobijeni 10. decembra 1941. godine. Po dva Jevreja su vezana žicom i odvođeni do mosta na Savi i tu poubijani maljevima i noževima i bačeni u Savu. Tako je završilo oko 150 Jevreja koji su bili starosjedioci u Brčkom. Druga partija Jevreja oko 200 ubijena je 16. 12. 1941. godine. (To su Jevreji koji su izbjegli iz Njemačke, Austrije i Čehoslovačke. Oni su bili prije propasti stare Jugoslavije konfinirani u Brčkom).

Tadašnji kotarski predstojnik Vječeslav Montani uoči pokolja Jevreja naredio je da se svi Jevreji skupe pred gimnazijom, „radi

registracije". Kada su se skupili, ustaše su ih vezane vodili prema Savi i tamo pobili.

Jevreji Brčkoga nisu vođeni u logore, već su svoj tragičan kraj našli u mjestu gdje su se rodili. Njihova imovina je potpuno opljačkana od strane ustaša i domaćih Nijemaca.

Inicijatori i naredbodavci za ove strašne zločine bili su Vječeslav Montani i ustaški oficir Baljak Venturd.

Zvornik

Bio je mlađa jevrejska opština. U Zvornik su doselili Jevreje iz Tuzle i Bijeljine. Bilo je Sefarada i Aškenaza i imali su jednu zajedničku sinagogu podignutu 1902. godine. Aškenazi su počeli dolaziti poslije austrougarske okupacije 1878. godine. Služili su ovdje vojsku, pa su tu ostali i ženili se domaćim djevojkama. Jevreji Zvornika su bili mahom zanatlije, sitni trgovci, bakali i činovnici, koji su dolazili po potrebi službe. Sefardi su bili: pekari, limari, obućari, sajdžije i povrćari. Među njima nije bilo velikih trgovaca, ni visoko školovanih ljudi. U mjestu je bila samo jedna osmogodišnja škola. Za školovanje djece van mjesta nedostajalo je sredstava. Prije rata u Zvorniku je bilo oko 118 jevrejskih duša. U maju 1942. godine tadašnji komandant mjesta Vujina Ljubomir, ustaški natporučnik, rodom iz Sarajeva, sa ostalim ustašama pohvatao je sve Jevreje Zvornika, odveo ih u Šabac i predao Nijemcima, koji su ih odveli u logor Banjicu. 12 bivših zvorničkih Jevreja živi po raznim mjestima Jugoslavije. Oni su se spasili, jer za vrijeme odvođenja Jevreja nisu bili u Zvorniku.

U zvorniku su živjele familije: Koen, Bararon, Levi, Gracijani, Papo. Od Aškenaza treba spomenuti familije: Blam, koja je imala fabriku sode i bezalkoholnih pića, Ginsberger Herman bio je pekar, Kraus Emil bio je hotelijer, Fišer Bela je trgovac povrća, Gotesman Abraham vrlo sposoban limar, popravljao krovove ne samo kuća nego i crkava i džamija, Jakob Vaserman je bio sajdžija.

Jevreji Zvornika imali su i svoju malu sinagogu. Bogosluženje su obavljali: Pardo, Levi i Nisim Montiljo. Posljednjih godina dolazi kao mladi hazan (kantor) Benjamin Hazan.

Višegrad

Isak Samokovlija i Ivo Andrić kažu za ljude ovoga kraja da se nikada nisu plašili teškoća, ni onda kada je bijesna Drina plavila njihove domove i varoš, gutala žrtve. Oni su svim životnim poteškoćama gledali u oči. Ove i mnoge druge osobine poprimili su i Jevreji Višegrada. Oni su dali zajednici nekoliko izrazitih intelektualaca i privrednika. Porodice: Baruh, Kamhi, Papo, Levi, Romano prednjačili su u tome pogledu.

Jevreji su u Višegrad najprije došli iz Sarajeva, a onda iz drugih mjesta. Već u prvim godinama XIX vijeka mi u Višegradu sretamo Jevreje. Oni su se sasvim uklopili u život svojih sugrađana i dijelili s njima sudbinu. Prema „Bosanskom glasniku", u Višegradu je 1908. godine živjelo 177 Jevreja, da bi taj broj 1940. godine pao na oko 110 duša. Mnogi, kada su završili školovanje, nisu se više vratili u Višegrad. Neki opet, tjerani „trbuhom za kruhom", tražili su zaposlenje u Beogradu i Zagrebu.

Za vrijeme prvog svjetskog rata Višegrad je kao pogranična varoš između Austrije i Srbije bio poprište velikih i strašnih ratnih operacija. Stanovništvo je moralo napuštati i bježati iz Višegrada u unutrašnjost Bosne. Višegradski Jevreji su godine 1905. sagradili novi i vrlo lijepi hram, jer je stari hram bio već dotrajao. Prilikom osvećenja hrama došli su predstavnici svih jevrejskih opština u Višegrad. Za vrijeme drugog svjetskog rata, sa ulaskom Nijemaca u grad, hram je bio opljačkan i devastiran. U početku su okupatori u njemu držali svoj magacin hrane, a kasnije je pretvoren u štalu za konje. U Višegradu je postojalo jevrejsko groblje, koje datira od 1889. godine.

Ustaše nisu stigli odvesti višegradske Jevreje u svoje logore. Jedinice narodnooslobodilačke vojske su onesposobile željezničku prugu. Kada su Talijani zauzeli Višegrad, ustaše se povlače, pa su Jevreji ostali na miru do decembra 1942. godine. Ustaše se ponovo vraćaju u Višegrad. Mnogi Jevreji su već bili u redovima partizana, neki su pobjegli u razna mjesta Sandžaka i Crne Gore. Živjeli su povučeno i niko ih nije uznemiravao. One koji su ostali u Višegradu pohapsio je Gestapo 1944. godine i odveo u koncentracioni logor Bergen-Belzen. U njemačkom logoru nastradalo je 46 višegradskih Jevreja. Rat je preživjelo 56 Jevreja iz Višegrada. To su oni koji su se vratili živi iz njemačkih zarobljeničkih logora i borci narodnooslobodilačke borbe. Danas u Višegradu živi samo porodica Romano. Ostali preživjeli Jevreji iz Višegrada žive u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu kao službenici, oficiri i visoko kvalifikovani radnici.

Derventa

U Derventi je bilo 35 porodica sa oko 200 jevrejskih duša. Jevreji su ovamo došli iz Sarajeva i Travnika dosta rano. Već 1884. godine imali su svoje groblje, a 1911. g. sagradili su vrlo lijepu sinagogu, koju su ustaše oskrnavili i uništili.

Jevreji Dervente su bili vrlo marljivi i poduzetni, relativno imućni. Bilo je bogatih trgovaca i sposobnih zanatlija za sve vrste zanata i nešto državnih činovnika. Nekoliko godina pred rat nastanilo se nekoliko vještih ljekara izbjeglica iz Njemačke sa svojim porodicama.

U avgustu 1942. godine došao je u Derventu iz Sarajeva zloglasni Ivan Tolj i naredio da se svi Jevreji otpreme u logor. Tada

su ustaše odvele u logor 115 Jevreja, od kojih se nijedan nije vratio. Ostali su uspjeli da se prebace u partizanske odrede u kojima su se borili protiv neprijatelja. Poslije rata dvojica su se vratila kući, a drugi su ostali u jedinicama Jugoslovenske armije.

Visoko

Jevrejski novi hram u Visokom sagrađen je 1908. godine, a jevrejsko groblje je podignuto 1889. godine. Na molbu jevrejske opštine tadanja vlast je dala dozvolu za gradnju hrama. Inicijator je bio dr Bernard Zauderer, kotarski liječnik u Visokom. On je zajedno sa Rafaelom Levi-Mandolfom i sarajevskim mesarom Danielom Katanom prikupio mnogo dobrovoljnih priloga u tu svrhu. Daniel Katan je zatvorio u Sarajevu svoju mesarsku radnju i otišao u Visoko da radi i nadzire radnike. Tu je ostao besplatno od početka do kraja gradnje hrama. Iz Sarajeva su Jevreji organizovali izlet na ovu svečanost izletničkim vozom. Otišli su predsjednik opštine Salamon Salom sa odbornicima i svim sarajevskim rabinima i glavnim rabinom Rav Jehudom Finci.

Naziv jevrejske zajednice u Visokom prije rata bio je Jevrejska bogoštovna opština Visoko, čiji je broj članova stalno varirao. Za vrijeme prvog svjetskog rata u Visokom je bilo mnogo izbjeglica (muhadžira) iz okoline i iz Sarajeva. Poslije rata mnoge obitelji su ostale u Visokom, a neke su se vratile. Između dva rata brojno stanje se mijenjalo. Neke familije su se preseljavale, a pojedinci su se ženidbom ili udajom nastanjivali u Visokom i tu ostajali da žive. Osim Sefarada, bilo je i Aškenaza ljekara, advokata, zubara, profesora i geometara. Svi su Jevreji u Visokom bili u dobrim odnosima sa svim nacionalnostima i bili su dobro primljeni od domaćeg stanovništva. Učestvovali su u svim kulturnim, sportskim i nacionalnim manifestacijama naroda. Bili su zastupljeni u opštinskoj upravi. Jevreji u Visokom uglavnom su se bavili sitnom trgovinom i znatima. Bili su: limari, brijači, krojači, kožari, obućari i krpadžije. Jedino je Elijas Kabiljo, koji je doselio iz Sarajeva, bio dobrostojeći. On je u Visokom sagradio ciglanu, zidao kuće i davao ih pod najam. Te se kuće i danas nalaze u Visokom i zovu ih „Kabiljine kuće".

Na dan 6. aprila 1941. godine ukupno je na teritoriji visočkog sreza živjelo 199 Jevreja, ako se tu ubroje i oni koji su živjeli u Brezi, Varešu, Fojnici i Kiseljaku. Od toga broja je 108 muškaraca i 91 žena.

Odmah po dolasku njemačkih okupatora u Visoko, Jevreji su morali zatvoriti svoje radnje, pa i sinagogu. Bili su masovno, bez razloga, hapšeni, a istodobno su im bile opljačkane radnje i stanovi. Već u junu 1941. godine svi Jevreji muškarci su bili lišeni slobode, uzeti su kao taoci. Kada su ih pustili iz zatvora, nisu više mogli preuzeti svoje radnje, jer su u njima bili postavljeni povjerenici-pljačkaši .

Prva grupa Jevreja iz Visokoga odvedena je drugog avgusta 1941. godine u logor Gospić, zajedno sa 20 Srba. 30. oktobra 1941. godine odvedeni su svi odrasli muškarci u logor Jasenovac. U februaru 1942. godine pokupljene su žene sa djecom i svi drugi Jevreji, osim nekoliko ljekara i apotekara koji su bili neophodno potrebni. Prije odvođenja u logore nije niko od Jevreja stradao, niti ubijen u Visokom. Ali su ih ustaše prilikom sprovođenja u logore tukli, šamarali, pljuvali i sve vrednije stvari oduzimali. Žene su bile silovane i na razne načine mučene.

Prema dosadanjim podacima od 199 Jevreja iz Visokog ostalo je na životu svega 18 (12 muških i 6 ženskih). Od tih se u redovima NOB nalazilo 10, u izbjeglištvu 8, a preostalih 181 ubijeni su u logorima.

Od Jevreja iz Visokog, koji su otjerani u logore, jedini je preživio Kabiljo Ado, koji je pobjegao iz logora Jasenovac i otišao u partizane. Za vrijeme rata i poslije rata bio je na raznim dužnostima u JNA i penzionisan je kao potpukovnik JNA. Sada živi u Beogradu.

U Visokom danas ne postoji jevrejska zajednica, niti živi neka jevrejska porodica ili pojedinac. Također više ne postoji ni sinagoga. Za vrijeme rata Nijemci su sinagogu koristili kao konjušnicu, a zatim je srušili.

Ulica u kojoj se nekada nalazila sinagoga nosi sada naziv „Jevrejska ulica". Osim groblja to je jedino obilježje koje podsjeća da su nekada u Visokom živjeli Jevreji. Na Jevrejskom groblju u Visokom sahranjivani su i Jevreji iz Fojnice, Kiseljaka i Breze.

Uz masovno prisustvovanje građana, svih mjesnih društveno-političkih organizacija, Gradska opština Visoko i Jevrejska opština iz Sarajeva podigli su 19. avgusta 1979. godine lijep spomenik od mramora u spomen na pobijene Jevreje i pale borce, koji su nekada živjeli u Visokom.

Na spomeniku su zlatnim slovima uklesana njihova imena.

Banja Luka

Banja Luka imala 2 jevrejske opštine, Sefardsku i Aškenasku. Obje su vrlo stare. Većinom su u Banju Luku dolazili Jevreji iz Sarajeva i Travnika. Prije rata živjelo je u Banjoj Luci oko 400 Jevreja. Knjige Sefardske i Aškenaske opštine su potpuno uništene. Hram je bio sagrađen 1902. godine, a groblje osnovano 1883. godine.

Banja Luka je doživljela najveće strahote od ustaških krvoloka, kojima je stajao na čelu poznati krvolok dr Viktor Gutić. Po njegovom naređenju ubijen je i posljednji Jevrej koji se zatekao u Banjoj Luci.

Odmah po stvaranju NDH, koncem aprila 1941. godine, Jevreji Banje Luke stavljeni su van zakona. Naređeno im je da u ro-

ku od 24 sata moraju napustiti svoje stanove u centru grada i preseliti se u najdalja predgrađa.

Ustaše su pretvorile jevrejski hram u javnu kuću. Krevete su morali dati u tu svrhu banjalučki Srbi. Nekada ugledne i poštovane jevrejske majke i djevojke morale su dolaziti svaki dan da čiste sobe prostitutki i da ih kupaju.

Računa se da je okupaciju preživjelo 150 lica ili 37,8%. To su oni koji su napustili Banja Luku prije rata. Svojim kućama se vratilo poslije rata 24 lica, (13 muških, 8 žena i 3 djeteta) ostali su se nalazili dijelom u JNA, a dijelom u Italiji, gdje su uspjeli da se prebace. Manji dio živi po raznim mjestima naše države.

Prvo kupljenje Jevreja počelo je u junu 1941. godine. Oni su bili odvedeni u nepoznatom pravcu i vjerojatno ubijeni prije nego su stigli do nekog logora. Početkom jula opet su pohvatani muškarci i pobijeni. 16. jula 1941. godine odvedeni su stariji Jevreji oba pola u Staru Gradišku i tamo svi poubijani. 28. jula 1942. godine bili su odvedeni svi preostali Jevreji (170) i poubijani u raznim ustaškim logorima. Uništeni su hramovi, opustošena groblja i razgrabljena jevrejska imovina. Banja Luka je ostala bez Jevreja.

Poslije rata hram je obnovljen. Sada je tu smještena štamparija lista „Glas Krajine" (Ulica Moše Pijade).

Na parceli Jevrejskog groblja podignut je 1977. godine spomenik sa natpisom: „Ovdje su sahranjeni ekshumirani posmrtni ostaci sa starog Jevrejskog groblja u Boriku".

Ovaj spomenik podsjeća na Banjalučku jevrejsku zajednicu, kao i na mnogobrojne Jevreje, građane Banje Luke koji su izgubili živote kao žrtve fašističkog terora 1941—1945. godine.

Prijedor

Najstariji i prvi Jevrejin koji je doselio u Prijedor bio je Jakob Mevorah, porijeklom iz Beograda. Pošto je proveo više godina u Banjoj Luci, kada se oženio, odluči da se preseli u Prijedor. Tu svoju odluku 1880. g. i ostvari. Bistar, samosvjestan i pun inicijative, on postaje javni i društveni radnik. Vrlo brzo njegova radnja postaje jedna od vodećih manufakturnih radnji ne samo u Prijedoru nego i u cijeloj Bosanskoj krajini. S njime su u radnji radili njegovi sinovi Salamon, Jozef i Šandor.

Pred prvi svjetski rat dolaze u Prijedor i neke aškenaske familije; apotekar Lujo Hiršman. On je spadao među najstarije apotekare u Bosni i Hercegovini. Diplomirao je u Zagrebu 1885. godine.

Dr Moses Šifer, rođen 1859. godine. Studirao je medicinu u Beču, koju je završio 1893. godine. Pred sam rat sklonio se u Zagreb sa ženom ali su oboje uhvaćeni i odvedeni u logor. Jakov Rajh bio je činovnik na uskotračnoj pruzi Prijedor — Drvar.

Arnold Berger, direktor pilane u Kozarcu.

Mihael Fliker, došao iz Sarajeva i radio kao računski činovnik „Šipada".

Daniel Štern bio je trgovac. Imao je gvožđarsku radnju i građevinskog materijala.

Familije Sabataja Levija i Davida Kabilja držale su manufakturne radnje. Još je bio jedan knjižar, jedna trafikantica, jedan krojač, jedan mašinski inženjer pri Direkciji željeznica, jedan građevinski tehničar, jedan sudija, jedan profesor.

U Prijedoru je do drugog svjteskog rata živjelo 57 Jevreja sa ženama i djecom. Po godinama starosti broj je varirao od 2—86. g. Preovladavali su oni od 25—35 godina. Znači oni koji su bili u jeku mladosti, snage i životne sposobnosti. Među djecom je bilo više muške nego ženske djece. Bavili su se u slobodnom vremenu sportom, lovom i ribolovom.

Jevreji su bili članovi svih nejevrejskih mjesnih kulturnih, sportskih, karitativnih društava. Pomagali su sve njihove akcije, moralno, materijalno i u njima aktivno sarađivali. U gradskoj opštini uvijek su imali po jednog svog predstavnika.

Jevreji Prijedora nisu imali svoju opštinu. Oni su po statutu pripadali susjednoj opštini Banje Luke. Postojalo je groblje na periferiji grada, zvano „Urije", koje je za vrijeme rata uništeno i danas više ne postoji.

Ustaše su 1941. godine počele sa domaćim izdajnicima da organizuju svoju strahovladu. Prvi na udaru su bili Jevreji. 22. juna 1941. godine pokupljeni su svi viđeniji Jevreji i držani kao taoci zatvoreni u tamošnjem zatvoru. Kako u zatvoru nije bilo dovoljno mjesta, bili su pušteni iz zatvora, ali su držani pod vrlo strogom prismotrom. Očekivala su se daljnja naređenja od ustaških glavara iz Zagreba.

Mlađi i odlučniji građani, znajući šta ih čeka, nastoje da se što brže prebace na Kozaru, gdje se već nalazio sa svojim ljudima legendarni junak dr Mladen Stojanović. Mlađi Jevreji i đaci gimnazije bježe isto tako sa svojim drugovima na Kozaru. 1941. godine u septembru je bilo drugo hapšenje. Tada su pokupljeni svi prijedorski Jevreji i odvedeni u Banju Luku u zatvor „Crna kuća". Neki su odmah tamo strijeljani, a drugi odvedeni i pobijeni u Jasenovcu. U logor je odvedeno 43 lica iz Prijedora.

Svojim nastojanjima da se poistovete sa suštinskim i dugoročnim interesima grada, prijedorski Jevreji su zaslužni za kulturni razvoj grada.

Jakob Mevorak, poštujući djelo i misao Petra Kočića, dočekao je znamenitog pisca i narodnog tribuna sa Zmijanja na prijedorskoj željezničkoj stanici, kada su ga austrijski žandarmi provodili iz banjalučkog u tuzlanski zatvor. Dao mu novaca, duvana i hrane. Za tako nešto trebalo je biti vidovit i hrabar.

Salamon, sin Jakovljev, bio je niz godina blagajnik „Zajednice doma i gimnazije" u Prijedoru. Svake godine je ovoj zajednici či-

nio velike usluge, naročito u podmirivanju neophodnih materijalnih potreba za koje nije bilo sredstava.

Druga dva sina bili su aktivni u sportu. Jozef u sportskom društvu „Slavija", gdje je osnovao i vodio hazenski ženski klub, a Šandor u nogometnom klubu „Građanski".[44]

Od 57 Jevreja u životu je ostalo svega 14. Svi su oni služili kao oficiri do svoje demobilizacije. Poslije su se zaposlili u raznim strukama. Niko od njih ne živi u Prijedoru. U Armiji su ostali Samuel Kabiljo i Ruben Mevorah, aktivni pukovnici JNA. Jakob Mevorah demobilisan je kao major. Diplomirao je pravo. Danas radi u Uredu socijalnih radnika u Zagrebu.

Bihać

Iako je Bihać poslije Sarajeva, Travnika, Jajca u istoriji Bosne igrao značajnu i važnu ulogu, ipak u njemu ne nalazimo rano Jevreje. Broj Jevreja u Bihaću uvijek je bio malen. Tek u posljednjim decenijama turske vladavine u Bosni, nešto prije austrijske okupacije i Berlinskog kongresa 1878. godine nalazimo neke jevrejske familije, koje su bile nastanjene u Bosni. Jevreji su dolazili u Bihać iz Sarajeva, Travnika i Banje Luke. Nisu dolazili u skupovima, nego pojedinačno. U početku jedna do dvije familije. Nastojali su ispitati i proučiti uslove za svoju buduću egzistenciju. Najprije su dolazili muškarci, a kada bi se oni snašli, onda su išli po svoje žene i djecu i rođake. Vremenom broj je rastao, ali nikada nije prelazio 150 duša, koliko ih je bilo do godine 1940. Godine 1906. na inicijativu rabina Avrama Atijasa došlo je do gradnje sinagoge, koja je bila iste godine osvećena. Tom prilikom došlo je mnogo Jevreja iz Sarajeva, Travnika i Banje Luke u Bihać sa svećenicima. Bili su prisutni znamenitiji predstavnici jevrejskih opština, kao i predstavnici gradske opštine, svih državnih i vojnih vlasti iz mjesta. Predvorje i krov toga lijepog hrama držali su četiri grčka stuba. Hram je bio namjenski pravljen, bio je funkcionalan, akustičan i sa puno svjetla.

Kao prvi rabini, spominju se Davičo Perera, koji se malo zadržao u Bihaću, njega je naslijedio Binjo (Benjamin) Alhalel, treći i posljednji rabin je bio Avram Juda Atijas. Došao je vrlo mlad, pun poleta i snage. Vrlo lijepo je pjevao, bio veseljak i društven. Njega su voljeli ne samo njegovi opštinari nego i svi građani bez obzira na vjeru i stalež. Predavao je i vjeronauku u osnovnim školama i gimnaziji.

Jevreji u Bihaću bili su mali trgovci, voćari, ali uglavnom zanatlije: obućari, limari, instalateri, opančari, sajdžije, brijači, kožari, jedna medicinska sestra, jedna apotekarska laborantica, jedan tapetar, jedan geometar, nekoliko ljekara, sudija, učiteljica, jedan veterinar, jedan profesor, knjigovođe.

---

[44] Mirko Turić: Prijedorska gimnazija 1921—1918. g. str. 25.

Osim nekoliko državnih osnovnih škola, 1 klostera (koji su pohađala ženska djeca) postojala je još i Trgovačka škola. Iz Trgovačke škole regrutirale su se prve knjigvođe i mali činovnici. 1912. godine ukida se Trgovačka škola i osniva se osmogodišnja klasična gimnazija. Skoro nije bilo ni jedne jevrejske familije čija 2—3 člana nisu prošla kroz gimnaziju. Djeca koja nisu mogla završiti gimnaziju izučavala su zanate.

U predvečerje drugog svjetskog rata u Bihaću je živjelo 168 Jevreja, 35 sa porodicama i 5 samaca. Po zanimanju je bilo 21 trgovac (17 malih i srednjih i 4 veća), 7 radnika, i rabin, domaćica 46, zanatlija 8, državnih službenika 10, privatnih namještenika 6, slobodnih zanimanja 2, studenta 9, srednjoškolaca 26 i djece 10.

Živjeli su u svim dijelovima grada, izmiješani sa ostalim stanovništvom. Svi su imali odlične prijatelje i izvan jevrejskih familija. Nije bilo geta, niti posebnih ulica gdje su Jevreji stanovali.

Prve njemačke jedinice došle su u Bihać 13. aprila, a italijanske 17. aprila 1941. godine. Vlast su držale ustaše. Nijemci su odmah zašli da po gradu pljačkaju robu i šalju svojim kućama u Njemačku. U jevrejske radnje su postavljeni povjerenici. Vlasnici radnji su postavljeni kao besplatna radna snaga. Svi Jevreji koji su bili u državnoj službi otpušteni su bez prava na mirovinu. Jevreji su se morali registrovati i nositi žutu traku.

Za ustaškog stožernika postavljen je Pero Šimić iz Zavolja. Predsjednik Kotarskog suda je bio Jakov Džal, pravnik iz Bihaća. Od tada je počeo teror nad Jevrejima. U jevrejske kuće upadaju ustaše i odnose sve što su htjele, i to bez ikakvog naloga i priznanice. Za velikog župana postavljen je Ljubomir Kvaternik, koji je bio poznat kao krvolok.

Ubrzo su uhapšeni, a zatim zvjerski poubijani, komunisti, među njima i Salamon (Braco) Kaveson, David Atijas, student, ugledni Jevreji su uhapšeni kao taoci. Zatim je određena kontribucija, da Jevreji skupe i predaju ustašama 25 kg zlata i 100 kg srebra. Svi su donosili što su imali, ali je sve bilo malo, pa je pokupljeno iz hrama što je tamo bilo od srebra: svijećnjaci, nakit za tore, zastori i sl. Sve je to prenijeto ustaškom logorniku.

Dan nakon napada Njemačke na SSSR, 23. juna 1941. godine, održano je u Županiji veliko savjetovanje i donesena „značajna odluka" o uništenju Srba i Jevreja u Bihaću. Toga dana su bili uhapšeni i sprovedeni u zatvor Kotarskog ureda sljedeći Jevreji iz Bihaća: Atijas Avram, rabin dr Emil Levi, sudija Okružnog suda, Levi Rikard (Kiko) sin dr Emila Levija, student, Moco Kaveson, pravnik, Rudi Rehniker, trgovac, Jakov Kaveson, trgovac, Jakov Baruh, trgovac, Levi Moric, geometar, Atijas Albert (Miko), namještenik „Tivara", Haim Farhi, bivši trgovac.

Iste noći ušao je u zatvor ustaški natporučnik Enver Kapetanović, koljač. Strašnim psovkama i udarcima on i njegova pratnja tukli su sve zatvorene Jevreje do iznemoglosti, ne gledajući na starost i uzrast. 24. juna 1941. godine ustaše su ujutru rano pokupile

sve Jevreje i Srbe, prebrojavale ih i strpale u 24 kamiona, koje im je stavila na raspolaganje talijanska komanda. Šoferi su bili Italijani i odvukli su ih u Kulen-Vakuf. (O ovome vidi Izvještaj zapovjedništva Hrvatske poručničke pukovnije TJS. 305 od 24. juna. Vojni arhiv istorijskog instituta u Beogradu 14. 8. 1941. g. (Jevrejski muzej u Beogradu ima mikrofilm ovoga dokumenta, redni broj spiska 25.)

Iz Kulen-Vakufa Jevreji su prebačeni u Bosanski Petrovac, a odatle u Prijedor. Kotarski predsjednik iz Bihaća dao je Jevrejima dozvolu da mogu ići gdje god žele, samo ne u Bihać. Oni su se razišli po raznim mjestima gdje su imali poznate i rodbinu. Većina je ostala u Prijedoru. Nakon prvog oslobođenja Prijedora u maju 1942. godine mladi su stupili u NOV i otišli na Kozaru i Grmeč. Oni Jevreji koji su ostali u Prijedoru zajedno su sa prijedorskim Jevrejima, nakon povlačenja partizana, odvedeni u logor i pobijeni.

Jevreji koji su otišli u Cazin odmah su pokupljeni i odvedeni natrag u Bihać. Svi su odreda pobijeni u selu Žegar, blizu Bihaća.

Od ukupno 168 Jevreja iz Bihaća rat je preživjelo 25. lica. Poginulo je 143, što u NOB, što pobijeno u logorima.

Preživjeli danas žive u Sarajevu i Beogradu. Zauzimaju visoke položaje u vojsci i državnoj službi.

Danas u Bihaću nema više nijednoga Jevreja. Ustaše su porušile lijepu sinagogu, grobljansku ogradu razvalili, porušili spomenike.

Travnik

U Travniku je od 1768. godine postojala Jevrejska opština. Ova opština je poslije sarajevske Jevrejske opštine bila najstarija, a do kraja XIX vijeka i po broju članova bila i najveća jevrejska opština u Bosni i Hercegovini. Ona je već 1769. g. imala svoju sinagogu. Travnik je već tada imao razvijenu privredu i dobre uslove za život i rad. „Od godine 1699. stanovnici Travnika nisu bili samo muslimani, pojavljuju se i druge konfesije hrišćani i Jevreji".[46]

Nobelovac Ivo Andrić u svome romanu „Travnička hronika" spominje, kada je prvi francuski konzul Žan Baptist Etjen Davil sa svojim pomoćnikom Pukvilom došao u Travnik, odsjeo je u kući Josifa Baruha, najbogatijega i najuglednijeg Jevrejina u Travniku jer velika kuća koja se opravljala za francuski konzulat nije još bila gotova.

Kada se razbolio sin francuskog konzula, bili su pozvani svi ljekari, kao i oni koji se nazivaju ljekarima i koje svijet za takve smatra. Među njima bio je i travnički apotekar Mordo Atijas (strana 298).

[46] Hamdija Kreševljaković i Korkut: Travnik 1464—1878. g.

Atijasi su najstarija jevrejska porodica u Travniku. Tu žive od 1660. godine. Uvijek se po jedan iz porodice bavio lijekovima i ljekarstvom. Koliko se zna o njihovoj porodici, i stari su im, dok su još živjeli u Španiji, bili ljekari i apotekari. Fra Luka Dafinić bavio se ljekarstvom i bio prijatelj Mordin.

Najstarije groblje na Bojni postoji od 1762. godine, od kada postoje i najstariji spomenici.

U Travniku je za vrijeme osmanske vlasti bilo samo Sefarada. Poslije okupacije dolaze i Aškenazi. Poslije učestanih požara u Sarajevu, naročito onog od 1697. g., što ga je prouzrokovao Eugen Savojski, znatno je porastao broj stanovnika, pa i Jevreja, u Travniku. U Sarajevu je bilo još velikih požara u godinama 1694, 1696, 1697, 1874. itd. Oni sarajevski Jevreji koji su stradali od požara, tražili su i dobili utočište kod svojih rođaka u provinciji. Oni su ih rado i svojski prihvatili i pomagali, dok se ne bi snašli i osposobili za samostalno privređivanje.

Prvi ljekari sa diplomom doktora medicine koji su došli sa okupatorskom vojskom bili su Aškenazi iz Galicije. Prvi civilni ljekar u Travniku je bio dr Leopold Glik. Iza njega dolazi dr Bernard Zanderer (1851—1928. g.) okružni ljekar u Travniku i sanitetski inspektor. Dr Glik, osim dermo-venerologije, bavio se otkrivanjem lepre i drugih zaraznih bolesti.

U mlađim godinama dr Zauderer se bavio i studijom folklora. Umro je u Travniku kao penzioner 1928. godine. Dr Sigmund Švajger vrstan hirurg, živio je u Travniku 20. g.

Dr Fišel Rozencvag bio je primarijus Opštinske bolnice. On je radio u Travniku preko 50 godina.

Dr Leopold Kaufer bio je hirurg. Poslije II svjetskog rata hirurg Vojne bolnice u Sarajevu, zatim prof. Hirurgije na Medicinskom fakultetu u Sarajevu.

Po popisu od 15. juna 1879. godine u Travniku je bilo 375 Jevreja. Oni su ispoljavali vanredne sposobnosti u pojedinim granama privrednog života. Pronicljivi i poletni, tražili su puteve i načine za svoj opstanak u samostalnom radu i privređivanju. Jevreji su živjeli sa ostalim stanovništvom Travnika u dobrim i mirnim odnosima i uspostavljali korektne odnose. Zajednički su izgrađivali cjelokupni društveni i kulturni život grada. Aktivno su sudjelovali u svim ekonomsko-privrednim manifestacijama grada i sredine.

Jevreji su svršavali osnovne škole i učili srpskohrvatski jezik. Kada je 1882. godine otvorena nadbiskupska gimnazija u Travniku, mogli su se upisati i učenici drugih konfesija, „osim Katolika u gimnaziji je bio i veći broj Jevreja".[47]

Gimnazija je znatno doprinijela da su travnički Jevreji dobili ubrzo i svoju prvu inteligenciju, školovanu na fakultetima. Oni su vrlo rano imali svoje ljekare, profesore, pravnike, veterinare, šumare, zubare, apotekare, ekonomiste itd.

---

[47] Mitar Papić: Škole u Bosni i Hercegovini str. 123.

Prvi travnički Jevreji bavili su se trgovinom i zanatima. Trgovačka radnja je obično ostajala od oca sinu ili zetu. Bilo je i nekoliko radnji na veliko npr. manufakturna radnja Salamona Altarca. Trgovina pomodnom robom Zadika Levija, Mojsija Fincija, Avrama Kalderona „Mamića". Veliki trgovci dobavljali su robu iz Beča, Trsta i Pešte. Ostali su bili mali trgovci, koji su dobivali robu na kredit, pa je preprodavali. Najstarije jevrejske porodice u Travniku bile su: Maestro, Altarac, Konforti, Salom, Kalderon, Pinto, Gaon, Atijas i dr.

Zanatlije su svoje zanatske radnje nasljeđivali od roditelja ili srodnika. Većinom su imali mnogo djece i bili siromašni. Bili su: limari, krojači, terzije, ćurčije, sarači, opančari, brijači, obućari. Moderan krojački zanat izučio je Mošo Salom, Mordin.

Do prvog masovnog hapšenja travničkih Jevreja, njihovog ubijanja i odvođenja u koncentracione logore došlo je u prvoj polovici avgusta i septembra 1941. godine.

Travnički Jevreji odvedeni su u logor u Kruščicu (kod Travnika). Tu su odvođene i neke grupe sarajevskih Jevreja. Početkom septembra u Krušćici je bilo oko 1500 Jevreja. Ovaj broj Jevreja u Kruščici zabrinuo je ustaške vlasti u Travniku. Iskrsli su problemi njihovog smještaja i ishrane. Da bi ove probleme ublažili, ustaše su logoraše mučili glađu i teškim fizičkim radom, a zatim ih ubijali.

Kada se u Sarajevu saznalo o njihovom životu sarajevska Jevrejska opština počela je logorašima slati pakete. Ali, na žalost, nijedan paket logoraši nisu primili. Ustaše su ove pakete prodavale po gradu, a novac zadržavale za sebe. Poslije je slana gotova hrana kolima iz Sarajeva u Kruščicu.

Na intervenciju Tusuna, koji je lično otišao u Zagreb Eugenu Kvaterniku Didi, ubrzo je iz Zagreba stiglo naređenje da se svi Jevreji iz Kruščice transportuju u Jasenovac.

Original izvještaja Nikole Tusuna Eugenu Kvaterniku od 19. septembra 1941. godine nalazi se njegovom krivičnom spisu (Arhiv O. S. Sarajevo K. O. 70/45).

Osim u logor Jasenovac, travnički Jevreji slani su u logor Stara Gradiška, a žene u logor Đakovo.

Napredna omladina uključila se od početka u borbu, ali je većina izginula. Poslije rata vratilo se u Travnik 16 Jevreja. Iz ustaškog logora Jasenovac uspjelo je samo dvojici travničkih Jevreja da se spasu bijegom, a to su Josef Konforti i Jerko Gaon. Danas u Travniku nema Jevreja.

Na Jevrejskom groblju u Travniku 30. septembra 1979. godine svečano je otkriveno „Spomen obilježje". Prisustvovao je veliki broj bivših Travničana, predstavnika društveno-političkih i boračkih organizacija i sarajevskih Jevreja. Iz Sarajeva je na ovu svečanost došlo 60 Jevreja. Ovo „Spomen obilježje će upozoravati i podsjećati na sve strahote koje donose ratni sukobi među državama i narodima i da svim budućim generacijama utvrđuje uvje-

renje i neophodnost mira i sloge među narodima, za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost sviju ljudi i naroda" — rečeno je tada.

Bosanski Brod

Do okupacije zemlje 1941. g. imao je svega 26 jevrejskih obitelji sa 62 člana. Za vrijeme okupacije ostao je samo 1 muškarac i 4 žene kod kuće, jer su bili u mješovitom braku i mnogo godina prije rata pokršćeni.

U logor Jasenovac je odvedeno 57 Jevreja, a nijedan se nije vratio. Dok su još bili kod kuće prije odvođenja u logor, bili su izvrgnuti najtežim poniženjima. Tjerani su da prenose neeksplodirane bombe i mine, da čiste nužnike, stočne pijace i slično, i to kada je najviše svijeta bilo na ulicama. Jevrejsko groblje ustaše su porušile, a nadgrobne spomenike upotrebile kao materijal za gradnju njemačkih baraka.

Žepče

Jevreji su u Žepče došli iz Sarajeva i Travnika. Živjeli su skromno. Svaki je sam zarađivao ono što mu je za život trebalo. Nije bilo među njima sirotinje i socijalno ugroženih. Mahom su bili zanatlije, po koji mali trgovac, velikih trgovaca nije bilo. Zanatlije su bili: limari, jorgandžije, kalupdžije, kočijaši. Jevreje viđamo u muslimanskim, srpskim i hrvatskim društvima i čitaonicama, jer svojih nisu imali. U svojoj sredini su bili dobro viđeni i rado primani. Ta atmosfera ljubavi i povjerenja ostala je do godine 1941. Imali su svoje groblje i sinagogu. Groblje su osnovali 1890. godine, a sinagogu sagradili 1903. godine.

Prvog avgusta 1941. godine pokupljeni su svi Jevreji u srezu žepačkom, gdje je živjelo oko 250 Jevreja, i to u Zavidovićima oko 170, u Begovom Hanu 20, a 60 u Žepču. Ostalo je svega 2 Jevreja jer su živjeli u mješovitom braku. Iz logora se vratilo 5, iz izbjeglištva 6. Jevreji Žepče stradali su u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Svi su završili svoj život 27. 12. 1941. godine.

Mala mjesta u Bosni

U manjim mjestima živio je manji broj Jevreja. U Prnjavoru su četnici pobili Jevreje. U Srebrenici su ih pokupile ustaše i strijeljani su u logoru. Isto tako u: Tesliću, Tešnju, Kladnju, Gradačcu, Gračanici, Jajcu, Doboju.

Ustaše su iz Rogatice dovele u Podromaniju 17 Jevreja i tamo pobile. Danas je njima podignut spomenik, kosti pokupljene i sahranjene u zajedničku grobnicu. Od 13 preživjelih 5 je bilo u izbjeglištvu, 7 u njemačkim zarobljeničkim logorima, 1 u NOB. Je-

vreji iz Bosanske Gradiške, Bosanskog Novog i Bosanskog Šamca odvedeni su u Staru Gradišku i tamo pobijeni. Jevreji Vlasenice nisu odvedeni u logor, nego su 6. maja 1942. godine na grozan način poubijani od ustaša francetićeve „Crne legije' 'u mjestu Ružina Voda između Vlasenice i Han-Pijeska. U Bugojnu je bilo 11 jevrejskih porodica. 2. 8. 1941. godine ustaše su ih u zatvorenom kamionu odvele do susjednog sela Gračanice, te ih zaklali i bacile u jednu jamu. Žene i djecu su odvele u logor Jasenovac.

U ŠPANSKOM GRAĐANSKOM RATU (1936—1939)

U Španiji se odlučivala sudbina reakcionarnog fašizma i napredne demokratije Evrope. Fašističke države Njemačka i Italija vrlo izdašno su pomagale oružjem, novcem, političkim i drugim sredstvima fašističku vojsku generala Franka protiv demokratskih snaga u Španiji. Rat u Španiji imao je veliki uticaj na sve napredne ljude i pokrete u svijetu. Demokratski pokreti u Evropi angažuju se za slanje boraca i pomoći Španskoj Republici. KPJ u Jugoslaviji bila je na čelu ovoga pokreta i svih akcija protiv internacionalnog fašizma.

U Španiji su se 34 Jevreja iz Jugoslavije, (a od toga 13 iz Bosne i Hercegovine) borili na strani Republike. Bilo je vrlo teško doći do Španije zbog monarhističkoga režima u Jugoslaviji, koji je bio protiv Španske Republike. Najviše je dobrovoljaca iz Jugoslavije došlo u Španiju preko Čehoslovačke, Francuske, Belgije i Rumunije. Od španskih boraca Jevreja poslije drugog svjetskog rata ostalo je živih svega pet. Trojica danas živi u Jugoslaviji a dvojica u Izraelu. Ostali su poginuli za vrijeme rata u Španiji ili u NOB kada su se vratili u zemlju.

Španski borci — učesnici u NOB

Abinun Albert, Albahari Salamon, Baruh Jakob, Atijas Hajim, Altarac Iso, Baruh Silvio, Baš Ane-Marija, Baš Endre, Baš Janoš, Bergman Alfred, Bihalji Oto, Dojč Mirko, Domani Robert, Dreksler Velimir (Perić Marko), Engel Elijas, Fos Rudin Braina, Hauptman Jozef, Kraus Lea, Lerer Samuel, Majder Vladimir, Papo Menahem, Sende-Popović Kornelija, Štajnberger Drago, Vajs Gerhard, Kalmi Alkalaj.

Nosioci spomenice su:

Abinun Albert, Bihalji Oto, Perić Marko, Hauptman Jozef, Lerer Samuel.

Narodni heroji

Domani Robert (poginuo 1942. g.), Engel Elijas (poginuo 1944. g.), Štajnberger Drago (poginuo 1942. g.), Lerer Samuel, živi u Beogradu. Nisim Albahari, živi u Sarajevu, Pavle Goranin — Ilija poginuo na Romaniji kao politički komesar 27. NOU divizije.

Španski borci iz Bosne i Hercegovine

1. *Abinun Albert,* rođen 27. juna 1913. godine u Sarajevu u kući vrlo siromašnih roditelja. Otac Isak, majka Blanka, rođena Salom. Svršio je srednju poljoprivrednu školu u Valjevu. U Sarajevskom Hašomer Haciru stekao prva znanja iz marksizma. Član KPJ postao 1935. godine. Kao dobrovoljac 27. oktobra 1937. godine odlazi u Španiju. Novac za put i vezu za Pariz dobio je od dr Pavla Gregorića preko Lenke Maestro. Iz Španije dolazi u Alžir, a odatle 1944. godine na ostrvo Vis. Demobilisan 1945. godine. Neko vrijeme radio u Ministarstvu inostranih poslova. Od 1950. godine bio je nastavnik španskog jezika u Novinarsko-diplomatskoj školi. Bavi se prevodilačkim radom. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine i više ratnih i poslijeratnih odlikovanja.

2. *Albahari Salamon,* rođen 1915. godine u Sarajevu. Otac Leon, mati Matilda, rođena Albahari. U Španiju otišao 1. januara 1938. godine. Poslije povlačenja iz Španije bio po logorima u Francuskoj. Preko Njemačke dolazi u Jugoslaviju. Poginuo 1942. godine kao partizan pod imenom Ivan Ivanović.

3. *Altarac Iso,* rođen u Sarajevu 1910. godine. Izučio je električarski zanat, bio član Hašomer Hacaira. Poginuo u Španiji.

4. *Atijas Haim,* rođen 1912. godine u Sanskom Mostu, otac Avram, majka Mazalta, rođena Baruh. U Zagrebu je izučio elektromonterski zanat.

U Španiju došao 19. maja 1938. godine. Učestvovao u borbama u sektoru Ebra. Za vrijeme drugog svjetskog rata radio je u Njemačkoj. Živi u Jerusalimu. Radi kao stručnjak za električne kablove PTT.

5. *Baruh Jakob,* rođen 29. juna 1914. godine u Sarajevu. Otac Salamon, majka Olga, rođena Domek. Bio novinar. U Španiju je stigao 29. juna 1937. g. Bio je u protutenkovskoj bateriji Internacionalne brigade. Učestvovao u borbama na Bruneti, Saragosi, Estramaduri i Aragonu. U KPJ je ušao u Španiji 1. januara 1938. godine. Poslije rata prelazi u Francusku, preko Njemačke dolazi u okupiranu Jugoslaviju. Poginuo je u borbi sa ustašama krajem 1941. godine.

6. *Baruh Silvio,* student, rođen 1910. godine u Sarajevu. U Španiji poginuo na Aragonskom frontu 14. jula 1938. godine.

7. *Bergman Alfred,* rođen u Visokom 28. novembra 1901. godine. Otac Jozef, majka Ernestina, rođena Gelber. Otac željezničar. Do prvog svjetskog rata bio član Socijaldemokratske partije, a poslije rata Komunističke. Pod očevim uticajem uključio se u radnički pokret. Svršio je srednju školu i opšte odjeljenje Visoke škole za svjetsku trgovinu u Beču. U Moskvi je bio u Lenjinskoj školi 1935—1936. g., član KPJ postao aprila 1919. godine u Mostaru. U

Španiju dolazi 18. februara 1937. g. Preko Marselja vraća se u Split. Tu je uhapšen 1940. godine i predat zagrebačkoj policiji. Strijeljan je u prvoj grupi „Komunista i Jevreja" 9. jula 1941. g. U toj grupi strijeljani su također dr Božidar Adžija, prof. Ognjen Prica, advokat dr Ivo Kun, ing. prof. Zvonimir Rihtman, Viktor Rozenvajg, Sigismund Kraus, Otokar Keršovani.

8. *Engel Elijas*, rođen 19. jula 1912. godine u Jajcu, otac trgovac. Pohađao 3 godine Elektrotehnički fakultet u Pragu, gdje je među komunistima KP Čehoslovačke i jugoslovenskim studentima bio vrlo aktivan. Potpisnik javnih letaka i organizator studentskih akcija u Pragu protiv reakcionarnog terora u Jugoslaviji. Član KPJ od 1934. godine

U Španiju došao 1. februara 1937. godine. Učestvovao u borbama: Harama, Saragosa, Ternel i Levante. Iz Španije ide na jug Francuske. Ilegalno se prebacio u Jugoslaviju 1941. godine. U Zagrebu radio u ilegalnoj štampariji CK KPJ. Poslije toga prebačen u partizane. U partizanima bio pod imenom Ilija Andžić najprije komandant bataljona, kasnije načelnik odjeljenja Glavnog štaba NOV Hrvatske. Poginuo 29. maja 1944. godine u Gornjem Mikulaušu u Moslovini. Imao je čin pukovnika. Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953. godine.

9. *Kahmi Kalmija Samuel*, rođen 18. novembra 1911. godine u Bosanskom Brodu. Otac Jahiel, majka Simha. Studirao na Šumarskom fakultetu. U Španiju je došao 17. februara 1937. godine. Učestvovao u borbama na Hueski, Saragosi, Centru, Estramaduri i Aragonu.

10. *Lerer Samuel (Vojo Todorović — Lerer)*, rođen 12. marta 1914. godine u Mostaru. Otac Zaharije došao je iz Lavova. Roditelji su bili radnici i vrlo siromašni. Osnovnu i srednju školu završio je u Sarajevu. U Zagrebu je studirao veterinu, a kasnije poljoprivredu. Od 1934. godine član KPJ. Bio u zatvorima: Sarajeva, Subotice, Beograda. U Španiju došao 12. decembra 1937. godine. Učestvovao u borbama kod Aragona kao mitraljezac u mitraljeskoj četi bataljona „Đuro Đaković". Bio u logorima u Francuskoj. Poslije se preko Njemačke prebacio u Jugoslaviju, krajem jula 1941. godine.

Iz Zagreba je upućen u Bosansku krajinu. Ubrzo postaje komandant partizanskog bataljona „Gavrilo Princip" na sektoru Bosansko Grahovo. Kasnije komandant Glamočkog partizanskog bataljona. Isticao se kao vrlo hrabar borac i sposoban komandant. U istoriji narodnooslobodilačke borbe ostaće zapisan njegov napad na neprijateljski aerodrom Rajlovac, kod Sarajeva, avgusta 1943. godine, gdje je oštetio 34 aviona. Nijemci su pokušali da dovuku pojačanje oklopnim vozom, ali je i voz uništen.

Danas je general-pukovnik JNA. Za narodnog heroja proglašen 20. decembra 1951. godine.

11. *Lea Kraus,* rođena je 1914. godine u Gradačcu. Lea je studirala u Zagrebu školu za više medicinske sestre. Uhapšena je u Zagrebu zbog komunističke aktivnosti 1935. godine i osuđena na godinu dana robije. U NOB učestvovali su 4 člana njene porodice, od kojih je dvoje izgubilo život. Poslije Španije ona je do kraja drugog svjetskog rata živjela u Francuskoj. Sada živi u Zagrebu.

12. *Papo Menahem,* rođen 5. aprila 1915. godine u Sarajevu. Otac Moša imao je četkarsku radnju u Splitu. Talijani hapse čitavu porodicu 1941. godine zato što je Manahem bio u Španiji. Otac je bio odveden u zatvor „Capo d'Istra". Umro je u domu staraca u Zarebu 1957. godine. Menahem je radio u Splitu kao brijač. Krenuo je brodom „Vis" 1936. godine u Španiju. Kao teški ranjenik vraćen je u Pariz radi liječenja. Početkom 1940. godine dolazi u Split. Talijani ga hapse 1942. g. i zatvaraju u zatvor „Sv. Roko". Poginuo je u borbi sa Nijemcima kod Mosora.

13. *Vajs Gerhard,* rođen 1914. g. u Bihaću. Srednju školu završio u Beogradu, a poslije studirao politehniku u Pragu. Otac mu je bio službenik. U Španiju je stigao 1936. godine. Učestvovao u borbama na Haramskom frontu. U Španiji je živio pod imenom Stevan Petrović. U Beograd se vratio 1939. godine. Poginuo je u aprilu 1941. godine prilikom bombardovanja Beograda.

ZLOČINI NAD BOSANSKO-HERCEGOVAČKIM JEVREJIMA U TOKU NEPRIJATELJSKE OKUPACIJE

Cilj fašizma je bio stvoriti „novi poredak" u Evropi i svijetu. Da bi se do toga došlo, trebalo je uništiti sve građanske slobode. Za postizanje toga cilja sva sredstva su bila dozvoljena, u prvom redu teror, ubistva, zločini itd. Kult sile, rasizma, i antisemitizma pripremao je zločince koji će izvršavati naređenja vlastodržaca u ratu koji su pripremale fašističke države. Rasna mržnja tražila je istrebljenje cijelih naroda. Vjekovne rasne i vjerske predrasude uslovljene razvitkom i suprotnostima klasnog društva, raspirivane su od strane reakcionarnih krugova. Nacizam i fašizam stvaraju svoje pete kolone u našoj zemlji. Tadašnji reakcionarni i nenarodni režimi ne samo da nisu protiv toga skoro ništa preduzeli nego su takve pojave čak tajno ili javno podržavali.

Za vlade Milana Stojadinovića fašistička propaganda u Jugoslaviji dobiva i svoju legalnu podršku od samoga vrha vlasti. Za vrijeme vlade Cvetković-Maček 1940. godine dolazi i do prvih zakonskih mjera kojima se ograničava i formalna građanska ravnopravnost Jevreja. Korošec ograničava prava Jevreja. Dnevni listovi upravo se takmiče u širenju propagande bazirane na rasističkim osnovama. Beogradski listovi „Balkan", „Naš put", „Svoj svome", „Vreme", kao i sam Ljotić, vođa fašističkoga pokreta „Zbor", proglašavaju Jevreje za „nepoželjan elemenat".

Odmah u prvim danima okupacije 16. aprila 1941. godine hitlerovsko-ustaški režim zaveo je prema Jevrejima poseban tretman. Jevrejima je bila zabranjena upotreba javnih saobraćajnih sredstava, kupovina živežnih namirnica na tržnicama, pohađanje kina i pozorišta, sastajanje i dogovaranje sa nejevrejima. Ograničeno im je bilo svako kretanje. Jevreji su morali nositi žute trake. Svak ih je mogao napadati i zlostavljati bez ikakve odgovornosti. Oni su bili izvan zakona. Njima je bilo zabranjeno da se bave poslovima kojima su se do tada bavili. Oduzete su im zanatske i trgovačke radnje. Svi činovnici Jevreji otpušteni su iz državne službe bez prava na penziju. Diskriminacija se iz dana u dan povećavala. Raznim naredbama i terorom htjelo ih se potpuno izolirati od ostaloga svijeta i tako ih onemogućiti za bilo koju akciju. Jevreji su odvođeni na prisilan rad. Sasvim obeshrabreni, odvođeni su u logore smrti, gdje je nad njima vršen genocid.

16. aprila 1941. godine Nijemci su upali u veliki sefardski hram u Sarajevu. Oni su zajedno sa domaćom razularenom fuka-

rom dva dana pljačkali i uništavali hram. Iz hrama su iznosili ćilime, lustere, klupe, prozore, vrata itd.

Uz sam hram nalazila se opštinska vijećnica, velika biblioteka, bogata i sređena arhiva i muzej. Sve je to uništeno i razrušeno. U predvorju hrama spaljene su sve knjige i biblioteka, koja je imala mnogo knjiga velike istorijske i kulturne vrijednosti, te arhiva sa vrijednim i originalnim dokumentima.

24. aprila 1941. godine u „Sarajevskim novinama" objavljena je odluka o pripajanju Bosne i Hercegovine novostvorenoj NDH. Za povjerenike poglavnika postavljeni su župnik Božidar Bralo i prof. Hakija Hadžić.

11. maja 1941. godine izdata je naredba da se u svim jevrejskim trgovačkim, industrijskim i zanatskim preduzećima postave odmah povjerenici. Kao glavni povjerenik za sve radnje u Sarajevu postavjen je ustaški povjerenik u sarajevskoj policiji Josip Zubić. Povjerenici su bili obični pljačkaši i kriminalci. Nad njihovim radom nije bilo nikakve kontrole.

1. avgusta 1941. godine strijeljani su prvi Jevreji na Vracama, njih 10, koji su služili kao taoci, navodno zbog eksplozije koja se desila 29. i 30. jula 1941. godine u željezničkoj ložionici u Sarajevu.

1. septembra 1941. godine odvedeno je oko 1000 Jevreja u logor Kruščica blizu Travnika.

15. i 16. novembra 1941. godine odvedeno je oko 3000 Jevreja u Jasenovac. Do avgusta 1942. godine ustaše su poslale u logore preko 8500 sarajevskih Jevreja.

30. avgusta 1941. godine donesena je Odredba o preuzimanju svih jevrejskih stambenih zgrada i imanja.

10. oktobra 1941. godine donesena je zakonska odredba o podržavljanju imetka Jevreja i jevrejskih preduzeća.

Ni u ostalim mjestima Bosne i Hercegovine nisu Jevreji drugačije prošli od onih u Sarajevu, (Visoko, Travnik, Bihać, Prijedor, Žepče, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Banja Luka). Hram u Banjoj Luci pretvoren je u bordelj. Najuglednije jevrejske žene i djevojke dovođene su u bordelj da peru podove, zahode i kupaju prostitutke i njihov veš peru. U mjestima gdje su živjeli Jevreji zavladala je atmosfera progonjenja. Ustaše su naročito pazile na jevrejsku omladinu. Zbog slobodarskog i progresivnog opredjeljenja, jevrejska omladina im je bila naročito sumnjiva. Međutim, pored tolikog terora i nasilja, omladina nije klonula niti se dala zastrašiti „žutom trakom" ni „policijskim časom". Svojom odlučnošću, požrtvovanjem i hrabrošću omladina se suprotstavljala ustaško-fašističkom teroru. Pišu se parole, smještaju prokazani članovi Partije u sigurne stanove, vrše se kurirske akcije itd. Ne obazirući se na ogromne i nesavladive prepreke, omladina nastoji da se prebaci na slobodnu teritoriju, kako se tada popularno govorilo „u šumu". Ovakav bijeg je često bio ravan pravom junačkom podvigu. Oni koji su bili uhvaćeni plaćali su svojim životom. Svrstavši se tako

u redove prvoboraca, naši omladinci i omladinke borili su se rame uz rame zajedno sa partizanima svih jugoslovenskih naroda i narodnosti za slobodu, bratstvo i jedinstvo. Zajedno sa njima borili su se i ginuli ispoljavajući pri tome najveće požrtvovanje, samoprijegor i patriotizam. Svojim izuzetnim podvizima i naročitim zalaganjem mnogi od njih su stekli najveća priznanja i veliku popularnost. Za narodne heroje su proglašeni: Nisam Albahari, Pavle Goranin-Ilija, Ilija Engel-Andžić, Vojo Todorović-Lerer. Naročito je bio popularan dr Oskar Danon, kompozitor partizanskih pjesama.

POSLIJE RATA

Mnogi Jevreji učesnici narodnooslobodilačkog rata dobili su visoke vojne rangove, a kasnije i činove generala. Vojo Todorović-Lerer, general-pukovnik, profesor dr Izidor Papo, general-pukovnik, dr Moni Levi, general-major, prof. dr Roza Papo, general-major, ing. Mišo Danon, general-major, Salamon Romano, general-major, Ervin Salcberger — Stanko, general-major, Mirko Nahmijas, general-major, Beno Ruso, general-major. Svi su oni stekli mnoga odlikovanja i priznanja, a danas su aktivni u raznim područjima javnog života i nauke. Oni će našim mlađim generacijama služiti za primjer u borbi za istinsku slobodu i uzor u ljubavi za socijalističku domovinu.

Od uvijek je bilo izrazito sposobnih ljudi, koji su svojim djelima i stvaralaštvom svraćali pažnju na sebe. To su oni svijetli likovi koji su bili pokretačka snaga svoje sredine. Oni su bili glasni i neustrašivi tumači potreba svoga vremena. Takvi ljudi po izuzetnosti svoje ličnosti i funkciji u društvu nalazili su još za života na poštovanje svojih savremenika.

Građani Sarajeva nisu na njih zaboravili, pa su neke ulice u Sarajevu dobile njihova imena.

Odbornici Gradskog vijeća u Sarajevu prihvatili su 15. februara 1974. godine prijedlog da se jednom broju ulica u gradu daju novi nazivi.

Među ostalim novim ulicama, četiri su dobile imena zaslužnih predratnih jevrejskih radnika iz Sarajeva. Evo imena tih ulica:

Ulica Marcela Šnajdera
Ulica Kalmija Baruha
Ulica Isaka Samokovlije
Ulica Ilije Engela.

Pored ovih ulica, u Sarajevu postoji još osam ulica sa jevrejskim imenima. Ove ulice su dobile svoja imena odmah poslije oslobođenja.

Ulice Moše Pijade
Ulica Daniela Ozme
Ulica Benjamina (Binje) Finci
Ulica Leze Perera
Ulica Braće Eškenazi
Ulica Šaloma Albaharija
Ulica Pavla Goranina
Ulica La Benevolencije.

Građani Sarajeva znali su cijeniti napore i zalaganja Jevreja pa danas vidimo u Sarajevu, osim imena ulica, još i škole, biste, naselja, spomen-ploče sa imenima Jevreja. U Gradskom parku vidimo bistu Daniela Ozme.

Pred ulazom u Grafički dom nalazi se ploča od bijeloga mermera na kojoj su zlatnim slovima urezana imena: Mordo Altarac, Jozef Salamon Romano, Moric Ozmo. Ovu ploču podigli su grafičari grada Sarajeva povodom 20-godišnjice oslobođenja grada u spomen na drugove koji su poginuli u borbi protiv fašizma.

U Ulici Nurije Pozderca nalazi se osmogodišnja škola Moric Moco Salom. Rješenjem opštine Stari grad Sarajevo br. 472/59 od 22. 06. 1959. godine, Treća osmogodišnja škola u Sarajevu dobila je ime Moric — Moco Salom.

Moco je bio kurir Pokrajinskog komiteta za BiH. Održavao vezu sa oslobođenom teritorijom, a posebno sa partizanima na Romaniji.

U atriju „Velikoga hrama", koji je Jevrejska zajednica darovala gradu Sarajevu, koji danas nosi naziv Radnički univerzitet „Đuro Đaković", 25. decembra 1965. godine otkriven je memorijalni spomenik u vidu Menore. Na spomeniku se nalazi ovaj natpis. „U spomen 400-godišnjice dolaska Jevreja u ove krajeve, njihovog doprinosa razvitku našega grada, učešća u narodnooslobodilačkoj borbi, ogromnih žrtava koje dadoše u drugom svjetskom ratu, ovaj spomenik u hramu koji malobrojni preživjeli Jevreji pokloniše svom rodnom gradu, podigoše zahvalni građani grada Sarajeva".

Muzej Jevreja

U Titovoj ulici br. 89 u Sarajevu nalazi se Muzej Jevreja. Ovaj muzej je smješten u starom sefardskom hramu zvanom „Il kal grande". Hram je podignut 1581. godine. On je gorio 2 puta, 1794. g. i 1813. godine. Hram je 1909. g. dobio svoju konačnu veličinu i izgled. Hram je predstavljao veliki raritet po svojoj arhitektonskoj izradi, građi, materijalu i rasporedu unutrašnjih prostorija.

Predstavnici Jevrejske opštine u Sarajevu povodom proslave 400-godišnjice dolaska Jevreja u ove krajeve 1966. godine, pored drugih svečanosti, odlučili su da otvore i Muzej, u kome bi bili smješteni i sačuvani svi predmeti koji su predstavljali neku značajnu kulturnu i istorijsku vrijednost. „Il kal grande", koji je bio pod zaštitom države kao istorijski i kulturni spomenik, bio je najpodesnije mjesto za Muzej.

Ova ideja je razmatrana na više odborskih sjednica Jevrejske opštine, pa je konačno, bila iznesena na jednoj vanrednoj skupštini. Na ovoj skupštini, kojoj su prisustvovali gotovo svi članovi opštine, ideja je bila jednoglasno usvojena.

Da bi hram mogao služiti kao Muzej, trebalo ga je prethodno adaptirati, izvršiti restauriranje i dati mu oblik koji je imao prije drugog svjetskog rata. U tu svrhu predstavnici Jevrejske opštine vodili su 1963. g. razgovore sa predsjednikom bivšeg sarajevskog sreza. Sazvan je jedan širi sastanak sa odgovornim predstavnicima gradskog vijeća, opštine Centar, Jevrejske opštine Sarajevo i Gradskog muzeja u Sarajevu.

Na ovome sastanku je došlo do saglasnosti da hram bude restauriran kako je izgledao prije rata. Muzej će biti depandans Gradskog muzeja u Sarajevu.

Hram je o trošku šire društvene zajednice dobio predratni izgled i preudešen za potrebe Muzeja Jevreja.

Muzej grada Sarajeva vršio je daljnje pregovore sa ovlaštenim predstavnicima Jevrejske opštine o svim važnim stvarima, o vlasništvu budućeg Muzeja, o nazivu. Istodobno je bilo predloženo i odobreno da se u budžetima sreza i grada Sarajeva predvide za iduću godinu i odobre potrebna novčana sredstva za adaptaciju i uređenje „Il kal grande". Sklopljen je i poseban ugovor između Jevrejske opštine i Muzeja grada Sarajeva, kojim je utanačeno da se zgrada i pretežan dio eksponata za Muzej Jevreja ustupa na korištenje Muzeju grada Sarajeva tako dugo dok isti služi isključivo u svrhe Muzeja Jevreja u Sarajevu.

15. oktobra 1966. godine povodom svečane proslave 400-godišnjice dolaska Jevreja u ove krajeve, otvoren je Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine. Na svečanosti je bilo mnogo predstavnika svih domaćih političkih i kulturnih ustanova, predstavnika svih jevrejskih opština i institucija iz Evrope i Amerike.

Muzej predstavlja dio istorije. Izloženi eksponati svjedoče o duhu i vremenu u kome su Jevreji ovih krajeva živjeli, radili i stvarali. Iz svakog izloženog predmeta osjeća se dah njihova života. U Muzeju se vide sve etape kroz koje su Jevreji živeći u ovim krajevima prošli. Njihova stremljenja, radosti i stradanja u borbi za opstanak i afirmaciju. Njihov doprinos materijalnom i kulturnom razvitku Bosne i Hercegovine.

Eksponati se u glavnom odnose na tri teme:

a) religija i praznici;

b) svakodnevni život i

c) stradanja i pogibija u drugom svjetskom ratu.

U prizemlju su smješteni eksponati religijsko-etnografskog karaktera.

Stari hram je renoviran sa enterijerom, kako je bio 1941. godine, prije ulaska Nijemaca u grad.

Za ovaj dio muzeja uzeti su eksponati iz bivših provincijskih hramova, od kojih su najznačajniji oni iz travničkog templa. Kada je demoliran hram u Travniku, mnogi sakralni predmeti su preneseni (i tako sačuvani) u bivšu nadbiskupsku gimnaziju u Travniku.

Materijal koji se odnosi na drugu temu smješten je na prvom spratu. Tu vidimo dokumente i fotografije koji nam kazuju o bogatom kulturnom, ekonomskom i društveno-političkom životu predratnih Jevreja. O njihovom aktivnom učešću u svim tokovima života ove zajednice.

Materijali za treću temu nalaze se na drugom spratu. Mnogobrojne fotografije i bogate statistike najrječitije govore o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu, kao i njihovom stradanju od nacizma. Velika knjiga koja je pričvršćena uz strop sa 12.000 imena kazuje koliko je u Sarajevu stradalo Jevreja.

Jevreji iz Bosne i Hercegovine — nosioci partizanske spomenice 1941. g.

Abinun I. Albert, Sarajevo
Abinun I. Naum, Sarajevo
Albahari B. Ašer, Sarajevo
Albahari — Ferušić Blanka, Sarajevo
Albahari Moša, Sarajevo
Albahari Nisim, Sarajevo
Albahari D. Rahela, Sanski Most
Albahari Flora, (poginula)
Altarac S. Albert, aSrajevo
Altarac Hanika — Vuja, Sarajevo
Altarac Matilda, Vlasenica
Althorn M. Malvina, Mostar
Atijas A. Salamon, Bihać
Blum Emerik
Brande-Kovačević Mina, Hercegovina
Čerkovski Šabetaj, Sarajevo
Daniti Zora, Sarajevo
Danon Izidor
Danon S. dr. Oskar, Sarajevo
Danon Jaša
Danon I. Sadik, Sarajevo
Eškenazi Izidor, Sarajevo
Fici Eli, Sarajevo
Finci ing. Jahiel, Sarajevo
Finci M. Salamon-Moni, Sarajevo
Fliker V. Leo, Ilijaš
Gorski Feliks, Sarajevo
Jakšić Zon Paula
Kabiljo S. Danica ,a Sarajevo
Kabiljo J. Danko, Gradačac
Kabiljo J. Isak, Žepče
Kamhi D. Salamon, Višegrad
Kamhi J. Samuel, Sarajevo
Kon Fric, Mostar
Katan Elizer, Sarajevo
Katan Jozef, Sarajevo
Koš Erih, Sarajevo
Koš Marija, Sarajevo
Kraus L. Emil, Zvornik
Kraus Elza, Konjic
Lerer Z. Samuel, Sarajevo
Lerer Z. Tilda, Sarajevo
Levi I. Hajim, Sarajevo
Levi Juda, Sarajevo
Levi dr Salamon-Moni Travnik
Mačora J. Klara, Sarajevo
Mačorović A. Salamon, Sarajevo
Mileta — Bararon Luna, Vlasenica
Montiljo S. David, Sarajevo
Montiljo I. Moric, Sarajevo
Nahmijas J. Mirko, Banja Luka
Ozmo L. Isak, Sarajevo
Papo — Baković Dana, Sarajevo
Papo I. Hajim, Sarajevo
Papo dr Izidor, Mostar
Papo Leon, Sarajevo
Papo S. Renika, Derventa
Papo dr Roza, Olovo
Pardo Moric, Sarajevo

Romano A. Betika, Sarajevo
Romano J. Hajim, Višegrad
Romano I. Salamon, Sarajevo
Salcberger Ervin Sarajevo
Salom ing. Ješua-Šujica, Sarajevo
Salom d. Ruta, Jajce
Salom D. Zlata, Jajce
Samokovlija A. Ela Sarajevo
Samokovlija Izidor, Sarajevo
Semo Morilo, Sarajevo
Trinki S. Albert, Banja Luka

Narodni heroji

1. NISIM ALBAHARI, rođen 28. 01. 1916. godine u Tešnju. Član KPJ od 1935. godine. U NOB stupio 1941. godine. Za narodnog heroja proglašen 27. 11. 1953. godine.

Završio je gimnaziju u Sarajevu. Već kao gimnazijalac, on je u redovima napredne omladine. Učestvuje u svim organizacijama radničkog pokreta. 1936. godine po Zakonu o zaštiti države osuđen je na godinu dana strogog zatvora, koji je izdržao u beogradskoj „Glavnjači".

2. VOJO TODOROVIĆ-LERER — za narodnog heroja proglašen 20. 12. 1951. g.

3. PAVLE GORANIN — za narodnog heroja proglašen 15. 5. 1944. g.

4. ELIJAS (ILIJA) ENGEL — za narodnog heroja proglašen 24. 7. 1953. g.

RJEČNIK MANJE POZNATIH RIJEČI

agada, aramejska riječ = priča, bajka
anterija = ogrtač mlade žene
aron hakodeš = sveta škrinja u kojoj se u hramu drže tore
atar = travar

banja = kupatilo
bejt olam = groblje
bejt hajim = groblje
bejt kevarot = groblje
bet — din = sud koji je raspravljao o bračnim sporovima
baš-ćatip = generalni sekretar
beglerbeg = guverner pokrajine
berat = carski dekret
bar — micva = punoljetstvo

campo santo = talijanski groblje
cepulcre = španski groblje
cedek hadim hebr = molitva za mrtve

dota, španski = prćija — miraz

džube, turski = muški ogrtač sa krznom

ezrat — jetonim = društvo za pomaganje siročadi

ferman = carska zapovijed
Friedhof = groblje

gemara = dio Talmuda — tumačenje Mišne
geula = spas
get = pismo koje muž daje ženi kada se od nje rastaje

hazan = predmolitelj u hramu
hanuka — svečanost Makabejaca
haham baši = prvi rabin
hag habikurim = praznik plodova (Duhova)
Hašomer Hacajir = mladi stražar — omladinski pokret lijevo orijentiranih cionista
hevra kadiša = pogrebno društvo
hupa = baldahin za vjenčanje

ješiva = viša jevrejska vjerska škola
Jom Kipur = Dan pomirenja. Najveći vjerski praznik

kadiš = molitva ožalošćenih
kal grande = veliki hram
kal nuevo = novi hram
kazamentero = provodadžija
kazamjento = upoznavanje
keila = opština
ketuba = vjenčani list — bračni ugovor
Kredit Anstalt = Kreditni zavod
Kortižo = Velika avlija

ladino = latinski, govorni jezik sefardskih Jevreja

madrina = kuma
mahsor = molitvenik
marani = Jevreji u Španiji koji su silom pokršteni
megila = svitak rukopisa u koži
meldar = jevrejska osnovna škola
midraš = komentar Talmuda i Bilbije. Naročito apokrifnih dijelova
melaha = rad i ime Kreditne zadruge
menora = veliki svijećnjak
micva = dobro djelo, sevap
mikve = prostor za kupanje
mocaot ha cadik = kamen pravednika
moel = onaj koji obrezuje jevrejsku djecu
mukata = godišnja kirija
mutesarif = okružni načelnik

pinakes = opštinski protokol
po nitman = ovdje počiva

rabin = jevrejski sveštenik
raši = jevrejsko kvadratno pismo
rohec = onaj koji kupa mrtvace

saraf = mjenjač novca
sidžil = zapisnik šerijatskog suda
suka = koliba
surgun = progonstvo

šiva = sjeđenje u kući poslije pogreba
šohet = koljič mesar
šolet = kuvani pasulj
šofar = rog za duvanje

tahrihim = odjeća mrtvaca od lana
Talmud Tora = jevrejska osnovna škola

tanah = biblija.
tašlihan = trgovačka četvrt u Sarajevu
tenećedžija = limar
tevila = kupanje vjerenice prije vjenčanja
tukado = ženska kapa koju su nosile sefardske žene
talmud = zbornik jevrejskog zakonodavstva

LITERATURA

1. Simon Dubnov: Welt Geschichte des Jüdischen Volkes, Berlin 1929.
2. H. Graetz: Geschichte der Juden Leipzig 1888.
3. S. Kalderon — Dr Juda Levi: Istorija Jevrejskog Naroda, Bgd. 1935.
4. Jevrejski Almanah, Vršac 1925.
5. Ignjat Šlang: Jevreji u Beogradu, Beograd 1926.
6. Dr Moric Levi: Die Sephardim in Bosnien, Sarajevo 1911.
7. Jevrejski istorijski muzej. Zbornik 1., Beograd 1927.
8. Godišnjak: Izdaju La Benevolencija i Potpora, Beograd 1933.
9. Dr Jovan Kršić: Odabrani članci, Sarajevo 1952.
10. Dr Kalmi Baruh: Izabrana djela, Sarajevo 1972.
11. Spomenica La Benevolencije, Sarajevo 1924.
12. Spomenica 400 g. od dolaska Jevreja u BiH, Sarajevo 1966.
13. Hamdija Kreševljaković: Sarajevo.
14. Dr Jorjo Tadić: Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo 1937.
15. Sesil Rot: Sarajevska Hagada, Beograd 1962.
16. Simon Bernfeld: Die Jüdische Literatur, Berlin 1921.
17. Hamdija Kreševljaković: Esnafi i obrti u BiH.
18. Ćamil Kazazović: Travnik u NOB, Travnik 1969.
19. Viston Čerčil: Memoari. Tom 5.
20. Vladimir Skarić: Sarajevo do kraja okupacije, Sarajevo 1937.
21. Dr Kalmi Baruh: Der Lautstand des Judenspanischen in Bosnien, Wien 1923.
22. Đorđe Pejanović: Štampa u Bosni i Hercegovini.
23. Tihomir Đorđević: Jevreji Balkanskog poluostrva, Spomenica 1924.
24. Risto Jeremić: Zdravstvene prilike u BiH, Beograd 1921.
25. Joseph Nehama: Dictionorarere di Judeo — Espanol, Madrid 1977.
26. M. D. Gross: Neues Hebräisch — Deutsches Werterbuch, Tel Aviv 1940.
27. Dr Josef Konforti: Travnički jevreji, Sarajevo 1976.
28. Jüdisches Leksikon, Berlin 1927.
29. Josephus Flavius: „Antiquitatum Judaicarum libri" XIV 7, 2.
30. Josephus Flavius: „De bello Judaico", II 16,4.
31. Monsen: Rimska istorija, III Svezak.
32. Robinson — Bistricki: Antologija novohebrejske književnosti.
33. Kreševljaković — Korkut: Travnik, 1961.
34. Dr Josef von Hammer: Die Geschichte des Osmanischen Reiches.
35. Dr Vita Kajon: Nova Evropa 1922. br. 9—10.
36. Mitar Papić: Škole u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, Sarajevo 1972.

SADRŽAJ

Avram Pinto

JEVREJI SARAJEVA
I BOSNE I HERCEGOVINE

1987.

Izdavač
SOUR „Veselin Masleša",
IRO „Sarajevo",
OOUR Izdavačka djelatnost,
Sarajevo

Za izdavača
Radoslav Mijatović

Redakcijski kolegij
Nasiha Kapidžić-Hadžić, Ivan Lovrenović, Mile Pešorda,
Milosav Popadić, Izet Sarajlić i Abdulah Šarčević

Recenzenti
Moni Finci, dr Isak Levi,
Izet Sarajlić

Lektor
Samija Andrijić

Tehnički urednik
Salih Ahmethodžić

Korektori
Nizama Tikvina
Emil Sultanović

Štampa
RO Štamparija „Budućnost",
Novi Sad, Šumadijska 12

Tiraž: 2000 primjeraka

Štampano uz finansijsku pomoć SIZ-a
za izdavačku i bibliotečku djelatnost BiH
i SIZ-a kulture grada Sarajeva

ISBN 86-21-00090-3

Veselin Masleša